С 735б

СОФІЯ РУСОВА

МОЇ СПОМИНИ

ЛЬВІВ 1937

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ХОРТИЦЯ"

06 10

СОФІЯ РУСОВА

МОЇ СПОМИНИ

Лит №32 от 12/X 44.
Нак Льв Бл 46(9)-1940 р.
стр. 216, 254, 259
БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
Львів. Бібліотека АН. УРСР

ЛЬВІВ — ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ХОРТИЦЯ“ — 1937

Т3(2Ук)5,013
+Т3(2Ук)7,013

Copyright by „Chortycia“ Lwiw.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4975

Друкарня Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Книжка, яку оце випускаємо в світ, вводить читача в атмосферу громадського й приватного життя на східній Україні в часі від визволення селян із кріпацтва (1861) аж до українського визвольного зриву (1917—1920) та останньої доби пореволюційних часів (включно з еміграцією до р. 1930-го).

Перед читачем розкривається довгий тернистий шлях, яким ішло життя родини Русових, а в цім житті маємо відзеркалення життя й діяльности української інтеліґенції за останні 3/4 віку. Як у калейдоскопі проходить перед нами безліч подій і осіб, обрисованих, правда, похапцем, але дуже яскраво, — подій, що складалися на український визвольний процес, — осіб, які брали активну участь у тому процесі чи тільки творили близьке до українства громадське середовище.

В історії життя й праці родини Русових може найкраще відбивається історія української інтеліґенції за останні 3/4 віку, що характеризується повільним пробудженям в ній почуття культурного звязку з народом, серед якого вона жила, й бажанням праці для нього.

Економічна й культурна убогість національно несвідомої української народньої маси — з одного боку та залежність українського визвольного процесу від загально-московського визвольного руху — з другого накладають свою печать на світогляд української інтеліґенції й визначають характер її громадської діяльности. В споминах С. Русової ми виразно бачимо вузьку культурницьку працю одних (О. Русов), балянсування між українством і загально-московським визвольним рухом та роздвоєння політичної думки й громадської праці в других (С. Русова) й, нарешті, відосібнення від московських впливів молодшого покоління та створення цілком сво-

ерідного національного руху з домаганням політичної самостійности українського народу (М. Русов).

Ця остання течія захоплює вкінці також старшу генерацію, але Самостійна Україна з великим запізненням стала постулятом практичної її політики — і цим у значній мірі треба пояснити той сумний факт, що маси свідомого українського громадянства поневіряються тепер на чужині.

Поза громадським значінням, спогади С. Ф. Русової мають неабияку літературну вартість, бо писані дуже живо й захоплюють читача своєю безпосередністю й щирістю. З рядків спогадів пробивається велика любов Авторки до людей, до свого народу й до рідного краю, для культурного розвою якого вона поклала такі великі заслуги.

*
**

Частина споминів Софії Русової, що обіймають час до смерти її чоловіка — О. Русова в 1915 р. (до стор. 197. нашого видання), були первісно видруковані в 1928 р. у Києві, в II і III. книжках збірників „За сто літ", що виходили за редакцією М. Грушевського у виданнях Всеукраїнської Академії Наук. В дещо переробленім авторкою вигляді ця (не ціла) частина споминів була передрукована на сторінках львівської „Нової Хати" в 1935 і 1936 рр. Решта споминів (від ст. 198 нашої книжки й до кінця) появляється друком уперше. В манускрипті цеї другої частини споминів довелося поробити, за дозволом авторки, деякі скорочення.

Спомини писала авторка, як видно, похапцем, наворотами, в умовах еміграційного бурлацького життя, яке не дає можливости ані зосередитись на праці, ані перевірити свою память довідками з літературних і інш. джерел. Тому хід оповідання не скрізь рівний, не скрізь додержана хронольогія й пропорція в описі подій та характеристиці осіб, часто бракує зазначення часу, до якого відноситься та чи інша подія. Тому в багатьох випадках довелося зробити редакційні поправки, а важніші з них зазначити в редакційних примітках. Зазначені недостачі споминів С. Русової не зменшують їх вартости і Видавництво певне, що українське громадянство прийме їх прихильно.

СОФІЯ РУСОВА
в молодих літах.

ВСТУП.

Повторюю видання моїх спогадів, що вийшли в Києві неповні й незакінчені. Уважна критика знайшла в них чимало фактичних помилок, які постараюся в цьому виданні виправити з вдячністю для тих, що на них звернули увагу, як от п. Максимовичу (гл. його рецензія в Записках Іст. Філологічного відділу кн. XXV, 1929 р.). Гадаю, що й ненадрукована частина моїх спогадів, що обхоплює час від 1915—1930 р., матиме цікавий матеріял для освітлення (хочаб і субєктивного) такої значної епохи української історії, як наш визвольний зрив.

Проф. Софія Русова.

На старости я сызнова живу,
Минувшее проходит предо мною.

I.

Коли я переглядаю своє довге життя, коли пригадую ріжних видатних діячів, з якими я зустрічалася, можу поділити їх на такі групи щодо напрямку діяльности: діячів російського лібералізму, діячів українсько-російського політичного протестантизму ріжних форм вияву і діячів цілком українсько-сепаратистичного напрямку. Звісно, всі ці напрямки не були цілком відокремлені, діяльність усіх цих угруповань провадили в той сам час ті самі особи, але ці напрямки дуже яскраво відбилися в моєму житті, відбивалися вони й на діяльності найкращих українців і мають ще й тепер чимале значення в сучасному житті українського громадянства.

Народилася я в сімї російській. Батько мій, Федір Ліндфорс, був шведського походження і до свого одруження з моєю матірю був протестантської віри. Мати була походження французького — Ганна Жерве. Родина Жерве еміґрувала з Франції ще за часу скасування Нантського едикту в XVI. стол., як гуґеноти. Зпоміж найближчих родичів матери дід її, генерал Жерве, поляг героєм на полі бою біля Липська (за Наполєона I); батько моєї матери був у нього значковим.

Брат моєї матери, ґвардійський старшина Петро Жерве не міг пережити зради своєї нареченої, якоїсь княжни, покинув Петербург і пішов у манастир десь у Костромській чи Калузькій губернії. Але там у манастирі почав на крилосі співати оперні арії замість церковних напівів і ченці скоро переконалися, що він психічно хворий і привезли його до нас на Чернигівщину, де він і прожив до 72 літ, так і не видужавши. Жив він в окремому флігелі і з усіма нами поводився

дуже лагідно. Зранку до вечора писав свої »думки«, мав чудову збірку французьких, німецьких та російських книжок. Я вишукувала в його бібліотеці завжди чимало цікавих російських та французьких книжок і журналів. Так за читанням і писанням пройшло життя цієї талановитої, але хворої людини. Його флігель мав особливий вигляд: партеровий квадратовий будинок за брамою нашої садиби з одного боку виходив у новий сад, що батько насадив під лісом, а з другого боку — на цвинтар. Усередині було чотири просторі кімнати — одна для доглядача, три для дядька. В середній, найбільшій стояла довга руда старосвітська канапа, на стіні висів величезний плян-малюнок міста Москви: ціла серія малюнків ріжних міст Европи для дуже великої панорами містилася в другій кімнаті. У третій кімнаті була спальня хворого — за параваном його ліжко. Скрізь по всіх кімнатах стояли шахви з книжками і дядько завжди добре знав, у якій шахві яка книга знаходиться. Там був повний комплєт Енциклопедичного Словника XVIII ст., сила журналів російських, французьких, німецьких, репродукцій образів дрезденської галерії та інш.

Сестра моєї матері Наталя Жерве, видатна пяністка, учениця Ліста, також була психічно ненормальна: ще як вона була молода, в неї зявилася манія переслідування. Вона зненавиділа Москву — „Mosquou est bête“ завжди казала вона; не любила й петербурзький beau monde. Її відвезли до Франції. До повного божевілля вона не доходила, але була така ненормальна, що мусіла бути завжди під опікою ґувернантки. Стара француженка, що провадила всі її грошові справи, нікуди від неї не відходила і прожила при ній кілька десятків літ. Тітка моя була дуже гарна на вроду, мала чудове золоте волосся і тонкі риси обличчя, але в її блакитних очах було щось тривожне, неспокійне.

Жерве були посвоячені з ріжними багатими російськими родинами, от як Пісемськими та Філатьєвими. Один мій дядько Павло Пісемський із костромських селян розбагатів на лісі, був страшенний аматор мистецтва; його дім у Москві — це був якийсь музей рідких речей. Він багато мандрував по Італії, Франції і привозив звідти чудові речі. Я памятаю, що коли мене ма-

лою приводили до нього, то страшно було ворухнутися в його домі, так усе там було заставлене коштовними меблями й порцеляною. Пізніше деякі його речі, як спадщина, перейшли до нашого дому в Чернигівщині — малюнки старих італійських майстрів, чудові вази, справжні китайські та французькі, стіл італійської роботи інкрустований з порцеляновими медальонами, на яких були малюнки дуже тонкої праці, і річ, яка мене малою бавила особливо — срібний кофейник-паротяг, що по срібних рейках пересувався по столі. Цей дядько мій, Пісемський мав кілька сестер, старих дівчат, бо все життя шукали вони „un homme qui réunit tout". Майже всі вони були фанатично побожні і піддержували тісні взаємини з вищим духовенством у Москві, а одна з них, Софія Філатьєва й жила в Новодівичому манастирі (моя хресна мати, добра пяністка, від неї дістала я в спадщині цілу гору нот клясичних композиторів).

Щодо родини мого батька, то вона була багато демократичніша. В Петербурзі жила його сестра Марія, вдова Шалашнікова з дочками; вони жили з ріжної праці, хто з ручної роботи, хто з лекцій франц. мови та музики. Брати батька були військові. Один із них, Микола Ліндфорс був письменником, писав записки, щоденники, перекладі, дещо навіть було надруковане. Один батьків брат Іван був дуже доброї вдачі, мав велику родину. Неначе в тумані згадую я (мені було років зо три) обід у цього дядька: багато дітей, хлопчиків. Коли обід кінчався, кожний підходив дякувати, а дядько давав кожному шкірку з чорного хліба, посипану дрібним цукром і казав: »що б ви не їли за обідом, закушуйте чорним хлібом, шануйте чорний хліб, дітки«. І так чогось ця приказка й залишилась у мене в памяті...

Батько мій був високий, стрункий, мав чорне волося й сині очі, дуже гарне обличчя. Вдачею він був незвичайно добрий, лагідний, тільки запальчивий, дуже захоплювався ріжними справами й розвагами. Один час захопився картами, але коли дав слово матері, відразу покинув цю розвагу. Був високошляхетної вдачі, — його слово, обіцянка завжди були непорушні. Був гарячий російський патріот. Усю молодість пробув на війнах — з поляками, турками, в Сибірі »усмиряв кіргі-

зів« і тільки, коли вже придбав собі на цих війнах ревматизм, почав мріяти, щоб оселитись десь на півдні. Оженився він із моєю матірю в Сибірі, коли був адютантом у Жерве, генерал-губернатора в Омську. Батьки мої дуже любилися. По народженні двох дітей, старшого сина Олександра і дочки Марії, вони виїхали з Сибіру і купили на Чернигівщині садибу та 1000 десятин землі у пані Ходинцової біля села Алешні[1]) Городнянського повіту. Це був вельми глухий закуток: ліси, піски, болота.

Молоде подружжя Ліндфорс бадьоро взялося за піонірство, працюючи серед цілком темного населення кріпаків »малоросів« і серед мало продуктивної природи. Насамперед нові пани переселили кріпаків далі від панської садиби, наділили їх добрими шматками землі під загороди (поля вони не потрібували, бо споконвіку були ганчарами й садили лише капусту на низинах та картоплю на піску). Маленьку хату пані Ходинцової, якій раніш належала Алешня, мій батько перебудував на дім із 8-ма кімнатами та з мезаніном на дві кімнати, оточив його садом; широкий зелений двір із стайнями та кухнями упирався просто в темний сосновий бір. Скоро в залі залунав фортепіян мистецькою грою моєї матери, учениці Фільда. Батько з захопленням віддався господарству, осушував болота, обертав їх на сінокоси, корчував ліс, сіяв жито, овес, гречку і здобував на наших пісках такі врожаї, що з них дивувались сусідні панки: Миклашевські, Глібови, Туманські.

Дивні то були типи, оті люде, законсервовані в цих

---

[1]) І тепер найближча стація залізниці Хоробичі лібаво-роменської лінії віддалена від Алешні на 24 верстви. Пошта й торговельні установи були в Добрянці за 15 верстов. Коли в 60-тих роках приїздив до Добрянки цар Олександер II., він пропонував розкольникам провести залізницю на Гомель.

Розкольники з хлібом-сіллю навколішках благали, щоб жадна залізниця там не проходила й не порушувала спокою їх замкнутого в казенних лісах та наносних пісках містечка. Навіть гостинець, що лучить Чернигів із Гомелем, проходить у віддалі кілька верстов від Добрянки. Вона лежала на границі Чернигівської й Могилівської губерній і жиди провадили чималий контрабандний торг. У віддалі 10—12 верстов від Добрянки протікав серед густих лісів сплавний приплив Дніпра Сож, але правильну плавбу встановили щойно вкінці 60-тих років, спочатку між Лойовим і Гомелем, а пізніше безпосередно Київ—Гомель.

нетрях. Василь Савич Глібов — наш найближчий сусід із хутора Глібова (у цьому хуторі було неменш як 40 дворів), герой 12-го року, завжди з довгою люлькою, з мовою напів російською, напів українською, з вічними оповіданнями про війну 12-го року, з сивим волоссям і великим червоним носом. Він жив із немолодою дочкою, що на здивування всім уже в віці понад 40 літ вийшла за молодого красуня, помішника справника Калюжного, що полакомився на гроші старшої панни, але натрапив на таку скнару, що скоро став посміховищем усіх людей.

Дуже добродушна старенька Сахновська Олександра Петровна жила 3 верстви від нас у довгому веселому селі Олександрівці. Вона мала чудовий дім із простими, ясними кімнатами в кінці села, на шляху, що йшов на Городню з Добрянки, що нам дітям дуже подобались. Вона завжди ходила в чистенькому білому очіпку, в чистеньких шляфроках-капотах і до всіх усміхалася усім своїм зморщеним обличчям і частувала гостей чудесним чаєм із густою сметанкою в маленьких чашечках. Вона, як вдова, не господарювала сама, а свої чудові сінокоси віддавала на корисних, але не дуже тяжких умовах селянам. Це село було вже не ганчарське, а хліборобське.

Трошки далі в другий бік, у віддалі 7 верстов, у Грибовій Рудні жили дві сестри, старі панни Миклашевські. Молодша Аделяйда років 30-ти мала нахил до політики, завжди від початку до кінця перечитувала ґазету і розмовляла з моїм батьком про найдрібніші закордонні справи, надокучаючи йому цим страшенно. Вона любила дуже квіти, була романтично настроєна. В їхніх чистеньких, світлих кімнатах було повно квітів, а в дворі жив завжди якийсь дивний звір — чи то журавель, чи серна, чи попугай і т. д. Старшій панні Клеспатрі було вже 50 років, вона сама господарювала, лаялась із селянами, курила довгу люльку і взагалі в моїй дитячій уяві мала більш чоловічий, ніж жіночий вигляд. Але обидві вони були добрі, мали завжди невеличку аптику і лікували селян.

По дорозі на Добрянку в селі Паперня був маєток Туманських. Але самі землевласники тут не жили. Вони мали тут невеличкий занедбаний будинок, де жив »при-

кащик«, що господарював у цій невеликій, але дуже вигідній оселі. Паперня славилася своїми чудовими лісами, що межували з величезним казенним лісом на десятки верстов, а в моїй дитячій уяві був повний як вїдеш у його межі — мов у храм якийсь, — висорозбійників. Але краса в ньому була назвичайна. Було ченні дерева, т. зв. »мачтові« стоять непорушно мов велетні, навкруги тиша, тільки птацтво безтурботне розливається піснями в цьому зеленому царстві. Десь довбає дятель дзюбом у товстий стовбур старої сосни, а вдолині, під деревами пишається папороть широколистим гіллям. Людей нема. Треба довго їхати, щоби натрапити на лісну сторожку, незеличкий будиночок, обведений високим парканом, з криницею, де ми завжди, їдучи в Добрянку, напували коней. Далі маленький струмочок і місток через нього і знову ліс, трохи молодший з веселими кущами калини, з тоненькими черемшинами, що так гарно цвіли ранньою весною і гіркими приємними пахощами вітали подорожнього. Чудова краса лісу приваблювала вдень, чарувала літніми ранками, але страшний був цей безконечний ліс уночі, зимою, коли вовки ганяли чередами й трохи що не вскакували в низькі сільські санчата. Тоді без рушниці не вибирайся в цей темний, суворий ліс...

Туманські були багаті землевласники і жили в Івашкові — великий маєток у чернигівському повіті на чорній, задеснянській землі. В Паперню раз або двічі на рік приїздив старший »панич«, літ 20—25, забирав від прикащика гроші, запивав із ним та забавлявся з селянками. Чутки про його оргії доходили й до Алешні і обурювали мого батька й сестру. Іноді цей тип зявлявся до нас із молодшим братом літ 14 і цей хлопець ввесь час розважався тим, що лякав мене. Наприклад привозив якусь маску і вискакував до мене зза лип нашого саду. Боже, як я його боялась! Туманські не надавали вартости своєму господарству в Паперні й, коли я вже була в гімназії, продали Паперню рабінові Камінеру. Це був старий, вчений жид, що оселився в цьому маленькому будинку на спочинок, мало хазяйнував, до селян відносився дуже чемно, мав велику родину, синів і дочок. Пізніш уся ця молодь приїзджала з ріжних шкіл на вакації і в здичілому саду, що спускався до річки, залу-

нали пісні, а між ними деколи й українська. Маленька хатка вже не вміщала численної родини старого рабіна.

Коли він помер, старший син перебудував її на просторий будинок з досить великою залею, мрійним балконом у задумливий сад, де кувала зозуля, а по ночах не давав спати закоханий соловій. В залі появилося піяніно, а в другій кімнаті стояв білярд. І молодь Паперні й молодь Алешні поєдналась та трохи не щодня на бігунках приїздили до нас старші сини Камінери, студенти.

Були в нас і більш віддалені сусіди, з якими ми стрічалися, хоч і не так часто. У віддалі 15 верстов від Алешні по дорозі на Городню лежало невелике сільце Будище, що в ньому була буда — шкляна гута. Там жили дрібні землевласники Червінські, господар, що завжди ходив у якомусь широкому короткому піджаку, господиня — мила хоровита жінка з гарними темними очима, двоє синів, Петро і Микола та дочка Маня. Ще зчаста гостювала в них сестра, Агафія Олександрівна Миклашевська, вже немолода панна, що дивувала мої дитячі очі високою зачіскою. Завжди чепурно одягнена, вона намагалась вдавати з себе молодшу. Маня була трохи старша від мене, чорнявка з смуглявим лицем та чорним волоссям, дуже соромлива. В нас якось не навязалися дружні відносини і я не любила в них гостювати. Але дорога на Будище нас завжди бавила. Вона тяглася зпочатку т. зв. »дядюшкиною дорогою«, що по ній гуляв майже щодня мій хорий дядько, а далі полями, левадами і лісками. Ми часто вискакували з екіпажу і бігли за ним услід, радіючи простором, якого мало було в нашій лісній місцевості. Червінські були дуже добрі люде, що з усіх сил намагалися, з убогих засобів, що давав їх невеличкий маєток, дати як найкращу освіту дітям. Сини покінчили Московську Розумовську Академію, а Маня ґімназію в Чернигові. Їй не пощастило в житті. По смерті батьків вона вийшла заміж за селянина з Будища, що став згодом пяницею. Маня соромилася свого чоловіка, але пробувала виправдати своє одруження тим, що він добре розумівся на господарстві. Її брати були дуже розумні, молодший Петро балакучий, а старший Микола більш мовчазний і спокійний. Памятаю, як оба вони приїхали провідати

нас по смерті мого батька. Сестра частувала їх чаєм, а Петро розводився на революційні теми, голосно лаяв царя, у тій самій кімнаті, де ще неначе царював дух мого батька, гарячого приклонника царизму. У мене тоді ще не було ніякого політичного світогляду, але оця смілива зневага батьківських переконань мене сильно обурила. Як я в той мент оцінила мовчанку старшого брата! А потім ми з Петром Червінським гармонійно працювали в Чернигові, а ще пізніше почали різко розходитись, коли я йшла назустріч революційним течіям, а він навпаки все більш ставав льояльним. А Микола Червінський став пізніше видатним геологом, що працював при Київському Університеті.

Згадуючи своїх давніх сусідів, що з ними в нас були добрі відносини, не можу поминути Євреїнових, що жили в селі Ваганичах. Перший, ледве окреслений спомин про Євреїнових, був у мене такий: приїхало якесь панство на коротку візиту, пані роскішно одягнена, в гарному літньому капелюсі. Обличчя змучене, хоровите. Коло неї здоровенний, але невисокий пан у піввійськовому вбранні розмовляє голосно й регочеться. Батько мій слухає й я по його очах бачу, що він з ним не згоден. Сестра моя соромливо намагається забавити розмовою пишну паню. Минули роки, пан той помер, померла й нещасна пані на сухоти. Лишився син. Став земським лікарем. Мав величезне, добре упорядковане господарство, не дім, а палату з безліччю обставлених кімнат. Чудовий рояль у величезній салі, велика бібліотека. Його кабінет із великим столом, з килимом, що глушив усі кроки, з каміном і шахвами, повними книжок, завжди чарував мене оцим недосяжним комфортом. Чудовий сад славився квітами — троянди були на диво гарні — та рідко добірними овочами. Євреїнов це була розумна, широко освічена людина й незвичайно здібний фаховець. По своїм переконанням був він поміркований ліберал; ліва земська партія мала в ньому хоч і не дуже активного, але щирого прихильника. В його пишному домі нераз переховувались місцеві революціонери. Нас приймав він завжди дуже гостинно. Нераз ночували ми в нього, щоб лекше встигнути на ранішній поїзд у Хоробичах, нераз і він гостював у нас і як лікар і як »приятель дому«. Його жінка була дуже мила й гарненька, захоплена красою й ми-

стецтвом, жила більше в Києві, де вчився її син юнак. А Микола Миколаєвич Євреїнов зимував на самоті в прикрашеній для неї палаті в Хоробичах. Революція жорстоко покінчила з ним. Банда темних людей, що не могла розуміти цієї благородної людини, вдерлася одного дня в його затишний кабінет і тут його вбила.

Наші найближчі, поблизу Алешні, сусіди звісно не могли задоволити мою широко освічену матір. Вона шукала розваги далі, в більш аристократичних родинах, що жили далеко, верстов 40—60 від нас — Свічини в с. Тупичеві, Лизогуби в Седневі. Моя мати була дуже побожна і їй бракувало церкви в Алешні. Парохіяльна церква була в віддалі 7 верстов за лісами, в с. Ловині. Через болота, що лежали навкруги, часом до Ловина не можна було й дістатися. Отже батько зважився збудувати невеличку церкву в самій Алешні. За допомогою тіток із Москви батько справді поставив дуже гарну маленьку церкву в стилі Растреллі, тоді модному. Це була велика вигода для селян і всі села навкруги завжди згадували за це добрим словом мого батька[2]).

До кріпаків мій батько ставився дуже добре і нічим їх не гнобив. Мати поводилася з більшою гордістю і більше вимагала. Я ще памятаю, як у неї багато дівчат вишивало на пяльцях цілими днями і від служби вона вимагала найточнішого виконання обовязків. Взагалі батьки мої були шляхотні, високо освічені люди з добрим серцем, але вони були пани з поглядами свого часу. Я памятаю, як я дівчинкою чогось дуже уважно за обідом розглядала нашого льокая, дуже кумедного Філімона, що подавав за столом; батько суворо спитав мене по французьки, на кого я дивлюсь, і додав з докором: „on ne régarde pas un laquai". В нашій бо родині панувала французька мова.

Коли я вже дорослою бувала в Алешні, від усіх

---

[2]) Перший священик, що правив у нашій церкві, О. Марко, приїздив для всіх треб із Ловина, що був парохіяльним центром, хоч і лежав осторонь усіх сіл, що входили в його парохію. Ловин належав великому панові Кейкуатову, що мав там велику гуту (фабрику шкляних виробів). О. Марко був неосвіченою людиною, але один із його синів учився в петербурзькому університеті, що було на ті часи дуже рідким явищем. Одна з дочок О. Марка була замужем за зайшлим шотландцем Стюартом, дрібним землевласником.

селян чула вислови найприхильнішої пошани до моїх батьків. Населення нашої місцевости — це сумішка українців із білорусами, це так звані »лапацони«. В нас носять ще білоруські білі свити й дуже часто можна почути дзекання — дзядзько, Дзмітро; вимовляють подвійні голосівки »куонь, вуол«. Наші селяне були сумирної вдачі, але хитрі, вже покалічені кріпацтвом, підозріло ставилися до всього нового, жили з ганчарства і для своїх горнів завжди крали в панському лісі дрова і хмиз. Жінки гарно ткали з вовни спідниці і вишивали лиштви коліровою вовною. В Олександрівці ходили в яскраво червоних, домотканих і вдома пофарбованих спідницях, вишиваних зеленою, жовтою і блакитною вовною. Старенькі баби носили на голові довгі білі намітки. Чоловіки ходили в свитках теж із домашньої тканини. В хатах усе внутрішнє влаштування було цілком українське, але самі хати були з дерева, чорні, без садків, з загородженим обійстям. Свої ганчарські вироби селяне возили продавати на Полтавщину та Київщину. У віддалі 12 верстов від Алешні — містечко-слобода Добрянка[3]), виключно заселена москалями старого загарту. Половина цього містечка належить уже до Могилівської губернії і заселена самими жидами. Ця Добрянка й була нашою поштовою стацією і найближчим торговельним пунктом. Московки з Добрянки мали славу добрих садівниць; вони плекали дуже гарні малини та полуниці майже на сипкому піску й споконвіку орендували панські сади. Чоловіки були мулярами і на літо розходилися далеко на ріжні будівлі.

[3]) В цій Добрянці довший час уже наприкінці XIX і на початку XX ст. перебував нотарем наш поет Самійленко. В Добрянці виробляли славетну на київських контрактах яблушну пастилу Нечаєва.

II

Я народилася 1856 р. в цій самій Алешні вже пятою дитиною в моїх батьків і народилася такою кволою, що всі були певні, що я недовго поживу і мама часто казала: »не хочу її любити, все одно помре«. Була в мене і водянка і ще якісь хвороби. Наша родина під цей час складалася зі старшої сестри Мані, 12-літньої, старшого брата Олександра, 16-літнього, сестри Наталі, 10-літньої, та брата Володі, шестилітка.

Наталя й Володя померли ще в перші роки мого життя. Мати за ними так затужила, що захворіла на туберкульозу. Я не памятаю своєї мами, але памятаю, як мене збудили вночі й понесли в вітальню, де стояло тоді її ліжко, відгороджене параваном. Вона вмирала й мене принесли, щоби вона мене поблагословила. Батько трохи що не збожеволів із горя. Поховав свою Ганну на цвинтарі і збудував над могилою невеличку капличку, де й собі приготував місце. Капличку обтягнули чорним сукном і в ній повісили великий гарний образ Матері Божої — Неутолимої Печалі. Чорним сукном обтягнули також ввесь кабінет батька, де він замкнувся й нікого до себе не пускав. Тільки я мала право щовечора його відвідувати. Як тепер бачу цілком чорну кімнату, велике вольтерівське крісло, в ньому сидить татко і я з ним. Перед нами горять дрова в камині, а коло дверей стоїть прикажчик Антін і розказує, що за день зроблено в господарстві. Татко мовчки слухає його, іноді невважливо вставляє свої запити чи вказівки. Йому все байдуже. Нема тієї, для якої влаштоване це домашнє вогнище, тієї, що її портрет висів над чорним столом у чорній рамі. Вогонь із каміну відблискує на шклі й надає портретові щось живого... А за дверима сестра в жалібному вбранні готує чай у великій салі зі свічадами. Вже все готове, а вона

не сміє покликати батька, не знає чи він схоче вийти, чи післати йому чай у самітню жалобну кімнату. Вона ще молоденька, але по смерті матери, господиня. На дитячі плечі впало все хатнє господарство, насіла тяжка турбота за малу сестру.

З цього раннього дитинства залишилися в мене лише уривчасті спогади: старенька няня з Грибової Рудні — вона натягає панчішки на мої ноги, а я пустую, розпитую її про новинки дворового життя, іноді вона приносить мені з »людської« кухні чудову перепічку, що мені здається смашнішою від усіх кухарських тартинок із нашого стола. Памятаю подорож до Москви в величезній кареті, де в мене був цілий куток для моїх ляльок. Виїхали з дому своїми власними кіньми, на першій стації вже ждали свіжі коні, що їх вислано вперед і щойно з третьої брали поштових коней. Карета була повна всяких припасів. На стації виносили ріжні валізки з пиріжками, замовляли юшку з курки, все запивали чаєм і знов усі влазили в карету, як у Ноїв ковчег і їхали далі. Памятаю, як приїхали ми до тітки Філатьєвої, моєї хресної мами в її чудовий маєток Чайниково в Ярославську губ. Там їздили ми з тітками до ліса по гриби. Сідали на довгу »лінейку«, запряжену чотирма кіньми, й їхали дуже поволі. Тітки дивилися на траву через льорнетку і, побачивши гриба, казали зупинятись, якась »дівка« стрибала з лінейки й брала гриб.

Потім одразу ці мої туманні спогади прояснюються. Щось велике настає в нашому житті — 1861 рік, 19. лютого. Батка зразу вибрали мировим посередником і він почав з захопленням провадити »уставні грамоти« на користь селян. Саме тоді мусів виїхати за кордон, щоби відвідати хвору мою тітку Наталю. Сестра моя не хотіла їхати. Вона привітала великий акт визволення кріпаків своїм чулим серцем і всією душею хотіла приєднатися до праці для визволення народу. Але вкінці виїхали ми всі в трійку. Це перший мій виїзд до Европи на семому році життя. Найдовше були тоді в Швайцарії. Памятаю, як виїзджали ми на ледівець Ґрендельвальд на осликах, удвох із сестрою. Памятаю дивне почуття холоду серед теплого літнього дня, Женеву, Інтерлакен, озеро Тунське — але моя сестра не роскошувалася красою найкращих швайцарських гір, ані пишнотою готелів; в Женеві й Берліні шукала російських еміґрантів,

що разом із Герценом покинули Росію, от як Блюмель і другі. В наші гарні готельні кімнати заходили якісь погано одягнені, розкудовчені люди, батько хмурився, коли вони з'являлись, і виходив з кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними та діставала від них заборонену літературу. Я памятаю, як часто, коли ці несамовиті для мене люди виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: »Ноно, Ноно, ти ж нічого не розумієш, це найкращі люди Росії!« В Женеві взяли для мене гувернантку, швайцарку, що говорила по французьки і знала також англійську мову. Вже в вагоні m-lle Andrée почала мене вчити рахувати стовпи по англійськи „one, two, three"... Хоч вони бігли без кінця перед нами, я ніяк не могла запамятати більше чотирьох...

Коли ми повернулись до Алешні, життя наше зовсім змінилося: карлик Сидорка, що раніш сидів у передпокою і запалював таткові люльку, вже покинув свою службу і пишно, з незалежним виглядом походжав по селі. Нова няня Дуняша, що була також за швачку, оповідала мені, що мій татко »облагодєтєльствовал свою дворню«: всім подарував добрі шматки землі й дерева на хати, і візникові Петрові, і кухареві Миколі, і навіть кривому пастухові Семенові. Я завжди знала, що мій татко дуже добрий і це мене не здивувало. Але один раз я справді була здивована. Коли я увійшла якось перед вечором у нашу салю, вона була ясно освітлена, чайний стіл прибраний по святочному, а за столом сиділи прості селяне. Між ними сидів мій татко і серіозно, заклопотано розмовляв із ними. За самоваром сиділа моя сестра в дуже піднесеному настрою і частувала селян. Деякі з них мали на шиї медалі на ланцюжках. Я так здивувалася, що зараз побігла до Дуняші й вона мені все розяснила: селяне, то старшини з ріжних сіл, татка вибрано мировим посередником і він з ними радиться, як найкраще переводити уставні грамоти. Мало що я зрозуміла з цих пояснень, але престіж татка в моїх очах піднісся. Татко — мировий посередник: це мабуть щось дуже почесне! Але на жаль це викликало багато розїздів далеко й близько і це вже мені не подобалося. Щодо сестри, то мене вже ніщо в її поведінці не дивувало: я знала, що на мезаніні вона влаштувала школу і до неї ходили

Львівська державна наукова бібліотека
№ 4975

з села хлопці й дівчата вчитись; знала, що вона цілими ночами читає біля мене в ліжку якісь книжки й ховає їх від усіх.

Справді почалося нове життя, але спостерігати його мені страшенно перешкоджала моя француженка. Вона ввесь час тримала мене коло себе, я мусіла читати по французьки в дуже товстій книзі „Journal pour tous". Інколи там було й щось цікаве, але це читання мене дуже нудило. Крім того мені страшенно не подобалось, що m-lle Andrèe не спочувала ані моїй сестрі, ані таткові: завжди лаяла наших селян і виголошувала: „quel sale pays, quelle ignorance!". Вона висміювала нашу релігію, примушувала мене переписувати цілі стовпці французьких слів, щоб я запамятала їх правопис. Я переконалася також, що вона страшенний страхополох: одного разу зимою ми пішли з нею на прохід і в лісі побачили вовка. Вона схопила мене, закричала „le loup, le loup!" і ми бігом погнали в сад. Але я була переконана, що це був не вовк, а собака.

Вона забороняла мені й близько підходити до сільських дітей. Одного разу побігла я потайки з дочкою одного з наших дворових гуляти. Переходячи нашу невеличку річку по колоді, що її перекинули з одного берега на другий, я якраз посередині впала в річку, саме в ряску. Вхопилася за кущі і за допомогою дівчини вилізла щасливо на беріг. Та в якому вигляді, — зовсім мокра, вся обліплена ряскою. Як його вернутися додому через увесь двір, щоб не попастися на очі ґувернантки? Але дівчина повела мене через кухню, там мене переодягли і ґувернантка так і не довідалась про мою невдалу прогульку.

Виховувала мене не вона, а моя сестра і татко, але я їх не боялась, а любила всім серцем. І вони мене щиро любили, але були справедливі. Пригадую, що зимою щодня ми їздили з сестрою на прогульку саньми. Одного разу було дуже зимно і сестра звеліла мені скинути »кринолїну«, що її в ті часи носили і малі і старі »дами«; я вперлася, що нізащо не скину. На цю нашу сварку надійшов татко. »Чого ви не їдете? Коні чекають«, суворо спитав він. Коли вияснилася причина затримки, він одразу велів мені зняти кринолїну та ще вкинув мене на ліжко, нашльопав добре і звелів зараз їхати. — »Люди й коні не мають чекати на дитяче вере-

дування!«. Щодо моєї сестри, то вона була занадто добра, щоб хоч колинебудь зі мною суворо обходитись. Молода, зовсім самітня, привязана до хати і господарством і моїм вихованням, вона не мала коло себе нікого; з батьком у неї не було щирої інтимности, я ставала для неї й подругою в житті і навіть довіреним другом її дівочих мрій.

Так на початку визвольного руху несподівано заїхав у наші нетри якийсь професор Шперлінг з листом від мого брата, що жив у Петербурзі. Мій брат, учень Пажеського корпусу, гвардійський старшина, страшенно нудьгував на військовій службі і піддержував зносини з визвольним рухом серед цивільної петербурзької молоді. Проф. Шперлінг прожив у нас лиш кілька день, але ввесь час розмовляв із моєю сестрою; і коли він поїхав, то завіз із собою і частину її серця. Немолодий, не дуже гарний, з великими синіми окулярами, він опанував це серце не красою своєю, а тим живим словом, розумними думками, запалом громадського ентузіязму. Мені самій довіряла бідна моя сестра таємницю свого серця.

Завжди бувало ввечорі, коли кінчалась вечеря, вона укладала мене спати; і чимало ми розмовляли тоді з нею. Літом нам часто тоді приносили просто з льоху величезний глек суниць і весело було їх їсти без тарілок, без цукру, наколюючи на шпильки соковиті ягоди, що пахли лісом, глицею. І тут починались у нас сердечні балачки. Ті романи французькі, що я вичитувала їх моїй ґувернантці, рано розяснили мені романічні почуття, і ще не маючи десять років, я вже добре розуміла кохання, розуміла всю нудьгу невдоволеного серця моєї сестри. І сама я інший раз віддавалася якимсь неясним мріям, оманам. От-от надїде до батька якийнебудь далекий сусіда, вразить мою дитячу уяву чи то якимсь небуденним виглядом, чи то чимсь незвичайним у поведінці і я вже думаю про нього, уявляю собі його героєм якогонебудь роману. Мені не було ще чотирьох років, як мене, ще за життя моєї матері, заручили з Дмитром Лизогубом, але ні в дитинстві, ні дорослими, ми хоч і належали до тієї самої політичної партії, з ним не зустрічались. Я познайоми-

лася з ним тільки рік перед його смертю, коли скарали його в Одесі за терористичну діяльність[4]).

В монотонному житті моєї сестри був один період якоїсь незвичайної веселости. Це було тоді, коли вона познайомилась із родиною Ждановичів, що складалася з трьох синів і пяти дочок. Їхня мати крутилася як муха в окропі, змагаючи тільки до одного — як найскорше повіддавати дочок заміж. Їхня оселя в селі Камка недалеко від Городні скоро вславилася на цілий повіт веселими вечірками, що там відбувались. Тут зїздилася вся молодь, алєї саду були повні тихих признань кохання. Приїхавши на одну якусь вечірку, гості залишалися гостювати тижнями. Всі флігелі маленької садиби наповнювали сіном і там спали, курили, реготались, кохались, заздрили один одному молоді веселі люди. Приїздила туди й Мімочка моя і там зпоміж пяти дівчат знайшла собі першу в житті подругу, щирого друга — Юлію Івановну Жданович. Це була гарненька брунетка, трохи старша за мою сестру, з деякими мріями високого змісту і з чудовим контральто, яке, хоч не оброблене, приємно було слухати; особливо гарно виконувала вона прості українські мельодії. Батько мій не дуже співчував цій дружбі з »якимись« Ждановичами, але »конвенанси« вимагали, щоб і ми хоч раз на рік робили »прийоми«. Таким урочистим днем був у нас споконвіку день храмового свята нашої церкви, 28-го липня. Здавна в цей день батько улаштовував громадський обід для селян — усі, що приходили з других сіл до церкви, могли зайти до нас у двір, ввесь заставлений столами зі стравами і т. п. Це було щось старосвітське, патріярхальне і справляло на мене дуже сильне враження. В цей самий день зїздилося до нас панство, близьке й далеке... Мала тоді молода господиня клопоту! Самих тільки ваз із квітами скільки ми з нею розміщували і за допомогою садівника і самі... А потім розкласти спати гостей, що приїхали здалека, — теж була морока.

Новій течії у громадянстві — визволенні кріпаків, мій батько віддавався всім серцем. Справедливий по вдачі, він боронив скрізь інтересів бувших кріпаків, на-

[4]) Дмитро Лизогуб народився 1849 р., великий свій маєток віддав на революційні цілі. Скарано його на смерть в Одесі 1879 року. — Р е д.

діляв селян землею і цим викликав обурення серед панів. Вони не розуміли, як мировий посередник із великих панів міг обстоювати інтереси не своєї верстви, а »мужиків«. Батька скоро втомили їхні інтриги. Він розумів справу так, що »шляхетне панство« мусить піти на всякі жертви, щоби вирівняти колишню неправду і виконати накази »маніфесту«. Він зрікся цього становища, або краще передав свої обовязки своєму синові, що його викликав для цього з Петербурга.

Я довго не знала свого брата. Правда, він приїздив, коли мені було 5—6 років, але ріжниця віку між нами була занадто велика (16 літ) та й те горе, що тоді переживав мій брат, його якось відокремило. Ще в останній рік життя моєї мами, до моєї сестри взяли ґувернантку Евдокію Миколаївну Б. Це був дуже рідкий в той час тип дівчини. З убогої родини якогось священика, вона сама придбала собі дуже широку освіту, була горда, незалежна, з дуже милим і добрим, круглим обличчям. За життя моєї матері приїзджав брат на вакації до Алешні і тут вони познайомились і покохались. Горда, розумна дівчина сподобала собі мого брата, красуня, високого бльондина з блакитніми очима. Мама висловила одразу своє вето: попівна не пара її улюбленцеві, гвардійському старшині. Евдокія Миколаївна виїхала з Алешні, але мій брат не покинув її і підтримував із нею потаємні зносини. Коли мати вмерла, Саша покинув військову службу і оженився з Евдокією Миколаївною. Цей рішучий крок всупереч усім бажанням, усім заповітам дорогої небіжки страшенне обурив батька. Він написав братові, що не буде його матеріяльно підтримувати. Як хоче, нехай їде до одного з далеких маєтків дядька мого, Петра Жерве і господарить там в селі Плоскоє, Новгородської губ. Молоде подружжя заховало своє щастя в новгородських лісах. Але батько й син занадто любили себе, щоб довго гніватися. Через рік мій брат із жінкою були вже в Алешні. Тут Евдокія Миколаївна привела на світ дитину й скоро після цього померла від гальопуючих сухот. Брат попав у розпуку й не міг залишитися в Алешні, знов покинув нас. Сестра моя взяла до себе малого хлопчика, Колю, і з усією відданістю наважилася стати йому за матір, але він за шість тижнів помер.

Тепер же мій брат приїхав перейняти батькову

роботу. Його справді обрали мировим посередником і він повів справу ще більш радикально в бік селянства. Але те, що чернигівське панство могло ще прощати полковнику Ліндфорсу, всіма поважаному землевласнику, того не могло терпіти від його молодого, мало ким знаного сина і скоро проголошено на нього отверто кваліфікацію »красный«. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду. Насувалася вже відома реакція кінця 60-тих років, мирові посередники »другого призову« вели вже зовсім іншу акцію, а на те не були здатні ані мій батько, ані мій брат.

У нашому особистому житті настав рішучий мент. Далі провадити хозяйство так, як його провадив батько, при змінених економічних умовах було неможливо. Батько зважився віддати всю землю в оренду. Почали на нашому ганку зявлятися дивні постаті. Якісь фактори, що виростали з землі там, де починався якийсь економічний розклад. Батькові дуже не хотілося віддавати свого так налагодженого маєтку в руки цих хижаків. Він не вмів торгуватись і з огидою та сарказмом провадив ці розмови, сидячи на ґанку, оповитому диким винаградом та покурюючи цигару. Француженка виїхала, а ми всі мали перенестися до Києва. Там я мала вступити до інституту або до ґімназії. Вибір між цими двома установами рішила моя сестра. Вона з такою незвичайною для неї енергією застереглася проти інституту, що батько згодився на ґімназію, і я вступила до третьої кляси. Мені було тоді десять літ.

І сумно і тяжко було нам покидати рідну Алешню. Раділа тільки сестра моя, Мімочка. Вона наче квітка тяглася до сонця, до широкого світа. Перед відїздом ішли довгі дощі, дорога до шосе зовсім розмокла. Батько жалів завжди коней і вислав їх наперед на шосе. В навантажену карету запрягли дві пари волів, щоб підвезти її туди. Виїхали перед вечором і попереду їхав хлопець із смолоскипом. Було щось величне й сумне в цьому поході, наче справді в цей мент закінчувалося щось велике і починалося щось нове, невідоме.

В Києві ми оселилися в трьох невеличких кімнатках проти Царського Саду. Я почала ходити до Фундукле-ївської гімназії. Вранці відводила мене сестра, або та

сама Дуняша, назад за мною приходив батько. Я вчилася добре й наука здавалася мені легкою. Але через два місяці захворіла я на кір і пролежала аж до Різдва. Дарма, що я так довго хворіла, перейшла все таки до четвертої кляси з нагородою, і так воно велося щороку.

В цьому часі оселився недалеко нас в Европейській Гостинниці мій брат. Він готувався до вступу на університет і підготовляв з якимсь учителем латину, щоби потім в Одесі здати іспит. На другий рік і ми змінили помешкання, переїхали в дім Ледвіка на Фундуклеївській вул. коло моєї гімназії в дворі. Тут сталося багато нового. Мімочка закохалася в учителя, що готував брата до іспиту з латини. Він не вмів оцінити цього, грався її щирим почуттям і, побачивши, що вона не має золотої скринки, покинув її. Брат мій, знов проти волі батька оженився з дочкою лектора англійської мови в університеті Ґревса. Ґревс, це була якась кумедна постать; чревомовець, він міг ціле товариство бавити своїм чревовіщанням. Його дочка щойно скінчила харківський університет. Брат привів її до нас, вона сіла за фортепян і заспівала: »Ой Джигуне, Джигуне!« і ще щось українське. Голос був маленький і школи музичної не було ніякої, але це була дівчина, що вміла чарувати.

І для мене це знайомство мало велике значення. Ольга Ґревс мала свояків на Полтавщині — панів Милькевичів, а вони були приятелями Старицьких. Одного дня, коли в нас була Ольга Ґревс, до нас прийшли Старицькі. Він високий, величній із чорними усами, вона маленька жвава щебетушечка. Вони тільки що побралися. Мені було дванадцять літ, а їй ще не було пятнадцять; вона побачила мої ляльки та кинулася до них із дитячим зацікавленням (а я вже соромилася, що ніяк не можу їх закинути!) і ми почали разом гратися. Софія Віталівна Старицька, шепеляючи, як справжня дитинка, з веселим усміхом оповідала, як вони одурили попа, що не хотів їх вінчати, бо »не виходили года«.

З цією новою знайомістю у наше родинне життя вперше вступив свідомий український елємент. Вступив, але не запанував одразу. Старицькі дуже щиро зійшлися з моєю сестрою й вона їх полюбила. Далі по-

знайомилася Мімочка з Іваном Яковичем Рудченком[5]), що почав до нас заходити. Упадаючи коло моєї сестри, не знав як до неї, до »аристократки«, підступити. Тому гадав помогти справі, наклавши вперше в своєму житті білі рукавички, що так кумедно виглядали на його ве-

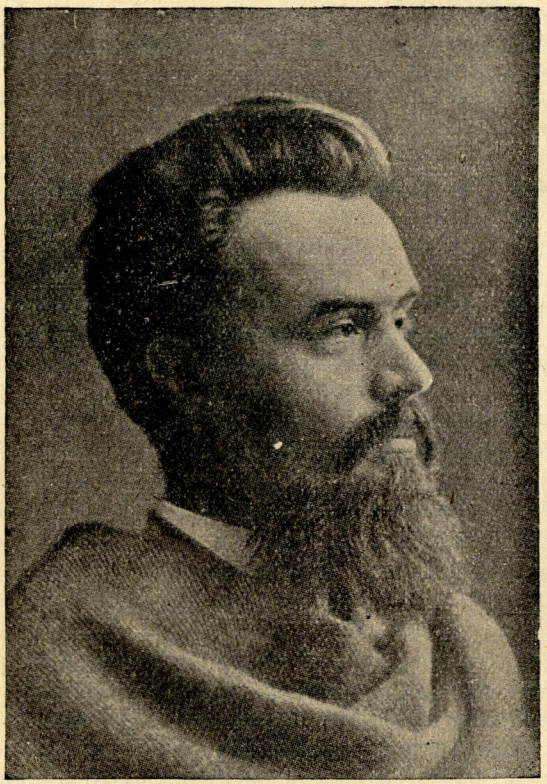

Михайло Петрович Старицький.

ликих руках. Він збирав народні українські казки та багато оповідав про них, говорив також про фінансові питання, бо служив у Контрольній Палаті в Києві. Але ні мені, ні сестрі він не видавався бажаним »героєм«.

[5]) Родився 1845, помер 1905, визначний етнограф, співавтор, з братом Панасом (Мирним), роману »Хіба воли ревуть, як ясла повні«, літерат. псевд. Білик. — Р е д.

Сестра в той час переходила тяжке переживання, а я була цілком захоплена оперою.

Продавши стару нашу карету, батько передплатив нам ложу в оперному театрі, бельетаж ч. 1. Мене приваблював чудовий баритон, італієць Фабрикаторі і голосом і красою і я почувала себе як на небі, коли він випадково оглядався на нашу ложу, де дівчинка літ 12—13 з захопленням кидала йому квіти й ловила кожну його ноту, кожний рух. Після Фабрикаторі моїм мрійним героєм став адютант генерал-губернатора Безака, Крупенський. Він завжди сидів у першому ряді крісел. Я ніколи не хотіла з ним знайомитись. Наче інстинктовно чула, що реальним героєм він не може бути. Але я належала до тієї ґенерації, що радо жила мріями... Та одного разу побачила я мого мрійного героя в ложі тогочасної київської красуні, Алферової. Він там сміявся, жваво балакав і його гарне обличчя тепер мало такий недотепний вираз, що все моє захоплення одразу зникло. Проплакала я цілу ніч.

Одного літа перебрались ми з помешкання на Фундуклеївській вул. на Васильківську, заки я закінчу іспити. Саме помешкання було якесь дивне, одна кімната вище положена від другої і сполучена невеличкими східцями. І сама вулиця була страшна, по ній постійно здіймалися хмари пороху. А ще в додатку того року в Києві лютувала холєра. Під нашими вікнами ввесь час ішли похорони. Це було щось жахливого, страшно було підходити до вікна. Скрізь панував жах і розпука. Які ми були щасливі, коли врешті вирвалися з цього пекла! Їхали до Алешні вже не на поштових конях по шоссе Київ-Гомель, а пароходом по Дніпрі аж до Лоєва.

Пароходом їхати було дуже приємно. Ми з сестрою знали згодом усі пристані, на яких баби виносили продавати бублики або вишні. Любувалися мальовничим Любичем, сходили з пароплава на леваду, де дівчата й хлопці з реготом і жартами зносили на парохід приготовлені дрова. Іншим разом встигали за той час і викупатися у холодних Дніпрових хвилях. Гарно було на верхній палубі пити втрійку чай з усякими домашніми закусками і, вдивляючись у далечінь задніпрянських сіножатей, бачити, як спокійно відїзджає від берега рибалка і ставить свої сіти, як череда корів сходить

на прибережний пісок напитися води з ріки і байдужнісінько дивиться на пароплав...

А на березі чекав нас врешті повіз і візок на багаж. Така радість побачити своїх коників, поцілувати їх оксамитні морди, розпитати в візника всі новини з Алешні й їхати полями й лісами аж 40 верстов!

Пізніш ми вже не кидали пароплаву в Лоєві, а їхали дальше не Дніпром, а одним із його найкращих припливів, Сожем. Ця широка весною річка велично несла до Дніпра свої темні води поміж густими лісами. Рідко зупинявся пароплав на маленьких пристанях серед зовсім безлюдних берегів. Тут ми злізали в Вовчугах, звідки до Алешні було вже 18 верстов.

Тимчасом мій брат знов зайняв посаду мирового посередника в Камянці. Там посередників не вибирали, а призначали. Камянець - Подільська губернія була тоді, як казали, »на особом положеніі«, після польського повстання в 1863 р. (як і вся правобережна Україна). В ній не було ніяких виборних інституцій, а всіх урядовців призначав уряд через київське генерал-губернаторство. В Камянці був тоді губернатором Горемикін, ще молодий. Брат ізнову намагався переводити »справедливий« поділ землі і тут у Винницькому повіті натрапив на великого землевласника, лікаря Пирогова. Цей Пирогов, що виявляв на посаді попечителя шкільної округи голосний лібералізм, тепер, коли справа торкнулася його копійки, не посоромився взятися за ту зброю, що була зовсім негідна його звання: написав доноса на мирового посередника Ліндфорса, що він занадто обороняє інтереси селян на шкоду місцевих великих землевласників. Такий донос із правобережної України міг налякати й не такого слабодухого адміністратора як Безак[6]) — бо це ж торкалося тих політичних страховищ — »крестьянє-малороссы, крупниє землєвладєльцы поляки і русскіє«. Братові запропонували зректися посади, а він відмовився: »Ні, сказав він, не маю найменшого бажання покидати свою працю. Нехай генерал-губернатор сам мене звільнить, сказавши, де й коли я відступив від закона«. І брата усунули, звісно не довівши ніякого беззаконія. Брат мій належав до тих льояльних громадських діячів, що робили опозицію

[6]) Тодішній київський ґенерал-ґубернатор. — Р е д.

урядові на ґрунті його ж власних законів, що ними завжди зловживає адміністрація. Знов мого брата викинули з посади, але вже з хворою жінкою і двома дівчатками. Вони поселилися в Києві на Жилянській вул. у двох невеличких кімнатах, а що братова наша Ольга дуже слабувала, то дівчатка їхні довший час перебували в нас. Брат майже жив у нас, бо він уже серіозно готувався до іспиту в університеті. Його приваблювала праця в суді, що реформувався і вже заявив себе, як незалежна установа. Брат хотів стати адвокатом — цілком незлежна діяльність оця відповідала його нахилам. Вдачею своєю він не підходив до урядових посад, бо він був громадський діяч із широким розумінням громадських справ і чесним відношенням до своїх громадських обовязків.

В цьому часі повстала моя щира безмежна любов і дружба до мого брата: я вже доросла до нього, я вже могла його розуміти. Я тількищо скінчила ґімназію. Останні V. VI. і VII. кляса були дуже цікаві. Гуртків тоді ще не було в ґімназії, але мене чогось дуже любили в моїй і по інших клясах. Тоді до Фундуклеївської ґімназії приєднали Левашовський пансіон, учениці його жили в окремому будинку на Володимирській вул. і щодня зо своєю клясною дамою приходили до нас учитися. Мені страшенно шкода їх було: в тих червоних убраннях, капелюхах на зразок балагули, такими сирітками вони виглядали!

Я мала подругу Машу Риза, що жила на Печерську. Я дуже любила її одвідувати, йти порожніми просторами за Царським садом, де ще не було ані вулиць, ані Маріїнського парку, проходити через Миколаївські ворота, де леви роззявляли пащі. З Машою Риза ми їздили на балі в Кадетський корпус, бо якийсь кузен Маші був кадетом. Ці балі були завжди дуже веселі. Кадетський корпус був тоді майже поза Київом. Бібіковський бульвар за Єврейським базаром був ще незабудований. Кадети дуже раділи, коли до них приїздили з города, і з усіх сил старались, щоб усім було весело. Звісно, і в мене і в Маши було по закоханому кадетові. Весело було після гарячої атмосфери балю сідати в сани, кадети відпроваджували в самих тільки куртках, усадовляли, обтулювали коцами, а їхати було так далеко.

Крім того ми якось познайомились із цілою ро-

диною Пелехіних, там було кілька дочок, дві замужні — одна за архітектом Ґешвендом, друга Ольга — за Кашкіним (з Калуги). Ольга мала маленьку дочку Людмілу, але в подружжі була дуже нещаслива, покинула потім Кашкіна і одружилася з Ігором Ігоровичем Цвітковским. Вона була у великій дружбі з моєю сестрою і весь тяжкий період свого розходження з чоловіком прожила у нас в Алешні. Всі ці Пелехіни були анґлійки, їх батько майже не говорив інакше, як по анґлійськи: сестри між собою балакали також по анґлійськи, іноді на їхніх вечірках уся родина починала говорити між собою по анґлійськи, а гості тільки слухали, нічого не розуміючи. Ольга Петровна, коли стала дружиною Цвітковського, щиро поставилася до української справи і дітей своїх виховувала в українському дусі. Це була надзвичайно розумна жінка, з твердим характером і з дуже чулою душею: наче звязала найкращі риси своєї анґльосаксонської раси зо словянськими. Немало працювала й на громадському полі: щирий українець Цвітковський завжди мав у неї розумну, прихильну підтримку. На жаль, вона рано померла від бешихи на голові, залишивши трьох дітей від Цвітковського, двох синів і одну дочку. Для родини це була страшенна втрата, бо вона так уміла тепло, розумно впорядкувати родинне вогнище. Коли Марію Ковалевську, відому політичну діячку, заслали на Сибір, Ольга Петровна взяла її дочку Галю до свого власного кубла і піклувалася нею, як своєю рідною дитиною. Взагалі Цвітковська — одна з найкращих жіночих постатей серед українського громадянства тих часів.

Старша зпоміж сестер Пелехіних, пані Ґешвенд, була наче головою цілої родини і брала під свою опіку сестер молодших, Анюту і Катю (обидві нервові аж до неврастенії) при їх »виїздах«. Сама любила флірт, їй подобалось мати сальон. Вона була дуже добра людина, цікавилася всякими громадськими справами — українськими, російськими, аби вони були »цікаві«. Її чоловік отверто залицявся до мене, називав мене Маргаритою, завжди танцював зо мною вальс із »Фауста«. Він працював на службі в »Присутственных Местах« на будівельному відділі і запевнював мене, що кожний раз, як тільки побачить звідти з вікна, що наші білі коні стоять коло тротуару на Хрещатику (поки ми проходились),

він збігав нам назустріч. У салоні Ґешвенд моя сестра познайомилася з професором політичної економії Цєхановецьким, що в той час прославився своєю маґістерською дисертацією »Желѣзныя дороги Россіи«. Високий, трохи згорблений, з бородою, він мав приємне розумне обличчя з насмішкуватими очима, що ними він часто дивився поверх окулярів, — це надавало йому якийсь вираз особливої цікавости. Він дуже подобався моїй сестрі, бував у нас, дуже шанував нашого батька, але раптом його покликали до харківського університету і він покинув Київ. Це був справжній професор із широкою освітою, з серіозною науковою підготовкою, бував і по европейських університетах. Він добре ставився до українців, бо й сам був з Чернигівщини. В Харкові я зустрілась із ним у 90-х роках; він тоді вже належав до української громади. В родині його сталася страшна пригода. Він оженився з бувшою дружиною теж професора Вольца, дуже милою жінкою. Мав двоє дітей — сина й дочку, і ось син через необережність стрілив із револьвера в свою матір і вбив її. Це так його вразило, що довго лікарі боялись, щоб він не збожеволів.

Ще одна цікава постать зявлялась від часу до часу в родині Пелехіних. Це був брат цих сестер Павло Петрович Пелехін. Він приїздив із Петербурга, де вчився у медико-хірурґічній вищій школі, і різко відріжнявся від цілого оточення салону Ґешвенд: високий, стрункий, з холодними розумними очима, мовчазний, він подобався мені і здавався мені якимсь вищим інтелєктом. Сестри дуже його любили і пишалися ним. Це той самий Пелехін, що пізніше так рішуче став на український бік і своїми дарунками допомагав українським установам у Галичині[7]). Але при тім він завжди був тугий на гроші, і тяжко було від нього щось дістати, аж поки він не впевнився, що ці гроші справді потрібні для справи. Він мав багато ориґінальних рис, але завжди ясно видно було, що в тій людині є глибокий і певний моральний ґрунт.

Але вечірки у Ґешвенд, прохідки по Хрещатику,

[7]) Род. 1839, помер 1918, лікар. В 1898 р. дав 90.000 кор. Науковому Тов. ім. Шевченка у Львові на фонд для мед. відділу укр. університету. На ці гроші Наук. Тов. купило каменицю при вул. Чарнецького 26. — Р е д.

флірт із красунем Орловим, адвокатом, що дуже часто заходив до нас, чудово співав пісні Шуберта і мене завжди садовив грати Шопена, особливо VIII. вальс і баляди, — це все не вдоволяло мене. Я саме тоді скінчила гімназію з золотою медалю і для закінчення VII. кл. написала »про Филипа II. Еспанського«, — шукала ще іншого, вищого інтелєктуального змісту, що міг би заповнити моє життя. Правда, в мене була моя музика, якою я захоплювалася так, що грала по 5—6 годин на день, і мій учитель німець Куе одмовився давати мені лекції, бо він, мовляв, нічого мене вже навчити не може. Орлов любив, як я грала Шопена — вальси, баляди, мрійні ноктюрни; татко годинами слухав, як я перегравала всі опери, що ми їх чули в театрі. Ми з сестрою бували завжди на всіх гарних концертах. Ніколи не забуду, яке сильне враження справили на мене піяніст Антін Рубінштайн і віольончеліст Портен. Але це було мистецтво, що захоплювало почуття, а я змагала до науки. І ось тут зявився мій брат зо своєю підготовкою до університету. В той час уже розпочався жіночий рух і чимало дівчат і жінок поїхало заграницю вчитись в університетах. Саме тоді приїхала до нас сестра нашої братової, Катя, що тількищо скінчила харківський інститут. Брат її Міша вчився в медично-хірургічній академії в Петербурзі, але був хворий на сухоти, і вони обоє їхали тепер доучуватись закордон. Міша зявився переді мною, як перший представник тогочасної найкращої молоді. Він весь світився ліберальними ідеями і з гарячковим захопленням туберкульозного »навертав« мене. Але в ті молоді мої роки я мала страшенно консервативні погляди: дівчині, на мою думку, не було чого їздити шукати освіти, кожна може собі здобути освіту сама, всього можна навчитись самій (хіба що тільки медицини ні). Скільки ми обоє, хвилюючись, передискутували ріжних пекучих питань! Міша був справді тип пропагандиста. Кінчались наші сперечання тим, що я сідала за фортепян, музика договорювала те, що не висловлювалося, і якось примирювала наші суперечні погляди. На жаль, цей симпатичний хлопець скоро помер від туберкульози, десь у Каїрі.

Хоч йому не вдавалося ніколи мене переконати, але ці гарячі розмови неначе відхилили ту завісу, за якою я жила в тісному родинному оточенні, під міцним

впливом батька, якого я боготворила, в тій провінціяльній атмосфері, що її мав Київ кінця 60-х років. Мені не хотілось виходити з дорогого мені кола, але тим більше хотілося тут біля себе знайти науку й працю. Памятаю, що якраз на той час пані Антонович та інші повідкривали в Київі перші притулки для дітей робітників і мою сестру й мене закликали взяти участь у їхній праці. Сестра, звісно зараз відгукнулась, а я ще соромилась, бо ще молода дуже була. Наука мого брата, його поради приваблювали мене більше. Він казав, що закон дає й жінкам змогу бути адвокатами, і пропонував мені підготовитись до університетського диплому, і я з захопленням почала вчити римське право, енцклопедію права, то-що. Мешкали ми тоді на Бульварно-Кудрявській улиці. За домом горою простягався сад. Я вставала в шостій годині і там у саду товкла одну по другій юридичні науки. Але на поліцейському праві застрягла, не могла його подужати, та й літо надійшло.

Ми що-літа їздили в Алешню і я там потопала в чудовій бібліотеці мого дядька. З захопленням читала я Руссо, Вольтера, Ґете, Шіллєра, захоплювалась Байроном, читала Мішо — Історію хрестових походів, енциклопедистів, накидалась на кожний новий роман улюбленого Турґенєва, що його твори саме тоді почали зявлятися.

Начитавшись цієї краси, я мрійно сама ходила по алеях нашого чудового саду: там повно було рож, левкоїв, що їх так любив мій батько, або сідала коло татка на веранді, а сестра нам читала у голос твори Дікенса, і татко сміявся з дотепу великого анґлійця в »Записках Пікквікського Клюбу«. У сестри завжди гостювали якісь особи, що не мали куди дітись. Якийсь час жила в нас панна Анжеліка Седлецька, дуже вродлива, не то полька, не то українка, бувша наречена Карла Тритшеля, відомого потім лікаря в Київі, а в той час ще студента. Роман із Анжелікою тягнувся кілька років, але мати Тритшеля, багата гордовита полька, що мала чудовий маєток на Київщині, нізащо не згоджувалась на цей шлюб. Сам Карло був такої лагідної вдачі, що ні в якому разі не міг іти на боротьбу з матірю, і також не мав відваги покинути дівчини. Він змучив її своїм ваганням, і вона зважилась на рішучий крок — виїхала з Київа до нас, познайомилась у нас потім з одним із

братів Ждановичів — Іваном, злегка пококетувала з цим типовим повітовим буржуа і вийшла за нього заміж. А Тритшель дуже скоро після того одружився з дочкою Куе, акуратною німкинею, що з нею він і прожив усе своє життя, віддане праці й науці.

Так наша Алешня чимало сприяла розв'язці ріжних особистих справ чужих для нас людей. Вона вабила своєю ізольованістю. Навкруги двора й саду — ліс. В саду чудова липова алея, всередині у домі той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було влаштоване гарно, затишно. Молоко наше славилося в цілій околиці, а наш старий кухар умів добре нагодувати. І батько і сестра давали гостям волю жити так довго й так, як їм хотілося. Ось чому у нас завжди бувало двоє, троє гостей із Києва, і почували вони себе як-найкраще: хто поправляв своє здоровля, хто загоював якунебудь сердечну рану.

В 1869 чи 1870 р. татко їздив до Парижа — там була всесвітня виставка. Татко дуже любив Францію. Коли скоро після того Франція розпочала таку тяжку для неї війну з Німеччиною, він, не зважаючи на свої літа, хотів іти волонтером на оборону французів. Перемоги німців прийняли всі у нашій Алешні з великим хвилюванням.

Та саме літо 70-го року було останнє щасливе в нашому родинному житті. 9-го січня 1871 р. несподівано помер наш коханий батько. Напередодні ще ми були з ним в опері на »Роберт-Дияволі«. Вранці, як завжди, читав він свій часопис, а я йому награвала »Роберта«. Після сніданку ми пішли з сестрою щось купувати на Хрещатик, вийшов і татко на свою щоденну прохідку, але вернувся дуже скоро, бо йому стало погано. В хаті нікого не було і він помер на руках нашого візника. Наш поворот до дому, наша розпука — це було щось страшне, неймовірне! Я так любила татка, я божеволіла, не могла відійти від його тіла. І такий ще стався жах: у нашій розпуці ми нікому не давали знати про нашу втрату, а на другий день, коли дороге тіло лежало в нашій залі в домовині, почали збиратись на наш jour fixe гості. Памятаю, перший прийшов, як завжди веселий, Цвітковський і бачить — домовина... Страшне це було, невимовне горе. Вирішено було везти тіло в Алешню, а поки всі дозволи здобудемо, поставити в гробницю

Георгіївської церкви. Ох, як я памятаю цю гробницю, я ходила туди майже щодня. Тільки наприкінці лютого дістали ми дозвіл. Домовину поставили на зелений військовий фурґон, що залишився в батька ще від його походів, запрягли наших білих коней і повезли по шосе через Чернигів, а ми втрьох — я, сестра і брат поїхали на другий день поштовими: було холодно, лютий закрутив свою останню заверюху, тяжка була ця подорож. Тяжко булс вступити в цей рідний дім у Алешні, повний ще недавньої присутности батька. Поховали його коло матери в тій самій каплиці.

Як страшно нам було з сестрою почувати себе сиротами!

III.

Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати. Та й матеріяльні умовини починали турбувати нас. Досі ми жили, як на небі, все мали і ніколи, здається, не прокидалася в мене думка, звідки ж це все в нас. Тепер почалися безконечні наради мого брата з сестрою в грошових справах: білі коні вирішено продати, помешкання взяти менше і т. п.

У мене з сестрою були інші розмови — як жити, щоб був зміст у житті, і духовий, і громадський. Вирішили відкрити школу: вона завжди корисна, вона може зігріти осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого, як діти. Але тут повстала одна перешкода. Моя сестра не мала жадних дипломів, — вона вчилася вдома. Я мала право відкрити школу на підставі мого свідоцтва, але моя сестра не могла вчити в школі, треба було мати свідоцтво на »народню вчительку«. Сестра зараз же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербурга порадитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулися в свою улюблену Алешню та й засіли за роботу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Пестальоцці, Руссо, Дістерверґа, Фребля!

Саме цього літа гостювала в нас Ольга Петровна Кашкіна. Вона в де-чому помагала сестрі готуватися до іспиту. Як нам обом страшно було, щиро хотілося нам як-найкраще підготовитись! І саме в той час одержали ми від тітки Наталі лист із спочуттям нашому горю, в якому вона між іншим пропонувала мені вступити до петербурзької консерваторії — у неї були там звязки, а що я мала здібности, то чи не присвятила б я себе му-

зиці. Музика... консерваторія... — самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортепян, опанувати ним цілком — яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити? Сестра залишила мені самій розвязувати це питання, і... я одмовилась од блискучої мрії, подякувавши тітці, що згадала про мене. Долю свою вирішила я тоді, зреклася мистецтва, взялась за школу. Скільки разів пізніше я каялася, коли буденна педагогічна праця мене не задоволяла! Скільки разів я залишала її, шукала задоволення в літературній роботі, але для цього мені не вистачало здібностей, а життя знову в ріжних обставинах кликало мене до цієї самої »педагогіки«. Я в ній теж шукала постійно чогось мистецького, творчого, ухиляючись від усякої традиційности, формалізму; все, чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки фільозофів, педагогів: чи то була географія, чи французька мова, — я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку, і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може в цьому були й мої помилки і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення — от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення і задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тієї чи іншої гри.

Вирішили ми почати від дитячого садка. Тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок у Київі. Коли я подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи старому Антоновичу, він з недовірям похитав головою. »Ви самі ще дитина«, — сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню постать, — »хто ж вам довірить дітей«. Але все ж дав свій дозвіл. Сестра витримала іспит. Як вона боялась уперше на людях виявляти свої знання в 26 літ! У неї було кволе серце, і її дорого коштувало це хвилювання.

Вкінці липня ми приїхали до Київа, найняли помешкання, дві кімнати для дитячого садка — кляса й саля, і дві кімнати для нас особисто. Внизу під нами мешкали якісь семинаристи, і один з них вечорами так голосно

ревів — співав басом, що ми йому тупали ногами згори. Пізніше ми познайомились з ними — це були брати Василевські, Сидір та Теофан, про яких буде мова далі. Зважились відкривати дитячий садок 1-го вересня. А тимчасом у нас сталося нове горе: тут-таки у нашому мешкані вмирала братова наша Ольга від сухіт. Її двоє діток були під нашим доглядом, а коло хворої були її сестра Катя, що тількищо повернулася з Каїру, де помер Міша, і мій брат, що давно кохав цю дівчину.

Тяжко було дивитись, як безнадійно вгасала молода, гарна жінка, а коло неї її чоловік уже кохав її сестру; він утомився від постійних пригод своєї Ольги, що не давала йому родинного щастя, і він шукав його коло простої молоденької сестри її Каті, що зараз по смерті Ольги (в Пізі) і стала його жінкою на все життя. Діти Ольжині були на деякий час зовсім наче нашими дітьми. Дві гарненькі дівчинки — Оля й Зіна. І навіть, коли молода мачуха забрала їх до себе, до їх батька, вони залишилися душею нашими. Менша Зіна мала лише 4 роки, старша Оля 6. — Для неї вже зовсім підходив дитячий садок. Вона була гарненька, з темнорусим волоссям, очима, як фіялочки, з чудовими брівками й віями. Зіна була золотоголова дитинка з великими ясними, як небо блакитними очима і трохи зрослими бровами. Вона не брала активної участи в дитячому садку, але що сестри звикли бути нерозлучно разом, то Зіні дозволялося сидіти коло Олі та брати участь у руханках і вільних іграх дітей. Скоро в нас набралося коло 20 дітей, між ними богато було дітей професорів — Сара і Адам Хржонщенські, що перебували ввесь час існування дитячого садка, Маня і Людя Старицькі. Мані теж було 6 років, але вона була така велика на зріст, що була вища за всіх дітей. Вона любила збирати коло себе дітей і оповідати їм по українськи казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але розказуючи, вона захоплювалась і страшні примари мимо її волі виростали в її творчій фантазії.

Садок ішов добре. З дітьми ми поралися до 2-гої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночі. Ми цілком увійшли в працю і в догляд за нашими небогами. Ніколи було й знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомились з Лисенком, що цікавив нас як

музика. Я ще так сумувала за татком, що мені не хотілося нікуди виходити. Орлов мене покинув, оженився, Цєхановський був у Харкові, і ми з сестрою були цілком самітні, віддані нашій праці. Тільки інколи одвідував нас Цвітковський, оглядав наш садок, давав поради та часом приходили Старицькі, а сестра ходила до них.

На другий 1872 р. ми взяли більше помешкання з великою салею напроти театру в домі Марковських, що з ними ми давно вже були знайомі ще через Машу Риза. Ми зайняли бельетаж із балконом, а внизу влаштувався мій брат із своєю жінкою і маленькою дитиною Любою. Через те, що в них було тісно, Оля і Зіна нам на радість ще залишились у нас. Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Невелике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій салі, але які то все видатні люди були в цій, так званій пізніше Старій Громаді — і на полі науки, і на полі мистецтва!

Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, орґанізатора Південно-західнього відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом, тип організатора, що добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданости Україні. Він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору! Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть серцеві напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етноґрафії. Сім томів праць Експедиції в Півд.-Захід. Край, зложені почасти ним самим, почасти під його редакцією. Правда, останні томи виходили вже під редакцією Костомарова та інш. Хвороба не дозволяла Павлу Платоновичу працювати, але він, і лежачи хворий у ліжку, не переставав турбуватися за це видання.

Михайло Петрович Старицький, високий, чорнявий, з українськими вусами і оксамитними темними очима, з широким усміхом. Коли він усміхався, то сміялося все його обличчя, жмурились великі очі і все обличчя набирало виразу тонкої жартовливости. Великими руками він повсякчас гладив свої вуса. В час нашого знайомства,

він уже виступив як видатний перекладач: вийшли деякі його переклади казок Андерсена, його чудові сербські пісні. В цій людині було так богато шляхетного, він думками підносився над усім буденним, літературні інтереси панували в нього над усіма іншими. Він мріяв перекладами збагатити нашу вбогу на той час літературу, але йому бракувало слів, виразів.

Він мусів творити їх, беручи народні корені і додаючи до них ті чи інші наростки, та вишукував у багатій скарбниці народньої мови відповідні вирази. Він перекладав Лєрмонтова, Пушкіна, Гоголя, Нєкрасова. На нього нападали за його деколи штучну мову, сміялись із його »кування« слів, але без його праці ми ще довший час сиділи б на самій етнографічній мові. Житецький, майстер нашої друкованої філології, інколи аж за голову брався від »нових« слів Старицького, але ці слова набирали сили звичаю і їх починали вживати. Від поезії Старицький перейшов до перекладів і перерібок драматичних творів, і коли виступив для виконання своєї високо-національної ролі наш театр, то першими пєсами його нового репертуару були пєси Старицького і Кропивницького. Багато з цього виходило непорозумінь; деякі українські письменники сварилися з Мих. Петр. за спільні теми, обвинувачували його в літературних »пляґіятах« (Глібов, Литвинова, Александров), але це були тільки звичайні, на жаль, суперечки між українцями. Одначе можна сказати — де б не брав Старицький свої теми, свої драматичні колізії — він завжди перетворював їх на свій лад з більшою психологічною тонкістю. Напр., порівняймо пєсу »Доки сонце зійде, роса очі виїсть« Кропивницького і »Не судилось« Старицького.

Між Михайлом Петровичем та моєю сестрою відразу повстала велика приязнь, яка щодалі ставала глибшою. Обоє мали ту саму хворобу — ваду серця, обоє ставились проте до свого здоровля досить неуважно і йшли назустріч життю, віддаючи йому всі свої найліпші сили й здібности. Стільки бувало між ними балачок на соціяльні та національні теми! Скільки своїх творів читав нам Старицький у рукописах! І коли переслідування українського слова доходили вже до найвищого ступня, — коли київського цензора не можна вже було задобрити жадними тортами, що їх періодично презентував

йому Старицький, тоді Мих. Петр. у розпачі приходив до моєї сестри, виливав своє обурення і просив поради. Такий невинний водевіль Старицького, як »Ковбаса та чарка, то минеться й сварка« щасливо перейшов через усі перешкоди київської цензури лише завдяки тому, що моя сестра підписала під ним своє неукраїнське прізвище — Ліндфорс. Памятаю, яка це в нас була радість, що таки вдалося одурити цензора і придбати ще один малесенький водевіль. Памятаю, як у нас, у нашому помешканні читав, у невеличкому гуртку, сам автор оповідання »Не можна бабі Парасці«... Нечуй Левицький і як ми довго переховували цей твір українського гумору, боячись віддати його в пазурі цензора. Тяжкий був час, але час повний краси українського романтизму, коли кожний літературний твір справді ставав цінним придбанням, доказом нашого культурного, національного поступу, заради якого всі наші романтики — тогочасні діячі готові були терпіти всякі переслідування.

Поруч із Старицьким стоїть у моїх споминах незмінний його співробітник і перший наш талановитий музика і композитор Микола Вітальович Лисенко. Він тоді тількищо повернувся з Липська, де блискуче скінчив консерваторію, і відразу ввесь віддався збиранню та гармонізації українських пісень. Він уже був одружений з красунею Ольгою Олександрівною О' Коннор. Це була типова українка, маленька, стрункa, з чудовими мрійними темними очима, веселої вдачі, з дзвінким сміхом і типовим українським кокетуванням, втілена Оксана Гоголевої »Різдвяної ночі«, що її ролю вона виконувала так талановито в опері Лисенка на сюжет Гоголя. Вона мала невеличкий приємний голос і цілком українську південну грацію у всіх рухах. Це була справжня дружина для українського композитора. Кокетуючи з молоддю, що вся була захоплена нею, вона щиро кохала свого »Колю« і переймалась цілком інтересами його творчости. Але доля скоро розлучила цих двох талановитих людей. Коли в 1874 р. Лисенко приїхав до Петербургу, щоб удосконалитися в композиції у видатних тоді російських музик — Римського-Корсакова, Мусоргського, Кюі та інш., Ольга Олександрівна вступила до консерваторії, щоб по мистецьки обробити свій гарненький голос. Опера — це була її мрія. Але скоро виявилося, що голос за малий для сцени. Це страшенно її вразило, із того

часу почалася її страшна хвороба — періодична мелянхолія і періодичне надмірне зворушення. Така нервова незрівноваженість не давала О. О. змоги жити з чоловіком. Вона була примушена періодично жити по санаторіях, і кінець-кінцем це назавжди розлучило подружжя.

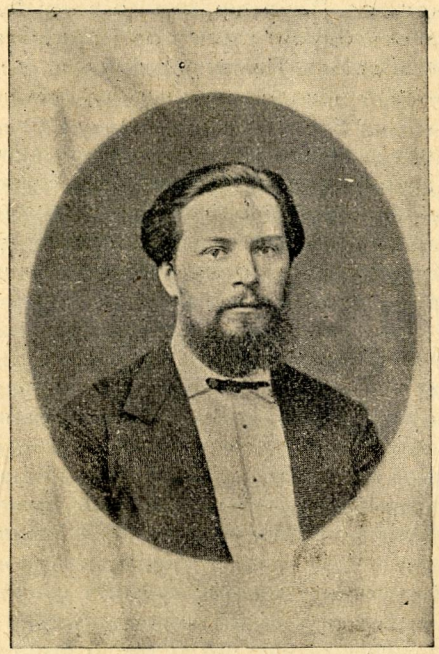

Микола Лисенко

Микола Вітальович одружився з іншою, що дала йому пятеро дітей.

Мик. Віт. був типової мистецької вдачі. Він любив музику, любив Україну, і це останнє почуття перемагало перше. Він поставив собі метою служити українській музиці і через те писав лише на українські тексти, не згоджувався на переклад їх на московську мову. Через це його опер не ставили на російській сцені, і не маючи необхідної на ті часи російської апробації, лежали вони в теці композитора аж до його смерти, або йшли на українській сцені з далеко невідповідними музичними силами і не зо знавцями музики. Так зосталась невідо-

мою для публики його велика опера »Тарас Бульба«, не виявилася вся краса »Різдвяної Ночі«, »Утопленої«, »Ноктюрна« та інш.

Правда, липська консерваторія вплинула на нього так, що в його творах є багато близького і до Шопена, і до Ліста, але яка оригінальна, пройнята національним українським духом краса в його головних ансамблях (»Туман хвилями лягає«, »Бють пороги«, »Іван Гус« та інш.). Глибоке розуміння поезії Шевченка виявив він у музиці до Кобзаря — »Мені однаково«, »Минають дні«, »Якби мені черевички« і багато інш. Як піяніст Микола Вітальович відзначався оксамитним туше, легкістю в виконанні найтяжших пасажів. Він чудово виконував Бетховена, а про його акомпаніямент усі артисти говорили, що він акомпанує як янгол. Він був завжди любимцем дам, і сам їм віддячувався дуже щиро експанзивністю. Серед тогочасних українців він відзначався тим, що завжди був гарно до лиця вбраний, дуже коректний, привітний у зносинах з усякими людьми. Київська адміністрація шанувала його, але й боялася його сепаратизму. Вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище; що в тяжкі часи заборони слова і думки концерт Лисенка є демонстрацією, а він сам є гаслом. Ті надзвичайні маніфестації, що їх викликувала сама присутність Миколи Вітальовича в тому чи іншому українському місті, не були виявами лише артистичного захоплення, а й чогось іншого. Микола Лисенко знав, що вже сама його популярність серед українців є для нього великою небезпекою, але йшов їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимсь живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою. Згоджувався співати народню пісню (»Дощик, дощик«) хочби і у французькому перекладі, аби тільки народня мельодія лилася в найкращому виконанні і приваблювала тисячі слухачів, будила в них приспане почуття своєї народности. І справді, концерти М. Лисенка завжди мали характер народніх свят. Приналежність до його хору була почесною відзнакою, бо він брав туди не тільки тенорів та басів, а й чесних українців, і довший час люди себе рекомендували тим, що »я-ж співав у хорі Миколи Вітальовича!«.

А скільки особистих страждань коштували його ці концерти! Хори ці були майже без жадної музичної

освіти, а репертуар був високо артистичний. Терпець Миколи Вітальовича не витримував тих співаків, він часто попадав через них у розпуку.

Вдача М. Лисенка була цілком як у справжнього артиста. Скільки в нього було наївности! Бувало слухає він найзвичайніші речі чи з життя, чи з науки та почне дивуватися і чуєш його щире здивування — »та не може бути?«. Життя його вийшло тяжке. Від другої жінки мав пятеро дітей, велику родину. Мусів заробляти лєкціями. — Ця праця виснажувала його, не залишалося часу для творчої роботи, а коли й збиралося в нього кілька чудових речей, то видавців на них не легко було найти, бо то ж були українські композиції, що їх адміністрація кожного дня могла заборонити. І Лисенко продавав їх за безцінь. Чимало його чудових творів довший час ходило в рукописному виді між щирими прихильниками нашого майстра, але скільки згубилося таким чином! Памятаю, як часто він казав: »Як нема у Тумасова або Юркевича мого оригіналу, то вже не знаю, де й шукати«. Через свою непрактичність М. В. часто опинявся цілком у безпорадному стані.

Але, як тяжко часами не жилось матеріяльно Лисенкові, помешкання його було завжди тим огнищем, де в найлютіші часи переслідувань українці знаходили привіт, пораду, підбадьорення, де вони коло фортепяну артиста спочивали душею і набирали нової сили і віри в майбутнє України. Це був вік романтизму, коли пісня, літературний твір ішли просто до серця, розбуджували свідомість. І серед того романтизму, так званого »українофільства« ще не було місця для політики.

Обік із мистецтвом починала народжуватися українська наука — Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шіснадцятилітня легкодушність. Тільки один із цих учених, у якого на науковому ґрунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманів, був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю між студентами, він часто бував на »чаях« у Старицьких, бував і в нас на театральних виставах. Завжди веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і посміятись навіть із своїх близьких. Часто жартував із своєю жін-

кою, любив танці, і ми нераз із ним вальсували під чудову музику Лисенка.

Разом із ним з'являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда і пишна панночка, що її ми трохи боялися. Вона завжди мовчки слухала жартів

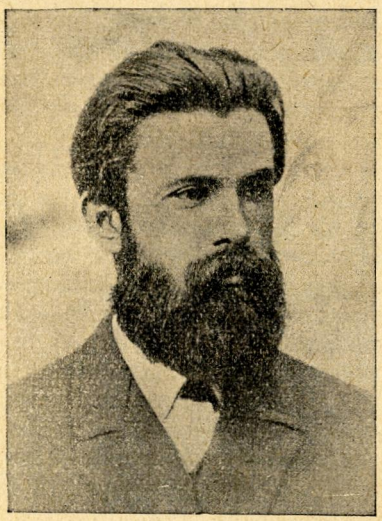

Михайло Драгоманів

брата, але й сама іноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обі ці пані завжди ходили в чудових українських убраннях. Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло зєднати цю горду панночку з цим простим, невидатним чоловіком. Аж пізніше я оцінила П. А. Косача. Це була людина таких міцних переконань, така прямолінійна і шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, як розумна молода Драгоманівна вибрала саме його.

Драгоманів, як учитель гімназії, мусів часто бувати на »чаях« і в попечителя і в директора шкіл і тут його гострий гумор знаходив собі чимало поживи в спо-

стереженнях. Тогочасне гімназійне вчительство жило лише матеріяльними турботами та змаганням зробити карієру й дістати »Анну на плече«. Ці спостереження Драгоманова вилилися в відому в ті часи оперу »Андрішияду«, по прізвищі Андріяшова, україножера, здається директора II-гої гімназії. Текста склав Драгоманів, музику підібрав Лисенко з усіх опер. Виходило дуже комічно, коли, зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманів конспіративно співали всі ролі, представляючи ввесь час педагогічний склад тогочасний київської першої гімназії, що вела перед у цілій шкільній окрузі. Особливо кепкував Драгоманів із »Народного Календаря«, що його видав Андріяшів для так званого Юго-Западного Краю, в якому він хотів вислужитися перед начальством своїм москвофільством. Скільки до цього додавали епізодів про переслідування українського слова, якою іронією блищали тоді розумні очі Драгоманова! Але як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба проти цих переслідувань! Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідома праця, майже без перешкод із боку уряду. Русов, Драгоманів і Лисенко вже мріяли про літні поїздки в »Европу«, мріяли увійти там у зносини з галичанами, із словянами.

Як оригінальна постать, виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоді, особливо був популярний серед дівчат, перших київських студенток публичних курсів, які спочатку провадили випадково (лєкції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Памятаю, як він водив мене на насип залізниці, що її тоді щойно будували через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в нашому садку дуже широко. Вовк мав гарне оригінальне обличчя з настовбурченим волоссям, темнокарими виразистими очима. Він належав до лівої конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставилися до його конспірацій, а він завжди глузував з боягузтва старших громадян.

Був приклонником політичних думок Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка і взагалі в цілому товаристві визначався, як »нігіліст«. Мені він подобався

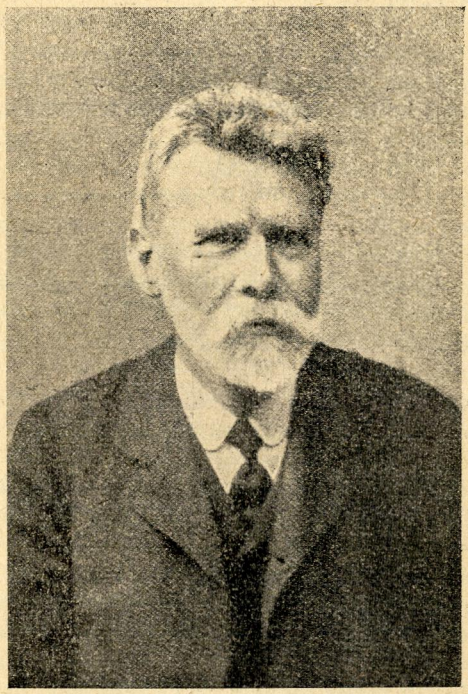

Ф. К. Вовк

своєю простотою. Якось відразу став мене звати Ноною (моє родинне імя), до того він щиро приятелював з Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок.

Віком тодішні старші громадяни всі були ще молоді. Наприклад Павло Житецький щойно покінчив київський університет. Він цілком захопився своїми філологічними працями над українською мовою. Житецький був дуже вродливий, огрядний і чудово співав українських пісень. Бувало, як поїдуть човном по Дніпрі десь кашу варити, то Житецький приспівує, а Юркевич за ка-

шовара. Любили українці дуже ці »каші« на Дніпрі. Там можна було вільно балакати, не боячися шпиків, що вже почали були дуже нахабно стежити за лівим крилом громади й за тими домами, де збиралися наші суботами. Дарма, що ці суботи не мали ніякого політичного значіння! Тут провадили велику культурну працю, складали словник, отой великий, що його, на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрий із цих співробітників написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху! Скільки разів треба було припиняти цю наукову працю, бо часто не було змоги зібратися 4—5 людям! Матеріяли словника переносили з помешкання на помешкання, ховали від поліції. Як часто приходилося чути: »Бога ради, заберіть від мене цей словник, бо в мене напевне буде трус«. І треба було великої мужности, щоби взяти цей словник до себе! Ділили його між собою буквами.

Скільки глузувань сипалося з боку радикальної молоді на старших громадян: »Одне знають ці україно-філи — над словарем сидіти!« Але скільки українських діячів виховалося на цих »словарних« зібраннях! Окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерою та чарочкою обмірковували також усі пекучі події, питання тогочасної української важкої дійсности, плянували нові українські видання, вишукували способи, як поборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, яким шляхом іти в цих змаганнях.

Одним із таких шляхів був Півд. Зах. відділ Геогр. Т-ва (Юго-Зап. отдел Географического Общества). Цей відділ відіграв величезну ролю: він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринослава та Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні разом із товстими зшитками, записаними українськими народніми піснями та казками. Зявилися перші бруньки нової національної свідомости. Цей рух захопив і мене. Намовив мене до цього Олександер Олександрович Русов, що сам страшенне був захоплений красою наших пісень, як змістом, так і мельодіями. Як секретар товариства, він був у самому центрі його

діяльности. Він перший відкрив мені красу української народньої поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та пояснень збудив у мене ту любов до нашого народу, що вже ніколи не покидала мого серця й кермувала всією моєю працею довгі літа.

Під впливом Олександра Русова я поїхала зимою в нашу Алешню, щоб там записати кілька колядок та щедрівок. Це був мій перший самостійний виступ. Я до цього часу ще ніколи не розлучалася з сестрою. Тепер я поїхала сама новою залізницею, що доходила лише до Ніжена, а звідти на поштових до Чернигова, де я мала пересісти в діліжанс. Сестра дуже боялась відпускати мене зимою саму, та, на її щастя, могла мене доручити якійсь дуже певній особі, з якою я й доїхала до Чернигова. А звідти дорога вже була мені знайома. Але через те, що наш дім не опалювали взімку та ні з ким мені там було б жити, я мусіла оселитися в Рудні, у Аделяйди Миклашевської. Щоб відразу стати як найближче до вабливої для мене праці народника, я пішла пішки тих 5—6 верстов, що ділять шоссе від Рудні. Була чудова зимова година. Я йшла лісом, потім через село Аннівку по греблі, з невеличкою валізкою в руках, перед вечором. Велике було здивування моїх сусідок, коли я пішки зненацька зявилася перед ними. Незвичайно гостинно приівтали вони мене: зараз на столі, заслaному сніжно-білою скатертиною, зявилися знайомі мені з дитинства тоненькі бублички, посипані маком, солодкий чай з густою, аж жовтою сметанкою, почалися знайомі оповідання про кривого »журавочку«. Ніщо тут ніколи не змінялося, скільки себе памятаю, подумала я. А ми? Скільки пережили за ці два роки по смерті батька й знайомства з українцями! Я рано пішла спати в чистеньку кімнату, де мене влаштували на кілька днів. На другий день я вранці поспіхом випила молока й побігла в Алешню. Ніколи не забуду я цих десять днів, що я там перебула, записуючи пісні, обряди, казки. Явдоха та Оксюта, що мені найбільше їх наспівали та наоповідали, стали мені близькими на все життя. У флігелі, що виходив на вулицю, вже зорганізували були першу земську школу і в ній працював справжній учитель правди та науки; високий, худий хлопець із досить виразною туберкульозою. Він цілком віддавався своїй праці, вчив

цілий день дітей, а ввечері до нього збіралися парубки й дівчата і він читав їм Шатріяна »Историю крестьянина« та інші романи поступового змісту. Двічі на тиждень ходив у сусіднє село, де господарям-ганчарям читав Костомарова, »Чорну Раду« Куліша й Мордовця. Пробуджував їхню національну та соціяльну свідомість. Де бралися сили в цього кволого молодого хлопця? На

Ольга Лисенко в ролі Оксани
у »Різдвяній ночі«.

жаль, не довелося йому довго вчителювати. »Бомага« від шкільної Ради припинила його діяльність. Але зерна, що він посіяв, довго давали добрий овоч. І хуторяни і алешнянці завжди шанували школу й відріжнялися від інших селян своїм вищим розвитком.

Але я обіцяла сестрі повернутися до Києва на Новий Рік і ось я вже їхала назад із текою, напханою матеріялами з етнографії Алешні. На цьому грунті розпочалася наша взаїмна симпатія з Олександром Русовим.

Перший раз, коли привели до нас »Сашу Ангела«,

як звав Русова за його співи і веселість і Чубинський і Лисенко, я змогла тільки висміяти цього співака за його сірі широкі штани. І в обличчі, і в поведінці було стільки своєрідного, оригінального, неподібного до всіх тих урівноважених »комільфотних« людей, що я їх бачила раніше, що я ніяк не могла до нього поставитись серйозно. Голос у »Саші Ангела« справді був гарний і він у першій пєсі, що її ставили в нас — »Чорноморському Побуті« чудово виконав ролю Ілька. Цей »Чорноморський Побут« і був тим першим приводом, що через нього ми з сестрою ввійшли в українське коло.

Коли Старицький прийшов до нас на наше нове помешкання проти театру у Л. І. Марковського, його вразив простір і краса нашої залі. Він став радитися з моєю сестрою, чи не можна було б якнебудь використовувати цю залю для громадянства, коли кінчалася праця в нашій школі. Влаштували кілька літературних вечірок, а потім Старицький і каже:

— Давайте, спробуємо заграти театр. В мене є пєса Кухаренка »Чорноморський Побут«, трошки змінимо її, Лисенко додасть пісень...

І закипіла робота. Притягнули до неї стару й молоду громаду, притягли господаря дому, щоб допоміг із кулісами, декораціями і восені 1872 р. поставили пєсу. У цьому взяли участь студенти, пізніше видатні українські діячі. Козака Тупицю грав красунь Орест Левицький, Марусю грала О. Коннор, дуже гарна панночки з наївним шепелявінням. Коло неї й її сестри, пані Лисенко, завжди юрбою ходили паничі: Кобилянський, Кудря й інші. Разом із »Чорноморським Побутом« поставили російський теж народній, але недоладний водевіль »Ярославская Кружевница«. В ньому грала я й молодий Платон Марковський; я виступала в шовковому сарафані: це була моя остання данина московській нації.

Після Різдва 1873 р. почали розучувати »Різдвяну Ніч«, перероблену Старицьким для театру на оперу. Це вже давало куди більше клопоту, численні проби. Режісерував Старицький, але часто, з огляду на серйозність вистави, режісерував і Чубинський. Часом Лисенко в розпуці, що режісура не відповідає духові його музики, вискакував зза фортепіяну і на обличчі його була правдива мука. Памятаю, як в одній сцені, щоб

краще показати красу Оксани, Старицький вимагав, щоб вона вилізала на скриню. Чубинський поясняв обурено, що це зовсім неправдиво з етнографічного боку, а Лисенко журився, як же буде звучати голос прімадонни у такому положенні. Лише сама Оксана своєю веселою вдачею обезброювала всіх трьох і по десять разів вилізала на скриню і злізала знов, щоби спробувати оба ефекти. Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани, її дуети з Вакулою-Русовим повторювали вони по кілька разів, не так на вимоги режісерів, як на домагання публики. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять вістку про смерть Вакули. Та й перепадало ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5—6 слів, що мені треба було вимовити!

»Різдвяну Ніч« так добре виконали — як для домашньої сцени, музика її так усім подобалася, що після дворазової вистави почали клопотатися про те, щоб поставити її в міському театрі. Там уже збиралися всі критики музичні. Лисенкові прийшлося орхеструвати »Різдвяну Ніч«, додати декілька музичних сцен, напр. прекрасний дует Вакули з Пацюком, сон Вакули. Вакулу грав брат Русова, артилєрист Коля, молоденький хлопець, що мусів дуже обережно виступати, щоб не накликати на себе гніву військового начальства. (Де ж таки, старшина грає в українській опері!) Взагалі чимало осіб, що з охотою брали участь у виставі в салі Ліндсфорсів, відмовлялися виступати публично в такій сепаратистичній компанії. Лисенко мав багато клопоту, щоби доповнити персонал та переконати директора міського театру поставити українську оперу місцевого композитора-україноφіла. Тим приємніша була пропозиція одного поляка з петербурзької консерваторії — Габеля, чудового баса, заграти Пацюка. Багато було хвилювань із тим публичним виступом. За Русова Лисенко був зовсім певний, одначе він учився для цього виступу в оперного тенора Андріїва. Успіх Ольги Лисенко в ролі Оксани нахилив її до вступу в консерваторію, а критика орхестрування спонукала Лисенка поїхати до Петербургу, щоб там спеціяльно підучитися композиції у славетного Римського-Корсакова. Через те восени Лисенки перебрались до Петербургу, де скоро зустрілась і я з ними, як жінка Русова.

Наше кохання почалось не відразу. Я вже згадала, що коли вперше привів Русова до нас Старицький для ролі Ілька в »Чорноморському Побуті«, я страшенно висміяла його. Наскільки сестра моя відразу оцінила його високо-інтелігентну особу і ставилась до нього

Ольга Лисенко й Надія Булах у »Різдвяній ночі«, опері Миколи Лисенка.

дуже добре, настільки я довший час лише глузувала з нього. Але непомітно для себе самої почала піддаватися його впливові і демократизувалася якось не зокола, а зсередини. Але справжнє приятелювання між нами почалося на грунті того, що ми обоє так дуже любили, — на грунті музики. Тоді щойно вийшла нова опера Даргомизького »Камяний гість«, що своїми речітативами вносила цілком нову течію в композицію опер. Русов знав музику, багато читав про її історичний розвій та нові психологічні вимоги до неї. Так цікаво було разом із ним студіювати цю оперу, розуміти кож-

ний переспів, кожну фразу. Русов із великою експресією співав усі ролі, тож не дивно було, що, вивчивши цілу оперу до кінця, ми вже знали, що кохаємо одне одного і що ніякі національні, ані соціяльні перешкоди вже нас не розлучать.

А життя вже готувало нам розлуку. Русов заробляв у І-шій ґімназії, як учитель грецької мови і як секретар ради вчителів. І ось, коли рада цілком несправедливо ухвалила вигнати одного учня, секретар відмовився підписати протокол. Дуже радий спекатися вчителя-україноґіла, директор загрозив секретареві димісією. Русов прийняв визов і покинув ту службу, що на ній він високо стояв завдяки своєму знанню, але що була йому огидна тією неправдою та компромісами, що їх вимагала. Всі друзі відмовляли молодого вчителя від такого рішучого кроку, бо всі розуміли, що це було велике матеріяльне ризико, не маючи жадних збережень і зо старенькою матірю на руках, кидати посаду. Але для Русова компроміси не існували. Де він бачив неправду, там він або боровся з нею, або струшував порох і відходив на злидні, на небезпеку. Тепер він бачив, що роля вчителя тогочасної середньої школи занадто багато вимагає компромісів (особливо від україноґіла) і подався до Петербургу. Там хотів провадити далі свою педагогічну освіту й писати дисертацію на маґістра славянознавства. Ми вже розсталися як наречені, але проти нашого шлюбу заявився мій брат і рішив не давати мені свого опікунського дозволу до мого повноліття. Бракувало ще пів року! Чекати було нестрашно, але страшна була розлука для Русова зо мною, а мені з моєю любою сестрою. Їй уже було тридцять літ, а наше життя було так переплетене, що я не могла собі уявити, як покину її саму.

Дитячий садок треба було припинити, але знайшлися охотники вести його далі. Ми передали все: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, що ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербургу, до Русова, що жив там із приватних лєкцій, які добув йому Ламанський, професор славянознавства в університеті. Сестра найняла хату в »Поезії« коло Петергофа, а недалеко від нас поселилися два учні Русова — Магденки і він сам. Так пройшло літо, наближався вже шкільний сезон, я шукала собі заробітку.

Звернулася до видатних тогочасних педагогів — Паульсена та інш., показала їм звіти свого київського дитячого садка і вони дали мені посаду в двох міських школах Петербургу. Русов не міг набирати багато лекцій, бо працював у Публичній Бібліотеці для своєї дисертації. Сестра вже збиралася до Києва, де її просили заступити матір чотирьом дітям одного українця — Беренштама, бо мати їх була в лікарні для божевільних. Тяжко мені було розлучатися з сестрою, в неї бували вже напади хороби серця. Хоч ми не могли ще повінчатися, але я зосталася з Русовим, як його жінка. Ми поселилися в невеличкій кімнатці на Літейному, а Мімочка поїхала до Києва.

IV.

Кімнатка була невеличка. За завіскою стояли два ліжка, умивальник, шахва для одежі. По другий бік два столи, фортепян і скрізь книжки, папері.

Теперішня молодь простіше ставиться до сексуальних відносин і взагалі до соромливости. Але мені, вихованій у прозоро-чистій атмосфері нашого дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого цілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло передо мною, наче якийсь кошмар. А ще бувало так, що до Русова прийдуть люди дуже рано, треба одягатися за завіскою — це була мука для мене. Гольдштейн, приятель Олександра, завжди висміював цю мою кумедну соромливість.

Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням. Коли одного разу Русов, одержавши гроші за лєкції, приніс на вечерю сардинки, я обурилася, що він так буржуазно порушив наш аскетизм. Ранком я йшла до школи, ще ліхтарі горіли на вулицях, а коли верталася в третій, то знов уже горіли ліхтарі. Бігли разом по пишному, повному людей Невському обідати на Большой Морской, де якісь шведки тримали велику дешеву їдальню. Вечорами Олександер працював у Публичній Бібліотеці, або ходив на вівтірки до Костомарова, де збиралися українці, Лисенко і Мордовців.

Ще бували »журфікси« у Гайдебурова, редактора »Недѣли«, тижневика, що співчував українству. Тут збиралися народники, бував П. П. Червінський, що написав цілу низку статтей про народництво і його велике значіння для Росії. Я знала його з Алешні й згадувала його батьків поміж нашими сусідами. Завзятий, упертий, він гаряче обстоював свої переконання. Саме тоді скінчив був Розумовську Академію. За цими чаями балакали

про Достоєвського: тоді тільки почали виходити його твори, і в них бачили якусь силу, нове слово. Але були й інші політичні партії, що не визнавали ніякого народництва, ніякого містицизму Достоєвського, а лише саму

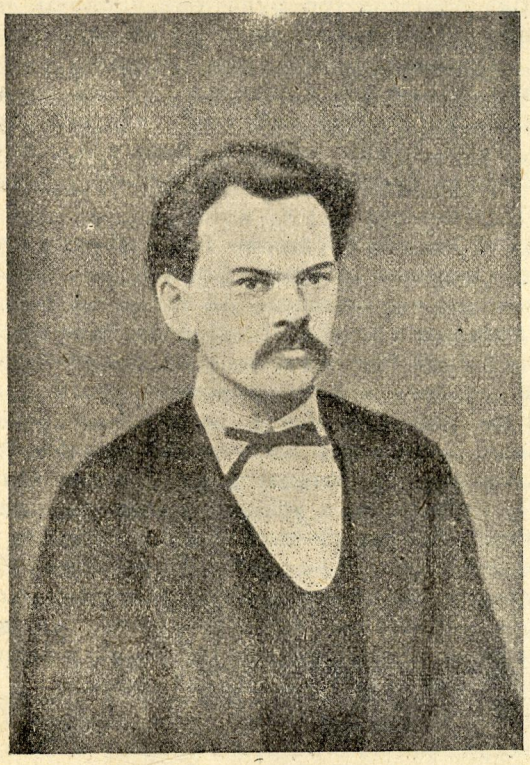

Олександер Русов

політичну боротьбу. »Недѣлю« звали »Ємеля« за її солоденький замирливий тон...

Скоро вівтірки в Костомарова припинилися, бо великий історик заслаб на тиф. Він жив сам із дуже старенькою матірю, так що українці по черзі доглядали його й ночували коло нього. Він дуже маячив. Маячіння його було такого цікавого філософічного змісту, що Олександер записував це. Я памятаю лише одну фразу: »неужели я женщина? Боже мой, что может

быть унизительнѣе быть женщиной!«. Коли йому стало дуже погано, товариші вирішили викликати до нього колишню наречену Аліну Крагельську, що мала одружитися з ним у день його нещасливого арешту в Києві. Вона зараз приїхала (бо була вже вдовою). Але хоч Костомарів уже видужав, лікарі дуже боялися за його нерви й заборонили цій пані відразу увійти до хворого. Підготував цю зустріч Олександер. Коли вона відбулася цілком добре, без небезпеки для всім дорогого хворого, Русов прибіг веселий додому й сказав: »Ну, тепер усе буде добре! Вона його любить і буде добре доглядати.«

Дня 30. серпня 1874 р. ми повінчалися в церкві св. Симеона. Самі не зробили б цього, але мати Олександра дуже цим турбувалась. Ми все чекали на весілля нашого посадного батька Драгоманова, але він прислав нам у листі своє благословення. Несподівані обставини життя не дозволили йому приїхати, а потім викинули його на еміґрацію. Я цілком не знала, як улаштувати оте весілля. Олександер закликав за дружбів Магденка та Гольдштейна, за батька та за світилку Миколу та Ольгу Лисенків. Коли я увійшла в церкву, »салопниці« зашепотіли: »убѣгом вѣнчается«, бо я була без »фати«. Вийшли ми з церкви й не знали — що ж далі? Олександер запросив усіх до нас, а дружби побігли купити чого-небудь. Лисенко заграв мені чудовий свій твір, рапсодію на пісню »Золоті ключі«, що її мені присвятив. Це був єдиний, але чудовий весільний дарунок.

Скоро нас усіх вразило горе Миколи Лисенка: наша улюбленица й його дружина, красуня Ольга Олександрівна заслабла психічно і прийшлося віддати її до лікарні. Лисенко скоро після того вернувся до Києва.

Серед музичного світу Русов теж мав знайомих; часто стрічався з Рубцем і говорив із ним про видання народніх пісень. Але з особливою приязню ставився до Мусоргського. Це був бурлака-геній, ще мало признаний у вищих музичних колах. На жаль, Мусоргський пив запоєм, ніколи не мав шеляга; коли до нього приходив Олександер, він грав йому уривки своїх творів, мріяв обзнайомитися з музикою »хохлів«, але несподівана смерть перервала це бурхливе життя, повне талановитих мрій і геніяльної творчости.

Тимчасом у Києві припинили діяльність Геогр. Т-ва. Темна хмара адміністративних утисків заволокла ввесь український обрій, заборонено всяке літературне чи наукове українське слово, всякий переклад. В усіх сферах лунала славетна фраза міністра: »никакого малороссійского языка нѣт, не было і быть не может«.

По Різдві приїхав до нас Вовк із пропозицією від старої громади, щоби Олександер їхав заграницю, щоб там надрукувати усього »Кобзаря«. Треба було рятувати від загину всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчости великого поета. Всі ці твори, всі рукописи загодя куплено в братів Тараса, гроші на видання зібрано у кількох окремих заможних українців, а рукописи уважливо, науково перевірив сам Вовк. Треба було додати до видання спомини і це доручили зробити Русову. Сестра моя вислала мені грошей, щоб ми могли жити заграницею, нічого не заробляючи, й віддатися цілком великому завданню. Зупинились ми на Празі, місці сприятливому для видання. Для Олександра воно було теж цікаве через його працю з словянознавства. Саме надумав писати дисертацію про Яна Жіжку і, звісно, ніде не міг би знайти стільки матеріялів, що в Празі. Щодо біографічних споминів, то пообіцяли дати їх Костомарів, поети Жемчужніков і Полонський. Тургенева треба було шукати заграницею.

І ось ми вирушили на Берлін - Дрезден - Прагу з »Кобзарем«, рукописами і деякими рекомендаціями. Ніде не зупинялись, тільки в Дрездені оглянули галерею. Перед Мадоною Рафаеля і Магдаленою Рібейра хотілося плакати з захоплення. Переїхали чудову Саксонську Швайцарію і ось перед нами »Злата Прага«. Рекомендації від Ламанського, Пипіна та інших російських словянофілів дуже допомогли. Ми влучили саме в розпал національної боротьби чехів і в добу внутрішніх незгод, коли вся чеська інтеліґенція поділилася на два табори. Старочехи йшли під проводом Палацького і Ріґера, а младочехи мали політичний орган »Народні Листи« під редакцією Ґреґра. Русофіл Патера запобігав перед москалями і з нами українцями боявся вступати в близькі зносини. Це був час, коли празький університет уже придбав кілька катедр із чеською викладовою

мовою, коли гріш по грошу збирали імпозантну суму на будову національного театру, коли серед чеського жіноцтва лунала слава Каролiни Свєтлої та Божени Нємцової і коли все жіноцтво, від куховарки до жінки міністра, збиралося, щоб читати багату бібліотеку Напрстків. У ній справді була зібрана величезна кількість книжок у всіх мовах. Там і я навчилася чеської мови і захоплювалася творами Неруди і безпосередньою красою казок Божени Нємцової.

Русов якось відразу ввійшов у гурток младочехів. Як ми захоплювались їх боротьбою за національну незалежність! Як раділи разом із ними кожною їхньою перемогою, кожнім придбанням національної культури! Разом із ними обурювалися проти системи „trpny odpor" пасивного опору з нехтуванням ворога — системи, що її трималася партія старочехів!

Друкарня »Народніх Листів« ласкаво згодилася друкувати »Кобзаря« і Олександер заходився впорядкувати матеріяли, зібрані Вовком, чисто написані на маленьких шматках паперу. Деякі вірші знайдено в кількох варіянтах, із ріжними змінами, що відріжняли їх від авторського оригіналу. До цього треба було додати спомини про самого поета. Особливо хотілося Русову добути спомини І. Тургенева. Дізнавшися, що цей російський письменник саме тоді перебуває в Карльсбаді, не так далеко від Праги, Олександер поїхав туди. Тургенев зустрів його дуже прихильно і висловив свою пошану до нашого поета та щиру симпатію до нього як до людини. Він згодився написати про своє, хоч і не дуже близьке знайомство з поетом. Потім Олександер зайшов ще раз до Тургенева, щоби забрати написані вже спомини і тоді передав йому мою статтю, написану про Шевченка французькою мовою. Турґенев ласкаво передав її до „Revue des deux mondes", де її й надрукували за підписом.

Зладивши до друку рукописи, Олександер надумався, раніш ніж упрягатись остаточно до праці, зробити ще невеличку прогульку до Корконош. Хотілося познайомитися з цим народом, що його інтелігенція так прихильно ставилася до нашої справи й провадила таку завзяту боротьбу за національну волю свого народу, що нам, українцям, треба було б тільки вчитися

в них. Чудова природа Чехії нас захопила; подив наш викликали також і ті чеські школи, що їх ми бачили по найглухіших гірських селах. Вони свідчили, що зусилля національних борців і в той час уже перемагало німецький гніт і ширило національну освіту серед чеського народу.

В вересні почалося друкування »Кобзаря«. Коректу теж мусів робити Олександер і ми удвох завжди прочитували рукопис. В усіх наших справах нам дуже допомагав еміґрант Шоров — українець, що перебував уже давно на еміґрації, як »російський нігіліст«. Йому прийшлося чимало голодувати в Парижі, де він тягав дошки з пароплавів, потім розбив собі ногу і довго пролежав у шпиталі. Ще довго доля носила його по всіх містах Европи, аж поки не закинула до Праги саме підчас нашого там перебування. Тут він мав деяку оплачувану працю і був навіть завжди порядно одягнений, так, як цього вимагають в Европі. Хоча часом і в Празі йому приходилося голодувати. Зовсім самітній, змучений довгим еміґраційним життям із його партійними та гурткoвими сварками, він знаходив у нас деякий спокій та відраду, особливо, коли в мене народилася дочка Людмиля. На жаль, ця дитинка не довго тішила нас усіх, бо жила всього три місяці. Шоров, як справжній друг, увесь клопіт із похороном узяв на себе. Тяжко на чужині ховати близьких, тяжко було нам поховати на празькому цвинтарі нашу першу дитину.

Працюючи над »Кобзарем«, Олександер збирав по празьких бібліотеках матеріяли для своєї магістерської дисертації »Ян Жіжка«. Постать цього чеського народнього ватажка дуже захоплювала Олександра, а в Празі він міг зібрати силу матеріялу для освітлення цілого таборицького руху. Так непомітно летів час і вже наближався кінець друкування I—II. тому »Кобзаря«. Треба було міркувати, яким способом перевезти це перше повне видання на Україну. Русов рішив переговорити з галицькими українцями. Перший том не викликав сумнівів; він увесь складався з дозволених російською цензурою творів. А другий том, навпаки, був цілком нелегальний з погляду російського уряду. Тимчасом із України надходили недобрі вістки. Закон 1876. р., що забороняв усяку літературну продукцію українською

мовою, виїзд Драгоманова на еміґрацію, — все це були ознаки небезпечного стану в українських справах. Редакторові нелегального »Кобзаря« було досить таки ризиковно вертатися на Україну зараз же після скінчення праці. Але наші матеріяльні засоби були цілком вичерпані. Громада платила тільки, поки йшла праця, приватні мої засоби теж були вичерпані, а до того ж виснажувала мене й туга за рідним краєм, так що я не могла лишатися довше на чужині.

Весною 1876. р. ми й вирушили додому. У Відні нам пощастило зустрінутися з Драгомановим. Він був у піднесеному настрою, вірив, що його праця на еміґрації, вільна й незалежна, матиме політичне значення і уявляв собі її в двох напрямках: 1. критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2. ознайомлення Европи з правдивим становищем України. Ці два дні у Відні ми майже не розлучалися. Він водив нас по всіх віденських музеях і майже цілу історію мистецтва виклав нам на зразках ріжних напрямків у малярстві. Накінець ще й повів нас до величезного Рінґ-театру (що за кілька років згорів) на оперу Вагнера »Кола ді Рієнці«. Драгоманів захоплювався постаттю цього італійського революціонера, але мої сили не витримали глибокомузикальних вражінь цієї довгої імпозантної опери і мене зомлілу витягли з »парадізу« (галерії) величезного театру.

Якимсь дивом переїхали ми щасливо кордон у Волочиську. Я раділа всією душею, що ми вертаємось додому. Олександер ставився до всього більше здержано: майбутнє ставало перед ним у загадковому світлі, дисертація була ще в цілком неупорядкованому стані. Щоб довести її до кінця, треба було щонайменше рік або півтора часу, а на які засоби жити цей час?

Просто з границі поїхали ми до моєї родини в Алешню. Був початок літа і там був і брат мій, Олександер Ліндфорс із дружиною та дітьми і сестра. Всі радісно привітали нас після довгої розлуки. Сестра моя за цей рік цілком зукраїнізувалась. Вона дуже сприятелювалася з д-ром Михалевичем, відомим українським діячем. Для заробітку вона цілу зиму 1875—76. жила в родині Береншатама й доглядала його чотирьох дітей. Одначе праця була за тяжка для неї з її хворим сер-

цем, діти були зовсім нездисципліновані, безмежна лагідність і доброта моєї сестри часто не могла подолати грубої неслухняности хлопців і вона мусіла покинути родину, якій дала багато любови й тепла. У Чернигові Михалевич доручив їй виконати дещо для словаря і деякі переклади. Як щира людина, Мімочка цілком віддалася українській ідеї і мріяла піти в народ працювати денебудь на селі. Але здоровля не дозволяло їй зреалізувати цю мрію, замість того треба було їй ввесь час лікуватися в спокійних умовах родинного життя в Алешні.

Щодо мого брата, то національна боротьба була йому цілком чужа. Його захоплювала політична діяльність, боротьба за земську автономію проти централізації, проти насилля, що чинив петербурзький уряд над громадськими організаціями. Як губерніяльний чернигівський »гласний«, блискучий промовець, що навіть противників своїх вражав холодною логічною красою своїх промов, він мав великий вплив на земських зборах і потроху коло нього та Івана Ілліча Петрункевича гуртується та чернигівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної земської партії. Вона 25 літ відважно боролася з урядом і підтримувала ті реформи, що хоч на короткий час освітили темний обрій російської території в 1905—6. р. Навіть чорна реакція 1880. р. не могла припинити цієї діяльности земської опозиції. Рух цей, коли його параліжували гострими репресіями в одному земстві, перекидався до іншого, — з чернигівського до тверського, з тверського до харківського і т. д. Пізніше користувались цим рухом і українці в таких справах, як визволення народньої освіти, початкової школи: в Чернигові з ініціятиви Шрага, в Полтаві В. Леонтовича та ін.

Тільки, на жаль, наші правобережні земства, найпізніш дозволені, орґанізовані спочатку під страшними утисками місцевої адміністрації, виникали, не воскрешаючи жадної традиції якої-небудь боротьби в минулому й не приймаючи участи в сучасній живій боротьбі, і навіть не порушували вони жадних ані політичних, ані національних питань.

Так після закордонного самітнього життя ми відразу опинились в атмосфері гарячкової громадської

праці. Нею захоплювався не тільки мій брат, але й його жінка Катерина, що часто, як цілком коректна »дама«, возила ріжну конспіративну кореспонденцію між Черниговом та Києвом. Пізніше під упливом Науменка вона стала ближче до українства, та й всі враження з дитинства (вона походила з Полтавщини й була сусідкою Лисенків) ріднили її з національно-українськими справами більш, ніж мого брата, з походження шведа, а вихованого в Петербурзі на російського ґвардійського офіцера, що потім уже сам придбав собі широку освіту і політичний світогляд. Але він завжди заступався за всі українські справи і був завжди в найкращих стосунках із усіма українцями чернигівськими та київськими: Константиновичами, Кістяковськими, Шрагом, Науменком та інш.

Недовго залишався Олександер Ол. в Алешні, треба було їхати до Києва вияснити наше майбутнє становище. Хотілося дуже Олександрові повернутися зовсім до Києва, щоб там серед старих приятелів докінчувати свою дисертацію та не звертати з наукового шляху. Але на перешкоді цьому стала ще та обставина, що моя сестра небезпечно заслабла; в неї було хоре серце і тепер почалася водянка. Ми мусіли наспіх найняти помешкання в Чернигові, і єдиною нашою метою було тепер — рятувати від смерти сестру. Але ні уважливий догляд, ні лікарі, ні наша любов нічого вже не могли зробити. Двічі випускали їй воду; після другого проколу вона померла 10 вересня 1876 р. А через два місяці в листопаді у мене народився син Михайло.

Батька не було вдома. Він служив у Чернигівському земстві статистиком разом з П. Червінським, відомим на той час публіцистом (П. Ч.) »Недѣли«, і Варзером, справжнім »нігілістом«, себто тогочасним соціялістом, дуже підозрілим для чернигівської адміністрації, але занадто популярним у Чернигові, щоб не бути затвердженим хоч би й на такій небезпечній тоді, з погляду адміністрації, посаді, як посада земського статистика. Всі троє не були спеціялістами-статистиками, але всі троє кожний на свій лад були щирими народниками, робітниками[1]) та людьми високої моралі. Вони

[1]) Русов, як українець, радів знайомитися з народом українським, з його життям, радів працею для полегшення його економічного становища. Варзер більш цікавився промисловою

відразу склали свою методу досліджувати край, відмінну від відомої тоді методи московського статистика Орлова, т. зв. ґеоґрафічну. Вона полягала в тому, що все економічне життя населення досліджувалося в залежності від фізично-ґеоґрафічних умов, і відповідно до цього вироблено програму досліджування і розпочато об'їзд чернигівського повіту, поділеного між трьома дослідниками на певні райони. Праві земці, великі землевласники — всі були проти земської статистики, всі боялися, що наслідком цих об'їздів та дослідів буде така переоцінка землі, що не буде їм на користь; через те всі вони змагалися представити статистиків якимись революціонерами, що їздять по селах »мутить народ«. Тільки ліва, інтеліґентна частина земців розуміла правдиву важливість цих дослідів і потребу правильної переоцінки земель відповідно до прибутків з них, і раділа, що їм пощастило зорґанізувати статистичне бюро з людей, щиро відданих інтересам населення і досить освічених, щоб якнайкраще перевести цю роботу.

Життя наше в Чернигові за ці перші роки статистичної праці Ол. Русова було наповнене ріжноманітними інтересами. Хоч Олександер майже ввесь час був у розїздах по повіті, але ж коли вертався додому, наша хата наповнювалась життям. Збиралися статистики, обмінювалися враженнями, спостереженнями, що їх зазнали підчас поїздок. Яких тільки типів не траплялося їм бачити і серед старосвіцьких землевласників і серед селян! Часто збиралась у нас і молодь, співали хором, підготовляли українські концерти. Тоді Олександер завжди співав з моїм супроводом на фортепіяні.

Взагалі статистичне бюро було тоді неначе культурним центром Чернигова: ініціятива у всіх громадських інтелєктуально-мистецьких справах виходила від статистиків. До 1876 р. не було в Чернигові ніякої публичної книгозбірні, коли не рахувати книгарні Кранца, що в ній ледве можна було якусь книжку роздобути. Отож в один із своїх поворотів із повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію: П. Червінського — головою, мене — секретарем, Ти-

діяльністю населення, а Червінський перевірив на безпосередніх враженнях свої народницькі теорії.

щинського — скарбником. Ріжними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали на тимчасове користування. Довго губернатор не хотів давати дозволу на відкриття такої бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки сумлінній льояльності першого голови Червінського вона ввійшла в життя. Президія мала змінятися щороку і кожний раз із боку губернатора виходили ріжні причіпки, коли її треба було затверджувати. Взагалі треба дивуватись, як цю бібліотеку переслідувано, скільки трусів зроблено в ній за те тільки, що вона давала населенню гарні книжки. Але, не зважаючи на те, проіснувала вона понад 30 років: її, як дитину, виплекала сама тільки опозиція[2]).

На прохання деяких приятелів стала я в Чернигові провадити дитячий садок. У мене збиралося 5—6 дітей. Шкільних меблів не було, але були малюнки, книжки, й діти почували себе дуже добре. Коли ось у якусь нещасливу годину зявилася поліція і зачинила мій садок. Це зробив інспектор виключно з політичних підозрінь. Потяглося слідство, допити; ніяк не могли розвязати питання, скілько дітей зібраних докупи становить уже дитячий садок, що на нього треба дозволу начальства: десять, чи девять, чи одинадцять? Потім Карпинський вже присоромив слідчого за те і справа не дійшла до суду. Але в дальшому перешкодила вона мені одержати посаду народньої вчительки, бо шкільне начальство ставилося до мене з підозрінням...

Рік 1876/77 відзначився особливим інтересом до політичних питань. Поки наші статистики обїздили свої райони, на Балкані йшла жорстока війна. Два словянські, змучені неволею народи — серби та болгари боролися з давніми своїми гнобителями, турками і благали допомоги у великого словянського народу, що не гірше турків гнобив сам усіх, що входили в склад його держави. І коли російський уряд наважився заступитись за сербів та болгар, то опозиційні елєменти в Росії вирішили скористуватися цим моментом, щоб поставити

[2]) Закрив її в 1911 р. Маклаков. Усе майно передано Міській Управі і як міська бібліотека вона проістнувала до 1917 р., коли стала »комгоспівською« ім. Короленка.

своєму урядові деякі вимоги. Не відразу згодився петербурзький уряд на активну, одверту допомогу південному словянству. Більше пів року боролося воно само, на свій страх, а Европа мовчки дивилася, як текла кров цих героїв. Перші озвалися до них по братньому українці; вони добре знали, що то значить політична неволя. Стали збирати гроші, зброю, невеличкими гуртками люди переходили кордон і йшли вмирати за велику ідею — визволення словян. У Києві існувала таємна невеличка організація, що допомагала цим гурткам, добувала для них зброю, невеликі суми грошей. Ще як жили ми в Празі, відвідав нас у герцеґовинському вбранні молодший брат Олександра, артилєрист Коля. В запалі він потай вирушив із Петербургу за кордон, побував уже в кількох боях і мусів тепер вертатися, бо був залежний від свого військового начальства. По дорозі він заїхав до нас, щоб розказати про свою героїчну боротьбу і про те обурення, що там викликала байдужність Европи. Але виступ Росії проти Турції зближався і це, звичайно, хвилювало всіх і в Чернигові.

Тоді серед чернигівського громадянства визначалось кілька відокремлених течій і було декілька видатних осіб. Унизу по Десні, в т. зв. Лесковиці жила родина Вербицьких: батько — учитель літератури в гімназії, нігіліст, представник крайньої лівої, три сини Федя, Коля і Гриша та дочка, не памятаю вже як її звали, що стала потім дружиною Вороного. Я добре знала їхню матір, добру, ласкаву, завжди заклопотану своїми родинними справами і матеріяльними злиднями. Чоловіка її, за українські симпатії, переведено в 1876 р. на посаду вчителя з Чернигова в Рязань, а потім в Орел, так що він приїздив додому лише на літні вакації. Хатка Вербицьких утопала в густому саду, де було багато чудових овочів. Молодих В-х я пізнала, коли вони вже були студентами. Федір Миколаєвич був романтичної вдачі, писав вірші, любив музику, а до українства ставився цілком байдуже. Микола Миколаєвич одружився з однією з моїх небог, Любою Ліндфорс. Але це подружжя скоро розійшлося. Микола Вербицький був дуже гарний на вроду, але занадто егоїстичної вдачі. Третій син, Григор був дуже добрий, мягкий і ласкавий до своєї мами, що, на жаль, осліпла на старі роки.

Разом із ними жив їхній родич, Іван Федорович

Рашевський, лікар земської лікарні. Це була одна з найпопулярніших постатей у Чернигові і як добрий лікар, і як видатний своєю чесністю і прямотою громадський діяч. Він мав певні більш-менш українські симпатії і переконання. Дружина його, дуже розумна жінка, цілком була віддана вихованню свого сина-одинака Петі. Коли він виріс до шкільного віку, жила заради нього зимою в Києві.

Друга, чільніша течія була в земській губерніяльній управі, що на її чолі стояв видатний земський діяч, бувший повітовий лікар Олександер Павлович Карпинський. Він отверто, чесно тримався лівого напрямку в діяльності земства, повсякчас вступав у конфлікт зо всіми губернаторами чернигівської губернії, або як їх звали тоді (за Щедрином) — »помпадурами«. Мав дуже добре серце, всім допомагав і хоч одержував велику платню, був у вічних боргах. Він надавав великої ваги земству й кілька трьохліть з успіхом головував у губерн. управі.

Серед членів цієї управи був також свідомий українець Микола Константинович. Він був членом української Громади. Жінка його, дуже палка, повна пані Катерина Григорівна, щиро займалася вихованням своїх дітей. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання і тоді вона хвилювалася, обходила цілу »парафію«, себто всіх знайомих, збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві. Потім знов ховалася в своє кубло, чогось лякалась, дорікала чоловікові за його гострі земські виступи і надовго вгрузала знову в буденні турботи. В неї були дуже милі дві дочки. Одна з них, Катруся, потім вийшла заміж за видатного революціонера і багато зазнала лиха.

В повітовій земській управі головою кілька літ був щирий українець Тищинський. Його всі цінили за непідкупність переконань та щиру працю в земстві. Для нього інтереси повіту становили зміст цілого життя й за них він гаряче заступався і на земських зборах і перед »помпадурами«. Його дружина була французького походження, а дочка українка. Завжди співала в українському хорі й одягалася по українському.

Ввесь цей гурток земців був тісно звязаний особистими і родинними, дружніми взаєминами.

Обік із такими нотаблями губерніяльного та повітового земства земською друкарнею завідувала особа, що її імя останеться дорогим неодному поколінню укр. молоді. Це був Леонід Глібов, автор безсмертних байок. В ті часи він був майже сліпий. Жив він у якійсь комірці при земській друкарні. Бувало прийдеш до них, Глібов зараз веде до себе і починає читати якусь нову свою байку, пояснюючи, які саме факти громадського життя навели його на ці образи. Памятаю, якраз тоді написав він »Мальований стовп« і дуже ховався з цим, бо байка мала політичний підклад. І в тій темній хатинці неначе ясніше стане, як залунають прекрасні слова і в напів незрячих очах блисне завзяте натхнення. Глібов завжди боявся переслідувань, часто оповідав ріжні факти, що здержували розвій нашої мови. Глібова любив увесь Чернигів; навіть потойбіч »Червоного мосту«, де жила урядова аристократія, особа нашого байкаря була в шанобі. Але, на жаль, ця загальна пошана не зреалізувалася в поліпшенні його дуже кепських матеріяльних обставин.

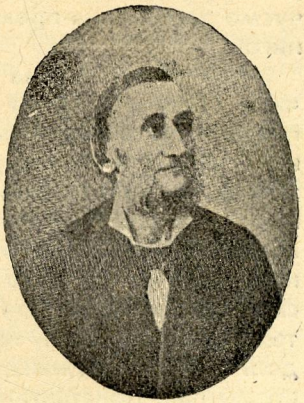

Леонід Глібов.

І там за »Червоним Мостом« були в нас свої люди. Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, був артистом у повному розумінні того слова: сам видатний маляр[9]), він любив також музику і добре розумівся на ній. Жонатий із дочкою багатого власника Подольського, він мав прегарно влаштоване помешкання, де так затишно й приємно було слухати гри на фортепіяні. У нього збиралися завжди місцеві й приїзжі музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів виривати у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку

[9]) З його картин чимало було на ріжних виставках. Дуже гарна картина »Чернигівські вали«, »Остання розбита гармата«. Він близько стояв до Т-ва Петербурзьких Художників.

і завжди заступався за всіх переслідуваних адміністрацією. Сам справжній аристократ, він як мистець, був улюбленцем місцевої аристократії і його добре приймали у всіх »помпадурів«. Дотепний, веселий, з усіма на »ти«, був дуже милий товариш. До українства він ставився як до одної з ідеалістичних мрій »Саші Ангела« та Шрага, а що сам він дуже любив їх особисто, то й помагав українській справі чим міг. Його зусиллям завдячуємо заснування прекрасного музею Шевченка в Чернигові.

Як перед очима в мене всі ці видатні для того часу поступові земці й статистики. Висока, широкоплеча постать Карпинського, завжди в боротьбі з чернигівськими »помпадурами«. Мовчазний на земських зборах, він уперто й реально переводив усі їх ліві постанови. Микола Константинович, трохи скупенький, але певний земський діяч лівого напрямку, більш уміркований, що вмів із чисто українським гумором висміяти своїх противників. Біля них Варзер, худенький, веселий, теж аматор музики, театру, байдужий до несподіванок долі[10]). Його дружина, Олександра Єгоровна, була сестрою пані Константинович. Мовчазної вдачі, все було сидить та курить; багато читала, але в громадській праці участи не брала. Була радикально настроєна, але до всього, особливо до нігілізму свого чоловіка, ставилася критично. А обік із ними аристократ-маляр Іван Рашевський, що перемішував у своїй розмові українські, російські й французькі слова. Понад усіми цими постатями чернигівських діячів встає нервова особа, з гарячим поглядом очей, у пенсне, з темним волоссям, високої, трохи сутуловатої будови — це блискучий промовець, земець Іван Ілліч Петрункевич. Довелося цьому щирому російському патріотові померти на еміграції під Прагою в 1922 р.

Всіх цих чернигівських земців не лякали ніякі переслідування царської адміністрації, ніякі злидні не могли звести їх на компроміси. Це були широко освічені люди, що виносили своє знання й свої переконання поза межі чернигівського життя: Петрункевич грав ви-

[10]) Відбувши 20-літній стаж земської праці, що чергувалася з ріжними конфліктами з адміністрацією, він перейшов на урядову службу і вславився статтями на теми промисловости Росії й робітничого питання.

датну ролю серед т. зв. »кадетів« у Петербурзі, Тищинський, Вербицький були співробітниками »Основи«, Іван Федорович Рашевський виступав із успіхом на всеросійських медичних, т. зв. Пироговських зїздах. Другий Рашевський бував заграницею, стрічався в Швайцарії з революціонерами, дописував до петербурзьких місячників. Завдяки цим людям панувала в Чернигові освічена, широка атмосфера.

В приватному житті ці люди були веселі й чесні. Всі вони були завзяті мисливі; не можна було уявити собі правдивого чернигівця без жовтого сеттера. Вони любили гуртками їздити на болото Замглай, правдиве царство дикого птаства і звіря. Або човном по Десні їздили на левади, варили кашу й при вогні та повній чарці вина розказували собі мисливські пригоди.

Оттакий то був Чернигів наприкінці 70-их років.

У 90-их роках, коли ми вдруге туди повернулись, він мав уже іншу фізіономію. Але завжди характеристичними його рисами був український етнографічний характер не тільки населення в масі, але й інтелігенції, повсякчас опозиційний настрій громадянства проти адміністрації та особливий чернигівський патріотизм. — Десна, чернигівський собор — усе це були такі місцеві речі, що дорогі були всім і кожному. Торг у місті був дуже мало розвинений і до проведення залізниці і після того, хоч жиди й становили величезний відсоток населення, — торгували лісом та орендували землю у великих землевласників.

Повертаюсь до турецької війни 1877 року. Чернигів заворушився. У великій залі дворянського дому дами та панночки краяли полотно на перевязки, сорочки, простирала для ранених, упорядковували шпиталь. Настрій був піднесений. Я в якесь свято обійшла всі шинки та ресторани міста і зібрала якусь дивовижну силу грошей. Скоро і до нас почали привозити ранених з Києва, зявились поважні постаті турків з обмотаними якимось шматтям головами, всі босі, мало не голі. Серед дампатронес виникло питання, чи ставитись до турків, як і до інших ранених. »Я ни за что не буду за ними ухаживать«, виголошувала одна. »Может быть это самые башибузуки и есть — я их боюсь, я не подойду к ним близко«, — верещала друга. Якийсь час можна було бачити, як ранені турки валялись на тротуарах, поки не

прийшов наказ: з турками поводитися, як з усіма іншими пораненими. Тоді їх поклали в шпиталь, і дами навіть флірти заводили з красунями-турками.

Інтелігенція дивилася на справу глибше. Оголосивши війну Туреччині і надавши цій війні, як це завжди робив старий російський уряд, характер якогось альтруїзму, матеріяльної незаінтересованости, він звернувся до всіх земств із закликом прийти на поміч державі. Праві земці, звісно, з »патріотичним« (скорше рабським) захопленням готові були всі селянські (не свої) гроші віддати на »алтарь отечества«. Для них це було ще й ліпше, бо з огляду на ці вимоги можна було зменшити витрати на народню освіту, а проти її поширення вони завжди раді були виступати. Не так думали ліберальні земці; вони добре розуміли, що війна завжди ставить державу в скрутне становище і що це треба використати, та за ті послуги, що їх можна зробити урядові, урвати від нього дещо, підірвати його страшний абсолютизм, здобути більшу автономію для земств, більшу свободу для преси, для громадських організацій. У чернигівському земстві на чолі ліберальної опозиції стояли найкращі місцеві люди — Петрункевич, Савич, Вовк-Карачевський, Шраг, Ліндфорс. Вони гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тієї неволі, що в ній тримала його адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. »Легальність« — це було гасло боротьби земців, і вони гадали, що з цим гаслом вони можуть і тільки з ним повинні провадити цілком одверту боротьбу, не визнаючи жадної конспірації. Вони обурювалися на молодь і ті партії, що в них вона тоді гуртувалася, за те, що ці партії ховали свої наміри, провадили таємну орґанізацію, вживали всяких засобів, часто непорядних. Ліндфорс вітав вираз Драгоманова: »чисте діло вимагає чистих рук«. Це були люди таких твердих принціпів, що ніщо не могло б звести їх із раз вибраного шляху.

Наше помешкання у Чернигові скоро стало тим інтимним огнищем, що коло нього збиралися ці люди, щоб порадитись про свої офіційні виступи, розподілити між собою ролі, особливо підчас земських зборів, та визначити справи, що за них слід провадити боротьбу — де найкраще могла виявлятися автономія земства і що найближче торкалося інтересів населення. Такими го-

ловними справами того часу були: учительська семінарія в Чернигові і переоцінка всіх земель для справедливого обложення податками. Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі: Ліндфорс — завжди з яскравими доказами, з спокійно-логічною будовою своїх промов, завжди на грунті закону; Петрункевич палким почуттям і красою слова захоплював слухачів, уже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. Савич і Вовк-Карачевський вже додавали факти, конкретні життєві вимоги; і не диво, що добре підготовлена боротьба лівих завжди захоплювала всі збори, головним чином публику, що підчас земських зібрань наповнювала залю чернигівського дворянського дому. І вона так захоплювалась промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала їх гучними оплесками, за що часто голова зборів (особливо Неплюєв) загрожував їй забороною бути далі на зборах. Уся молодь цікавилась тоді цими земськими зборами, і вони дуже виховуюче впливали на громадський розвиток у той час, коли не було ніякої іншої публичної політичної трибуни.

Але з тих, хто мав у руках владу, на ідеалістів-земців, звичайно, ніхто не зважав. Свою учительську семінарію праві віддали міністерству, і в найважнішій справі — у справі підготовки учителів — зреклися своїх прав, самі вклали шию в міністерське ярмо. Статистичне бюро після закінчення опису чернигівського повіту вони скасували, і статистики опинилися викинуті за борт.

Треба було шукати десь якоїсь роботи. Але я скористала з цієї прикрої події, щоб зреалізувати свої давні мрії: зректись усякого буржуазного життя, підійти ближче до села — жити так, як живуть мільйони народу, від слів і промов перейти до правдивого життя, до праці. Довго чоловік мій вагався; мій брат спочував цьому, як він казав, »переходу на землю«, але вмовляв нас (ми тоді всі були в Алешні) не купувати окремої землі в іншому місці, а осісти на алешнянській землі (1000 десятин) де-небудь у лісі окремою фармою. Це не відповідало моїм мріям: в Алешні при найкращих взаїмних відносинах селяни на мене дивились все ж таки як на »пані«, а саме це слово було вже для мене огидним. Через те ми купили шматок землі в Борзенському повіті — 12 десятин, три версти від стації Доч, Либавсько-Роменської залізн. Було там поле, город, трохи лісу.

В Борзенському повіті вже чудовий чорнозем, що на ньому нам здавалося легше працювати, ніж на алешнянських пісках Городнянського повіту. Приваблювало також сусідство Петрункевичів (Пліски — 2 стації залізницею від Дочі), Савича, Вовка-Карачевського — все борзенських гласних. Вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення, а не як у нас у Городнянському повіті — мішанина трьох національностей (білорусинів, українців та москалів).

На нашій ділянці не було хати, треба було її будувати, а що мій Міша був ще зовсім малий, то брат не пускав мене на наш »хутір«, поки не збудується хоч яка-небудь оселя. Я залишилася ще до весни в Алешні та готувала своїх двох старших небог до вступу в гімназію. О. О. поїхав упорядковувати наше маленьке хазяйство. Шматок землі, що ми купили, лежав якраз над шляхом між стацією Доч і м. Борзною серед лісу, що обступав його з трьох боків, а на південь, як стати на полі по той бік дороги, можна було бачити високі вітряки села Шаповалівки з панським маєтком. А трохи не доїжджаючи до нашого хутора, як їхати з двірця, збочувала дорога направо до казенного села Високого, що було відділене від нас великою болотяною низиною Доч. Через це болото йшла довга гребля, дуже тяжка і для людей і для коней, як і всі наші українські традиційні греблі; тут і наш кінь наколовся на смерть.

Велика ріжниця була в характері населення цих двох сіл: височани були привітні, добродушні, вони ніколи не знали панської неволі, ставилися до нас дуже приязно, радо допомагали своїм новим, дуже непрактичним сусідам. З Високого вийшли перші наші прихильники, що серед них ми насмілювалися провадити деяку соціялістичну агітацію. Навпаки, в Шаповалівці люди були колишні кріпаки дуже жорстокого пана, вони йому й тепер робили всякі можливі пакости, підпалювали стодоли з збіжжям, витолочували поля. Не проходило тижня, щоб у Шаповалівці не сталося якого злочину, — грабували, вбивали, палили. Здавалося (згідно з катехизмом революціонерів), якраз такий настрій міг би сприяти нашій народницькій пропаганді; але озлоблені кріпацтвом шаповалівчани підозріло ставилися до всіх панів, а тим більше до якихось приблуд, що невідомо звідки прийшли: їм здавалось, що купивши

цей шматок землі, ми в них щось одібрали, вони звикли на цій ділянці випасати коней, а тепер? Ох, ці шаповалівські пастухи! Скільки прикростей вони нам чинили, як ці дрібязкові сутички з ними псували нам те широке, велике єднання з народом, що про нього я мріяла. Ці люди складали цілі легенди про наше оселення на хуторі. Одні казали, що ми просто конокради, через те й оселилися саме там, де люди пасуть коней. Другі — що ми купили землю біля стації залізниці, щоб зробити підкоп під поїзд царя, — саме тоді вже зроблено такий терористичний замах на якійсь дорозі, коли проїздив цар. Треті дивувалися, що ми так добре ставимося до всіх »мужиків«, садимо з собою за стіл до чаю, до обіду. Тяжко було терпіти таке їх недовіря, їхнє кепкування, та правда, що й ми давали до цього дуже багато приводів, зовсім не знаючись на господарстві. Вдома я ніколи й не бувала на кухні, а тут я відважувалася братись за всю складну працю куховарки й господині. Олександер від книг та інтелігенського життя мусів перейти тепер до сільського господарства. Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби, вертаючись із Борзни з базару, а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них деякий час тільки дивилася на мене, посміхуючись, а потім не втерпіла та й каже: »Пані, дайте, я за вас це за одну хвильку зроблю«, — і лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити тісто. Сором мені було, але що ж мала робити?

Памятаю, як ми одного року ходили у Високе на Велику Заутреню. Туди йшли вночі, темно було, треба було присвічувати невеличким ліхтарем: звісно, у високих чоботях сміло ступали по калюжах. У церкві було повно народу. Перестояли службу, йшли за проводом навкруги невеличкої церкви, перечекали поки священик посвятив паски, яйця, сало, поросят, що поприносили баби. Великдень був пізній і вже починався ранок. Світла смуга на обрію усе ширшала. Ми верталися додому; як тільки перейшли греблю, сонце піднялось і озолотило все узлісся, самоцвітами заблищали роси на зеленому моху, заіскрились на квітках, що наче заспані визирали з трави; тихо, ласкаво залопотіли лискучі листочки на білих березах; по лісі пронісся тихий вітрець.

Гарно було, й ми, любуючись цією красою, тихо верталися на наш хутір.

Я любила наше життя на хуторі за ту близькість до природи, що була тут не штучним афектом, а була органічно звязана з нашою працею, володіла нашим настроєм і давала нам так багато чистих естетичних вражінь. Інколи так захопишся цією красою степу та ліса, що вигукнеш: »О, як гарно!«. Селяни цього не розуміли, вони якось мовчки вбирали в себе враження природи, або деколи виявляли його в пісні. Краще всіх розуміла мене стара Христина, що цілими днями товклася по лісі, збираючи трави, або гриби. Вона теж інколи стане під могутніми соснами тай каже: »Красний Божий світ ясненький!«.

Я вся віддалася новому життю: сама варила, прала, корову доїла. Ох, як тяжко було вставати о 5-ій годині і поратись коло тієї красуні корови, що Олександер купив на ярмарку. Вона мала неприємну звичку ввесь час махати хвостом мені в обличчя, а то ще ногою вступати в дійницю. Але й це, здається, таке просте життя не обходилося без суперечностей, що мусіли вражати наших сусідів. Напр., коли в готову хату перевезено всі наші речі й меблі, то прибув і мій фортепіян, і от упоравшися з господарством, я часом сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночі. Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, і часом організувався цілий хор. А то бувало й таке: я перу білизну в копанці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрункевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти — чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді значні люди й приятелюємо з найбільшими панами повіту, — чи таки справді мусимо працювати.

Все це перешкоджало простоті наших відносин із селянами, але все-таки потрохи з найближчими сусідами у нас установилася добра згода. Найближче обік з нами жив стрілочник на залізниці Данило Ткаченко з двома малими дітьми і дуже гарною жінкою Одаркою. Він її божевільно ревнував до кожного чоловіка, і так немилосердно бив, що вона нераз у самій тільки сорочці прибігала до нас переховатися на якийсь час. Злидні в хаті були страшенні, бо Данило пропивав усю свою платню. Він був колись за хурмана у панів і заховав

любов до коней і нахил до панів: любив із нами чаювати, вважав себе за вищого від селян, бо служив на залізниці. В його хаті перебував мій чоловік, поки будувалася наша домівка.

Трохи далі, на узліссі мешкала дуже цікава родина: двоє старих і два їх сини, один років 10—12, другий парубок 18—19 років, Грицько. Він працював у нас, то допомагаючи в будівлі, то на своїх конях перевозив нам що треба було — чи то дерево, чи збіжжя; він був своя людина в нас, приходив майже щодня. Памятаю, одного разу за чаєм ми їли мясо з гірчицею, а він думав, що то мід, та як наклав собі густенько на хліб, то таки добре опікся. Але він був трохи придуркуватий і довгі руки мав, так що з ним і балакати трудно було, а куди там уже провадити якусь пропаганду. Батьки його були цікаві з етнографічного боку. Старий, Михайло, знав усіх людей мабуть верстов на 50 навкруги, всі родинні й економічні їх відносини; це був ходячий місцевий літопис. Але найцікавіша то була його жінка Христина: старенька була шептухою, знала всяке польове й лісове зілля, всі ягоди, цілими днями ходила по лісі та збирала все на ліки, лікувала людей від усяких хвороб. Маленька на зріст, з обличчям зморщеним, як печене яблуко, з глибокими очами, завжди у злиденному вбранні, але ніколи не в дірявому, прийде бувало з повним кошиком грибів, підіпреться рукою та й стане оповідати. Це була жива лісова легенда, хроніка місцевого життя за яких років 40. Чого тільки не пережили ці останні свідки панщини у нас на Чернигівщині! Дуже їх дивував наш новий genre de vie, але з тонкою делікатністю вони не висловлювали ані критики, ані спочуття.

Найприємнішим був наш сусіда з села Високого — Хома Колесник. Це був ще молодий господар, незаможний, типовий український селянський інтелігент, у найкращому розумінні цього слова. Був грамотний, мав велику цікавість до всього. Уважно прислухався до всіх наших розмов, накидався на нові книжки. Продукт ще російської школи, він уперше від нас почув про українську національну свідомість, вперше прочитав українську книжку, і признався, що йому тяжко було її розуміти. Він любив музику, сам співав гарні народні пісні і заслухувався, коли співав Олександер. Але з захопленням підтримуючи постійні зносини з нами, він ра-

зом з тим і боявся нас, не знав, що ми за люде, як до нас ставитись. Часто страх перед »становим« опановував його, і тоді він одразу починав уникати нас.

Найбільше приятелював він із нашим товаришем Маковієвим. Микола Маковієв — це тип, що на ньому не можна не зупинитися з найбільшою увагою. Мій чоловік зустрівся і познайомився з ним уперше у ніженського нотаріуса Беловодського, коли робив там купчу на хутір. У нотаріуса й перебував на той час молодий народник Микола Маковієв, щойно випущений з тюрми після процесу 193 народників. Сам із панської родини, він ще у ґімназії на Херсонщині захоплювався революційними думками. На той час у російських революційних колах панувало два напрямки, дві партії: народовольців і народників (чорнопередільців). Маючи тиху, лагідну, глибоко гуманну вдачу, Маковієв відразу захопився ідеєю народництва. З гуртком товаришів він покинув ґімназію щось у VI чи VII кл., і вони під чужими пашпортами влаштували десь на селі бондарню, щоб мати легальне становище, а головне завдання їх було — наближення до народніх мас, єднання з народом, пропаганда. Хлопці з захопленням віддались праці. Скільки було чистого ідеалізму в їх змаганнях, скільки живого почуття любови до народу! Але недовго довелося їм жити в рожевих мріях: хтось із селян, що їм вони раді були б і життя своє віддати, зробив донос на них, і всіх їх заарештовано й відвезено до Петербурга. Там їх тримали більш року, в славній Петропавлівській кріпості, а коли процес скінчився, то багато з них виправдано й випущено на волю під догляд поліції. І Маковієва виправдано майже зовсім. Ніхто з цих хлопців не думав усе ж таки закидати свою колишню працю, свої думки. Почувши від Олександра, що ми »сідаємо на землю«, як тоді говорилось, і сідаємо без »толстовства«, а з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті, він попросив Олександра прийняти його за справжнього робітника, тим більше, що після довгого сидіння в тюрмі йому треба було пожити на лоні природи. Він справляв таке гарне враження своєю щирістю, чистотою своєї душі, що Ол. Ол. без жадних вагань згодився з ним на спільну працю на хуторі. Від тієї самої хвилі повстала між ними щира приязнь. Це була така гарна, правдива, чиста серцем людина, що ми всі троє скоро справді

жили по братерському, не ховаючи один від одного жадної думки, жадного почуття. Він працював у нас на хуторі просто з якимось захопленням; часто був стомлений працею, переживав гіркі розчарування, але не покидав діла і не відступав ні на крок від своїх завдань.

Скоро ми переконалися, що для того, щоб справді мати вплив на населення і перемогти його недовіря до »панів«, потрібні роки постійної праці. Як побачимо далі, ми з чоловіком відійшли, відступили від занадто тяжкої праці, пішли шукати легких шляхів, а він, наш Коля, залишився, і щоб міцніше звязати себе, одружився з простою жінкою, Настею Пучковою, мамкою моєї доні. Це було одно з найнещасливіших подруж, що я знала. Жінка їла Колю і мучила ревнощами і докорами за злидні, що в них вони жили. Коля мучився страшенне, але не сходив із свого шляху. Коли 1880 року зроблено замах на життя Романових на залізниці недалеко від стації Доч, Маковієва без жадних фактичних підстав заарештовано і заслано до Сибіру, куди пішла за ним потім і його жінка з своєю першою, нешлюбною дочкою, і з малою дитиною, дочкою Маковієва. На засланні Маковієв осліп. Це було щось страшне, коли згідно з якимсь актом амнестії, він повернувся до нас у Херсон: це вже була ненормальна людина, в одній із стадій прогресивного параліжу. Ми знов зєднались наче в одну родину, були цілими днями вкупі, я водила гуляти нашого безталанного сліпця. Влаштували ми його у давнього приятеля його Рябкова. Але як ми всі не старалися полегшити йому його тяжкі переживання, Коля був свідомий свого стану, і одного ранку, добувши револьвера якимсь, і досі мені незнаним способом, скінчив своє безталанне життя, від початку до кінця освітлене одною ідеєю, одним шляхетним змаганням поліпшити долю народа, — хоч би ця праця й вимагала найтяжчих жертв.

Повертаюсь до попереднього. Шукаючи всяких способів, щоби зблизитися з населенням, я прийняла пропозицію знайомих бабів піти гуртом на прощу до Києва. На прощу баби ходять завжди весною, між Великоднем і Трійцею, коли саме на городі все вже впоране, а на полі працювати та полоти ще не час. Склався невеличкий гурток під проводом одної вже досвідченої прочанки, що знала всі церкви у Києві та що в якій треба

робити, де чому кланятися. Було й 2—3 чоловіки, бо самим бабам небезпечно; дорога не близька, все може трапитися. Без капелюха, завязавши голову хусткою, я сама собі здавалась цілком зміненою і сподівалася, що в засмаленій сонцем, запорошеній жінці ніхто не пізнає »дворянки«. Але сталося не так. Вийшли ми по обіді, вийшли на шлях та пішли в напрямку до Ніжена, щоб там вийти на залізницю і понад нею йти стежками. Йшли ми до вечора, заночували тут-таки над шляхом під гіллястими вербами. Ніч була чудова, зоряна, місячна, далеко осяяний був наш борзенсько-ніженський »степок«. Гарно було лежати горілиць, дивитись у високе світле небо, мріяти, що колись я стану рідною цим бабам, що з ними тепер у мене такі нещирі відносини.

Недовга літня нічка; тільки посвітлів обрій на світанок, а вже ввесь гурт на ногах. Криниці близько не було, рішили вмитися під Ніженом, там і поснідати. І знов пішли ми шляхом. Сонце сходило і відразу почало немилосердно пекти обличчя, шию, руки. Я так утомилась, що не могла слова вимовити. Одна з прочанок, борзенська міщанка, старша дівчина, мала парасольку і з парасолькою йшла аж до Ніжена. Тут на передмісті Ніжена, тільки-що ми коло криниці почали вмиватися та снідати, як до нас підійшов »урядник« — найстрашніша (після жандаря) особа царського режіму, особливо для селян. — »Куда Бог несет?« — суворо запитав він. — »У Київ, пане, до Києва святого простуємо, — забалакала наша старша — угодникам поклонитися ідемо«. — »Знаєм ми вас«, уже з якоюсь лютістю одповів урядник і додав: »а покажіть папери«. Ця вимога ще не злякала мене, я певна була, що мої папери в доброму порядку. Але я не знала, що всі прочани-селяни мали дозвіл на подорож від своїх волосних установ, а я як »дворянка« не мала ніякого тай не потребувала його мати. — »Дворянка«, — з найбільшою іронією сказав урядник — а домой не хочеш-ли назад?«. Він грізно заявив мені, що я або мушу повернутися додому, або він одведе мене в поліцію. Я бачила перелякані обличчя моїх »товаришок«. З великим зусиллям я примусила себе бадьоро сказати їм: »Ну, щож, я не буду вас затримувати, ідіть до Києва, а я повернуся додому, виправлю собі від »предводителя дворянства« дозвіл і може ще побачусь із вами у Києві«. Я брехала моїм убогим товаришкам, —

яку для мене цікавість без них могла мати подорож до київських святинь? Я сіла на поїзд і на другий ранок уже верталась березовим гаєм з двірця додому. І тут підвело мене моє фатальне »дворянство«!

Тимчасом ліберальна група чернігівських земців дуже прихильно поставилась до переходу Олександра з стану урядовця-статистика до стану незалежного хлібороба. Земці вже почали розуміти, що їхні протести на земських зборах матимуть силу тільки тоді, коли їх підтримають гласні від селян, і через те ціла партія почала шукати зближення з свідомими селянами. Велика була радість земців, коли вони почули, що Олександра обрано волосним писарем у Шаповалівській волості. Довго вагався Олександер, чи згоджуватись йому на цей вибір, чи ні. Уривки з його щоденника дуже добре зясовують його настрій щодо цієї діяльности.

Восені приїхав до нас ще один революційний діяч — Леонід Жебуньов, як робітник-маляр, помалювати віконниці в нашій новій хаті. Я його зовсім не знала. Прийшов він із двірця з маленькою валізкою, квачами для малювання, такий чистенький, гарний. Мене дуже дивувала його перебільшена охайність, як він щоранку виходив на наш ґанок, витрушував усе своє убрання, щовечора перестилав свою постіль, завжди мав чисту сорочку й жахався того безладдя, що в ньому Маковієв тримав свою маленьку гарненьку кімнату, де вони тепер мали обидва жити. Наче справжній мандрівний маляр, він завжди, малюючи, наспівував. Йому дуже подобалося наше життя. Був він великий естет, любив співи Олександра і взагалі музику. Але підчас нашого першого знайомства він ще не був захоплений українським рухом і належав до російських революційних кол. Був він у взаєминах із тогочасною революційною еміграцією; його брат у-перших, Сергій Жебуньов, був видатний революціонер, і Леонід теж усією душею був відданий революційному рухові. Родом був із Харкова, походив із багатої родини і мав усі органічні риси дворян, що занепадають; слабий фізично, хоробливий, звиклий до розкошів і до комфорту, він тяжко витримував суворі умови життя, що серед них часто його примушували жити ті чи інші доручення партії. Проте ніколи від таких доручень не відмовлявся. Мати з усіх дітей любила його найбільше і повсякчас благала його не вплу-

туватися в небезпечні справи. Характеристичною рисою Леоніда було дуже добре розуміння людей і відносин між ними, ще й надзвичайна обережність, що завдяки ній він завжди дотримував найбільшу, часом дуже хитру, конспірацію. Часто він перебільшував ті небезпеки,

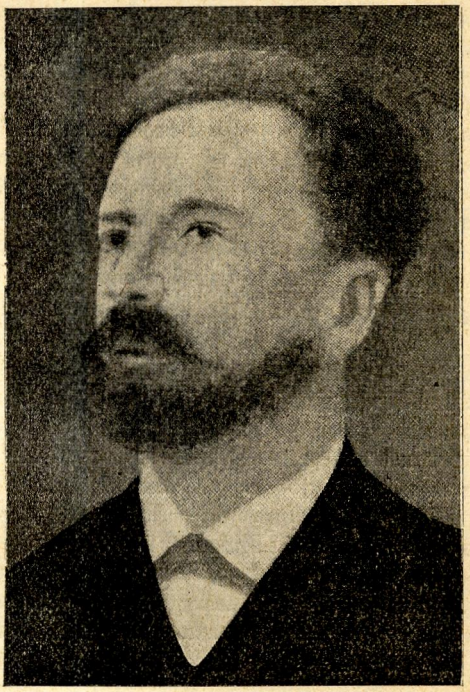

Л. М. Жебуньов

що серед них йому, як і кожному революціонерові, приходилося жити і працювати. Де-б він не жив, йому завжди здавалося, що за ним стежать агенти таємної поліції, і це було між нами звичайною темою для товариських сварок. Я сміялась із його перебільшеної обережности, а він суворо дорікав мені за мою легкодушну сміливість і необережність.

Був він надзвичайно добрий товариш і, як це мені довелося пересвідчитись у наших обопільних стосунках, завжди готовий був на всяку жертву для друга. Скоро

після того, як гостював у нас на хуторі, став на посаду земського статистика — помічником Олександра при збиранні статистичних відомостей у Ніженському повіті, і ці мандрівки по українському повіті, тісні зносини з українським населенням чимало сприяли тому, щоб у душі Жебуньова виникли ті свідомі українські симпатії, що грунтувались на природженій, але під упливом російського революціонізму неусвідомленій любові до України. На початку 80-х років Жебуньова заслано на три роки на Сибір. Там у Мінусинську, на чужині, він саме й зрозумів, що він українець і повинен віддати свої сили не загально-російській революції, а українському рухові, який щойно народжувався на той час; повинен працювати, щоб збудити національну свідомість в українському народі; повинен стати в оборону прав української культури перед вищими російськими колами. З заслання він повернувся вже свідомим українським діячем і справді зробив багато користи для українського відродження, як завзятий пропагандист української ідеї і серед вищих верств суспільства, і в народній масі. Він був організатором багатьох українських гуртків, між ін. київського .клубу; підтримував їх власними коштами і так само допомагав кожному українцеві в біді, в тюрмі, — але завжди додержуючись обережної конспірації. Скільки українських книжок він розповсюдив не тільки серед шкільної молоді, серед селян, а й серед війська, що тоді особливо суворо адміністрація стерегла від усяких зносин із українськими діячами. Провадити цю пропаганду було дуже ризиковно, але вона захоплювала Леоніда тим великим значінням, що ця праця могла мати для українського руху. Взагалі Жебуньов працював дуже завзято, коли йому це дозволяло його здоровля. Фізично він був дуже кволий, хворобливий, мав катар шлунку, ішіяс, слабі легені, невралгію й часто мусів без руху вилежуватись у ліжку. Тоді він кидався на книжки, читав усе, — і українську літературу, і те, що писалося про Україну або про українську справу. Як він радів, коли його самітного хтось із українців відвідував, коли хтось приносив йому якусь нереставраційну, домашню страву. Але це не часто траплялося, і він часто мав право нарікати на байдужність своїх друзів. Самітним бурлакою жив ціле життя, самітним і помер десь у Криму, тікаючи від громадянської війни.

Але наскільки Жебуньов гаряче любив своїх товаришів і всіх, хто прихильно ставився до української справи, настільки він умів і палко ненавидіти гнобителів українського народу. Памятаю, одного літа, кільканадцять років пізніше, Жебуньов гостював у Алешні. Привезли з Добрянки пошту. Жебуньов вибіг на веранду, де вся наша велика родина саме пила чай, у руках у нього петербурзький часопис. »Плєве вмер, Плєве вмер«, кричить він сам не свій з радости. — »Хіба-ж не гріх радіти з смерти людини?«, — з докором зупиняє його моя люба небога Зіна, вся пройнята християнською любовю й милосердям до всіх людей. — »Гріх? — перебив її в запалі Жебуньов, — одного злісного, шкідливого гада менше, а Ви — гріх!«[11]).

Живучи отак на хуторі, ми, звісно, ще не передбачали, що кожному з нас судила доля, і жили в тій щасливій гармонії, коли всі, захоплені однією думкою, мають багато спільних нахилів, коли всі спільно радіють з найменшого успіху справи. Та крім того, всі були ще молоді, повні віри в свій ідеал. Восени на хуторі нас одвідали деякі видатні діячі революції. Здіймалося питання про обєднання діяльности революційних партій і земських лібералів. Цю думку особливо підтримував Петрункевич і його друга жінка, графиня Паніна, але брат мій О. Ліндфорс ставився до цього з недовірям. »Ми, земці, — казав він, — можемо працювати, лише йдучи шляхом еволюції і заховуючи певну пошану до державних законів. Молодь ніколи не вдержиться на цьому шляху, ніколи не буде щирою з нами, легальними діячами, і кожний момент може вибрикнути який-небудь цілком революційний, а то й терористичний акт, і тоді загине й усе те, що ми розпочали«. З другого боку чимало революціонерів ставилося також цілком негативно до єднання з »ліберадами« — навіть слово це вони вимовляли з погордою. Але обидві сторони хотіли висловити свої думки, зясувати завдання — може й до чогось спільного договоритися. Постановлено скликати у Києві зїзд представників ріжних ліберальних і революційних гуртків та напрямків, і цей зїзд відбувався у грудні 1878 року.

Нас тоді вже не було на хуторі. З наближенням хо-

[11]) Міністра внутрішніх справ Плєве забив Сазонов у 1904 р. — Ред.

лодної осени, ми бачили, що без побічних заробітків не проживемо втрьох на хуторі, та ще й у новому домі, і ми з чоловіком пішли на »отхожій промисел«, як казали статистики. Олександер на заклик чернигівських земців узявся за опис Ніженського повіту. Але щоб розпочати цю працю, йому прийшлося поїхати спершу до Харкова, до всемогутнього на той час генерала-губернатора князя Святополка-Мірського. Олександер Ол. мусів йому пояснити, що одвідування сіл та розпитування селян, скільки вони мають землі та збіжжя, не має нічого спільного з пропагандою революційних ідей. Довго вагався всемогутній каліф на мент, але все-ж таки на слово чести дозволив розїзди по селах для статистичного опису значного й багатого Ніженського повіту. Я подала прохання до борзенської земської управи за посаду народньої учительки в одному з найближчих сіл. Прохання це було досить ризиковане, бо жадної політичної »благонадежности« я не могла мати, і борзенські праві земці бачили в нашому хуторі кубло й огнище неблагонадійности. Знаючи, як довго може тягтися ця справа, я на прохання брата мого поїхала до нього в Алешню, щоб довести до кінця підготовку його старших дочок, Олі й Зіни, до гімназії, до 2-ої або 3-ої кляси. Він не мав сам на те часу, працюючи і в великому господарстві, і в земських справах, як член шкільної повітової ради і земських повітових та губерніяльних зборів. Жінка його Катерина Яківна була дуже квола здоровлям, мала теж двох дітей і не могла зайнятися своїми пасербицями. З Олею і Зіною мене звязувала найщиріша любов від самого їх народження, і я з радістю згодилася взяти на себе відповідальну працю — підготування їх до гімназії.

Непомітно пройшла зима. На Різдво приїздив до нас Олександер. Політична атмосфера густішала, студенські страйки, закриття університетів: петербурзького, московського, київського, жорстока цензура на журнали, часописи, книжки, адміністративні заслання молодих і старших діячів наводили паніку на слабодухих, а людям переконаним навпаки — ставили виразно обовязок боротьби з реакцією. Земські збори 1879 р. мали бути особливо цікаві: у кожній справі, хоч-би й цілком далекій від усякої політики (благодійні установи, шосе між Черниговом та Гомелем), усе провадилось під го-

стрим гаслом боротьби, і провадили цю боротьбу з лівого боку знов таки Ліндфорс та Петрункевич, а з правого Неплюєв, Котляревський, Кочубей та інші так звані »зубри« чернігівського земства. Але видно було, що реакція набирає сили, користується всякими негідними засобами, як доноси, наклепи і т. і. Зїзд лівих земців з революціонерами дав мало наслідків, і конспіративна акція набирала все більше дійсного значіння, льояльні шляхи не приводили до ніяких, хочби й найменших наслідків. Земських діячів при всій їхній льояльності арештовували й засилали в далекі краї, і кадри їх рідшали. Петрункевича заслано на північ Росії, за ним поїхала також графиня Паніна. Над братом настановили поліційний догляд.

Після Різдва вся родина Ліндфорсів переїхала до Чернигова; дівчатка вступили до гімназії, брат зайнявся адвокатурою і скоро здобув велику практику. Спільна праця і в земстві, і в суді дуже зблизила мого брата з Шрагом. А ми з Олександром повернулися на наш улюблений »хутір Робінзона«, як земці звали наш хутір через великого парасоля, що з ним Олександер ходив звичайно до Борзни.

На хуторі ми застали Коліного товариша Мартина Ланґінса, також одного з учасників процесу 193-х. Дуже змучений тюрмою і туберкульозою, що почалася в нього там, він приїхав до нас на поправку. Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких обєднань чи угод із урядом. Він привіз із собою нові рішучі погляди. Зорганізувалася нова партія, до якої й належав Ланґінс, — партія »Народньої Волі«. Вона відокремлювалась від партії »Чорного Переділу« і народників, і всі зусилля, всю акцію концентрувала на політичній меті: скинути царський уряд. Для цієї мети дуже скоро виділила з себе групу терористів, до якої увійшли Желябов, Фігнер, Кибальчич, а з наших київських діячів — Лизогуб, Колоткевич та ін., пізніш також Богомолець, Ковалевська. І Ланґінс став у їх ряди. Він іронічно ставився і до нашого народництва, і до українофільства, і було стільки щирого логічного радикалізму в його народовольстві, що воно захоплювало й мене, але Олександер і Коля ввесь час сперечались із ним. Політичні дискусії залунали в нашій оселі, часом затягались далеко за північ, і тільки взаїмна наша повага, взаїмні добрі

відносини межи всіма нами чотирма не давали їм доходити до сварки.

Тай ніколи було сваритися. Олександер поїхав кінчати опис Ніженського повіту, а я, втративши надію в такі часи дістати якусь посаду вчительки, взялася вчитись медицини, щоб вивчитися на фельдшерку і все-таки провадити далі свою діяльність на хуторі. Надходила весна, і Коля мав дуже багато праці з господарством, що в ній деколи, жартуючи, допомагав йому Ланґінс. Часто він провожав мене до Борзни, куди я ходила лікувати знайомого шевця, що розрубав собі ногу. Багато чого перебалакали ми в цих далеких прохідках (до Борзни було 12 верстов, а коней ми ще не мали). Мій симпатичний бесідник-революціонер оповідав мені про ріжних осіб із революційних кол, докладно їх характеризуючи, і потроху всі мої думки, все серце моє віддавалися цій партії, і в ній тільки я почала бачити рятунок, визволення Росії, а з нею разом і України. Напровесні до Ланґінса прийшов лист від партійних товаришів, — його викликали до Києва на якийсь невеличкий зїзд. Він одразу заметушився: їхати, зараз їхати! У нього була тоді підвищена температура, ми благали його залишити зїзд, зостатись іще в нас. Але ні — він поїхав. Це були славні »бліни« в помешканні Марусі Ковалевської[12]) на Жилянській вул., де й заарештовано тоді майже всіх учасників.

Це страшенно вразило нас із Колею. Якось стало соромно сидіти в нашому спокійному Mon Repos (як каже Щедрин), коли там гинуть справжні діячі за ті самі змагання, за те саме, чого ми хочемо досягти, йдучи безпечнішим шляхом. Я не витерпіла і поїхала до Києва, принаймні хоч розшукати Ланґінса, допомогти йому. Мене зустріли там радісно. Всі були так скомпромітовані, що не мали вже змоги навіть мати зносин із заарештованими: мене просили передати їм як-небудь гроші, дізнатися про їх становище. Такий був у всіх пригнічений настрій, що жаль брав дивитися на наших революціонерів. Хто ще остався на волі, чекав повсякчас арешту. Побачила я в такому стані мого чернигівського знайомого Колоткевича і запросила його до нас на ху-

[12]) Родилася 1849, дружина Миколи Ковалевського, за участь в »Народній Волі« засуджена 1879 р. на каторгу, померла 1889 року. — Ред.

тір, на спочинок. »Серед наших сосен, казала я йому, ваші нерви успокояться, ви знову наберетеся сил для праці«. І він поїхав; і ми з Маковієвим зустріли його як рідного і влаштували як найкраще. Але, на жаль, він прожив усього 2—3 дні. »Не можу, нервово відмовлявся він від усіх наших прохань, — не можу я тут жити: цей спокій, ця обєктивна байдужність природи до наших страждань, несвідомість про долю того населення, що за нього ми життя своє віддаємо — це щось страшне. Я не можу бути в лісі — його величня тиша дратує мене. Я мушу вернутись до товаришів, до Києва«. І він покинув нас і за деякий час його заарештовано.

Скоро виявилося, що Ланґінса не було в київській тюрмі, його разом із кількома іншими народовольцями вже вивезли до пересильної тюрми у Мценськ. Де це Мценськ, що воно таке пересильна тюрма, — я не уявляла собі, але я знала одно — герої гинуть, а ми, мізерні люди, поки на ногах, мусимо помагати їм. Може їх далеко зашлють, вони потребуюгь грошей! І я, покинувши малого сина свого Мішуню на Маковієва, полетіла в Мценськ, повітове місто Орловської губернії. В Орлі треба взяти у губернатора дозвіл на побачення, але я в Орлі нікого не знаю, — одначе випадково зустрічаю в канцелярії губернатора брата Драгоманова, Івана Петровича. — »Пані, ви тут?« — дивується він. Наспіх пояснюю, для чого, і він навчає, куди звернутись. За два дні маю дозвіл, їду до Мценська.

Не забути мені ніколи цього тихого темного вечора! Місяць сходить і срібним сяйвом заливає високі білі мури тюрми; мене ведуть через двір, входжу в тюрму, в якийсь сутерен, посередині довгий простий стіл, кілька стільців, на столі блимає смердюча маленька лямпа, ледве освітлюючи довгий низький сутерен. Ось дзенькнули остроги, низькі двері відчинились, і за жандарем виступає худа виснажена постать мого друга. Півгодини дається на побачення, — що сказати за ці хвилини? Передаю гроші жандареві, розпитую Ланґінса про здоровля, а він розпитує так щиро про Маковієва, Мішу, хутір, усі деталі. Хіба вони можуть мати значіння, коли я знаю, що його висилають на Сибір? Жандар устає, побачення скінчилось, зараз Ланґінс повернеться в свою камеру за ґрати, а я вийду на вільний світ Божий. А хіба-ж я не поділяю його думок, його змагань? Тяжка хви-

лина. Ось ізнову тепла, ясна ніч навкруги білих високих мурів, і не хочеться від них відійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають зза ґрат. Але там »на Робінзоні« мій Мішуня сам, не знає куди ділась мама, що завжди була нерозлучна з ним. І знову поїзд, стукотять колеса, автоматично пересідаю з поїзда на поїзд. Ось і стація Доч, іду пішки додому березовим гаєм, і знову я на хуторі...

Ще літо прожили старим ладом, я завзято вчилася медицини, деколи ходила в Борзну, до земської лікарні, дивитися на ріжні операції. Восени 1879 року переїхали ми з Олександром до Києва. Він уже зібрав усі матеріяли про Ніженський повіт, треба було їх друкувати в Києві.

V.

Переїхавши до Києва, ми найняли маленьку кімнатку на Стрілецькій вулиці й увійшли цілком кожний у свою працю: Олександер взявся за Ніженський повіт, а я за підготовку до фельдшерства. В ті часи не було ще медичних курсів для жінок, а існувала звичайна військова фельдшерська школа, що давала дуже мало знання. Але на звання фельдшера можна було здавати іспит при »Врачебній Управі«, — ото ж я й почала готувати той мінімум медичних наук, що його вимагав цей іспит. Завдяки знайомствам я мала доступ до лікарні на Рейтарській вул., що нею керував проф. Афанасьєв, та до анатомічного театру, де після того, як кінчалась праця студентів, я могла працювати над трупами і окремими анатомічними препаратами. Моторошно якось було під вечірній час самій працювати в високих залях анатомічного театру. Памятаю, одного вечера я увійшла в свою звичайну лабораторію і побачила на столі приготований для мене, ще непорушений трупик маленької дитини. Невже ж це мені треба його різати? Не стало в мене для цього мужности, — я саме тоді чекала народження своєї дитини, і я малодушно втекла від маленького небіжчика, втекла назавжди з анатомічного театру. В половині лютого я здала іспит при »Врачебній Управі«, а 19-го в мене народилася дочка Люба. Тяжко було жити з двома дітьми в такому тісному помешканні, а з того часу, як я мала фельдшерський дипльом, мене знов почало тягнути на хутір, щоб там прикладати до життя своє знання. З першими весняними днями я забрала дітей і повернулася на хутір. Я привезла з собою чималу аптику і почала лікарювати, — ходила по ближчих селах, по сусідніх хатах, а з далеких сіл приїздили до мене. Стали звати мене шептухою, і я раділа, що можу реально допомагати народові.

Політична праця на той час була майже немож-

лива, бо уряд всякій, навіть культурній праці ставив найбільші перешкоди, через те революційні гуртки перейшли до терору. Його розпочала Віра Засулич, стріливши в січні 1878 р. в петербурзького градоначальника, щоб заступитись за права студентів, яких почали в той час суворо переслідувати. В університетах був скрізь неспокій, і наша українська праця майже цілком захована лася або в інтимні гуртки, або в Галичину. Саме імя Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було звязане з політичним напрямком діяльности, а т. зв. Стара Громада зреклася якогобудь політичного напрямку і виявляла свою діяльність в складанні словаря, а потім і в виданні справді дуже цінного журналу »Кіевская Старина«. Та й то цей журнал деякі українці передплачували на чуже імя. А молодь українська вся побратала лася з російськими партіями.

Але на тлі культурного розвитку народжувалася нова українська сила — український театр. Маленький гурт справжніх великих артистів — Марія Заньковецька, Микола Садовський та Марко Кропивницький розпочали свої вистави, спочатку як аматори, — але промінням свого таланту відразу осяяли сцену київського театру: це був наче перший дзвін, що в темряві придушеної національної свідомости кликав до пробудження.

Під цей час Олександер закінчив опис Ніженського повіту та друк цієї праці, і ми лишилися без жадного заробітку. Але Стара Громада не дала Олександрові загинути, познайомила його з графинею Уваровою, що тоді після смерти свого чоловіка, відомого археолога, перебувала в Києві і шукала кому доручити розпочаті її чоловіком археологічні досліди на Кавказі. Олександер, поручений Антоновичем, отримав доручення їхати на Кавказ. Улаштувавши нас у Києві в невеличких двох кімнатках на Тимофіївській ул., він поїхав на новий для нього »отхожий« промисел, що дуже захопив його науковим інтересом. Я ж заробляла на своїх діток, цілий день бігаючи по лєкціях, — аж у кадетському корпусі мала лєкції музики. Але вечорі цілком віддавала політичній справі. Майже що-дня збиралися народовольці, обмірковували пляни повстань.

Десь на той час революціонер Стефанович зробив спробу підняти повстання серед селян чигиринського

повіту[13]). Ми збирали гроші для політичних вязнів, що сиділи в тюрмі, ходили на побачення і чекали вибуху 1-го березня, як сиґналу до загального повстання. Напередодні вночі всі зібралися у мене й вираховували наші шанси. На Печерську мали бути готові до вибуху, і серед війська, і в Арсеналі. У Старому місті увязнених мали визволити і так само вязнів головної тюрми. Ми розійшлися пізно, схвильовані, але з радісною надією на визволення. Дивно нам було на другий день бачити спокій на всіх вулицях. Тільки денеде купки людей читали гуртом страшну відомість про смерть Олександра II, але поліцаї зараз же їх розганяли[14]).

Ліберальні кола виявили тоді надзвичайне обурення проти революціонерів. Олександер II відразу в їх промовах виріс на якогось мученика. Всі запевняли, що він уже готовий був підписати проєкт конституції, а що акт 1-го березня нищив усяку надію на її оголошення. На цьому грунті повстало чимало родинних навіть сварок і суперечок. Мій брат — Ліндфорс, що з ним ми були в такій дружбі, цілком зо мною посварився, і ми перестали бувати одно у одного, хоч він тоді й жив у Києві. А в мене аж клекотіло в кімнаті. Повернувся Ланґінс із своєю жінкою. Під чужими йменнями вони часово в мене переховувалися. Річ була вже не в політичних виступах, а в тім, щоб рятувати людей, мало що не збожеволілих із розпачу невдачі, зо страху за своє життя.

Чимало дивних осіб перебувало в мене з ріжними конспіративними рекомендаціями. Деяких арештовували на вулиці, і довго потім не можна було дізнатися про їх долю, розшукати їх. Скоро і Ланґінса арештовано, теж на вулиці, недалеко від мого помешкання. Йому так хотілося жити, так лякала його неминуча кара, що він прислав до мене якусь таємничу особу з проханням прислати йому пилки та інші знаряддя для втечі. Але ні його, ні його жінку не покарано на смерть. Їх притягнено до процесу, і засуджено тільки на каторгу, де Ланґінс і помер.

Підчас цих подій повернувся з Кавказу Олексан-

---

[13]) Яків Стефанович, родився 1853 р., член партії »Чорный Передѣлъ«. Проба повстання мала місце 1878 р. В 1883 р. був засуджений на вічну каторгу. Помер 1915 р. — Ред.

[14]) Олександра II забито 1880 р. — Ред.

дер і просто впав у розпач через мою необережність. Повернувшись до Києва, він став редактором часопису »Труд«, що українці мріяли зробити своїм органом. Офіційним видавцем був Корчак-Новицький, і багато виходило з ним у Олександра суперечок. Що тільки трошки дозволить собі Олександер висловити в часописі свої ліберальні думки, — видавець за голову хапається: »Ви мені газету губите! Генерал-ґубернатор уже кілька разів викликав мене, кричав на мене за українофільство ваше!«

Викликав генерал-губернатор і Олександра і на його кричав, і тупав ногами за лібералізм, за українство. Становище Олександра було страшне: українці, молодь вимагали рішучих статтей, критики адміністративного безладдя, а цензура, адміністрація забороняла всяке хоч трохи вільне слово. Були з цього приводу і між нами суперечки, бо мені здавалася занадто образливою для Олександра його роля ліберально-замирюючого редактора, що свідомо заплющує очі на всі знущання уряду і з українців і з революціонерів. Але Олександер був іншої думки. Він гадав, що коли вже в руках українців опинилась газета, то треба користати з того, щоб хоча деколи сказати »слово правди«; але сам він натерпівся таки через своє редакторство. Та сперечатися нам прийшлося недовго, бо скоро на наше нове помешкання коло костьолу прийшли жандарі, зробили трус, нічого компромітуючого не знайшли, хоч у мене тоді й схована була між стелею і горищем розібрана друкарська машина і шрифт »Народньої Волі«, але й без конкретних обвинувачень мене все таки арештували.

Тяжкі це хвилини, коли ворожа сила забирає матір і дружину від рідного вогнища. Синові моєму було тоді три роки, дочці — півтора, вони не розуміли тієї трагедії, що була в серці мого чоловіка й моєму. Але той жах, що світився в очах мого сина, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером. Була тепла рання осінь, всі вийшли разом зо мною з хати; коло дверей стояло два візники-фаетони: в один мала сісти я з жандарським офіцером, в другий — два прості жандарі з пакунками моїх паперів і листів. На обличчі офіцера грала усмішка самовдоволення, він захопив цінну здобич: в ті часи звикли ставитись до революціонерів, як до »невихованої молоді«,

що »з голоду« та »темноти« лізе в революцію, а тут жінка з інтелігентного громадянства, досить популярна через свого чоловіка в Києві.

Тоді в Києві панував жандарський полковник Новицький, що наводив паніку на все громадянство, бо не було ані впину, ані меж його сваволі. На підставі своїх майже цілком необгрунтованих підозрінь він дозволяв собі арештовувати кого тільки хотів. Він завжди казав, що не такі йому страшні революціонери, як оті »ліберали-фарисеї«. Мені він у вічі казав, що я »гірша за всяку терористку, бо вмію приваблювати до революції широке громадянство«. Він не дозволив мені шити в тюрмі, бо »хіба ж вам можна довірити голку?« Приїхали ми до тюрми — на Лукянівці — тоді та місцевість була ще цілком незабудована і навкруги жовтого величезного будинку розлягалася широка пустка, а далі поля. З горішніх вікон видно було далечінь — волю-долю, а там, всередині були замуровані люди: хто жертви невдалого соціяльного ладу, а хто — свого чистого гарного ентузіязму. В ті часи ще був такий звичай, що кожного арештанта вдягали в тюремний одяг — груба сорочка, для жінок спідниця з грубого сукна і клясичний халат, а на ноги пантофлі. За все своє життя я не звертала уваги на свій одяг, але не забути мені цієї хвилини переодягання: яку образу, приниження моєї людської гідности пережила я в той момент, і як я раділа, що побачення відбувалося за ґратами, що я там сиділа в якійсь наче шафці, такій темній, що чоловік мій, мої рідні не могли бачити мого вбрання.

Перші дні арешту завжди дуже тяжкі, і не те мене гнітило, що їжа смердюча, що я сама в келії, що не давали мені ані книжок, ані праці, що цілу ніч підглядає за мною сторож, — але по цілих ночах я плакала за дітьми. В тюрмі було багато знайомої мені молоді, але ніхто не озивався. Боялися мене скомпромітувати своїм знайомством. Тюрма була збудована чотирикутником, вікна політичних виходили в унутрішній двір, вони були на такій висоті, що приставивши табуретку, можна було легко влізти на вікно. Бувало, як тільки пройде вечірня перевірка, і цілу тюрму обляже темна нічна тиша, політичні вже на вікнах і лунає поза мури українська пісня, виливається в її мелодії вся туга, журба молодої душі, ввесь розпач вязня, його змагання до щастя-волі. Заборона

співати була найтяжчою дисциплінарною карою тюремного начальства. Побачення з рідними давали раз на тиждень — 10 хвилин через подвійні ґрати. Я знала, які тяжкі були для мого чоловіка такі побачення, але раділа їм, як єдиному променю, розпитувала про дітей, про все, що було таке дороге і таке недосяжне. Я знала, що за мене стараються навіть такі люди, що я їх не знала і що їх імен не можна вимовляти при тих свідках, що завжди прислухаються до кожного слова на побаченнях. Скоро прийшов до мене і мій брат, — забулися наші суперечки, і він прийшов мене потішити, що скоро він візьме мене на поруки, і я повернусь до діток.

Тимчасом мене кілька разів возили в Липки, в жандарське управління на допит, але нічого від мене ніколи не могли дізнатися: ми тоді всі в одно казали, що не належимо до ніякої партії, нікого не знаємо і не визнаємо себе ні в чому винними. Коли я вимагала, щоб мене відпустили до моїх дітей, у жандарів вистачало жорстокости казати мені: »Не бачити вам ваших дітей, поки не розкажете все, что знаєте«. Сумно було знов сідати на віз із синьомундирником, знов вертатися за ґрати і знати, як дома журяться, турбуються за мене, й мимоволі виникало питання, чи мала я право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона неминуче мала привести до руїни родинного спокою? І життя моє постійно калічилось суперечкою між цими двома обовязками: родина, діти, чоловік — всіх їх я так кохала, а з другого боку — громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшенна драма в серці!

Одного тихого осіннього вечора, коли ми тільки-но повилазили на вікна, з протилежних келій (чоловічих) мене хтось покликав моїм домашнім іменням: Ноно, як ваше здоровля? — Боже, я пізнала голос Жебуньова. — Лео, одгукнулась я, — яким чином ви тут опинились? — А так, — штучно-весело відповів він, — прийшли вчора та й забрали. — Хотілось крикнути: а де ж ота ваша обережність, та конспіративність, що на неї, ви думали, я нездатна? Але страх за слабе здоровля Леоніда так охопив мене, що я й привітати не могла його. — Не турбуйтесь, Ноно, — казав він мені з вікна, — нічого страшного нема, а краще послухайте, що я вам скажу. — І він почав розказувати мені про моїх дітей, про те, як за

мене стараються, та що я скоро повернусь додому. — Чи ж я могла тоді подумати, що цей щирий друг взяв на себе частину моїх компромітуючих мене паперів! З приходом Леоніда наші вечірні розмови стали значно живіші, він якось умів добувати часописи, що заборонено було вязням, умів дізнаватися про всякі новини. До нього ходила на побачення, назвавшись його нареченою, гарненька панночка Туся Олтаржевська, що справді була закохана в Леоніда. Вона належала до вищих кол київського громадянства і могла приносити йому цікаві новинки. Памятаю один вечір — вже запалили лямпи, а Леонід каже: слухайте, Ноно, буду вам читати новісіньку книжку »Русской Мысли« (тоді це був улюблений місячник поступової інтелігенції). Всі повилазили на вікна, і любий, музикальний голос Жебуньова так ясно долітав до нас через мовчазний камяний двір. Але ця розвага не сподобалась нашому начальству і нам заборонили так щовечора розмовляти.

Наближалася зима, тюрма переповнювалася, вже не вистачало келій для одиночних політичних, і я з одною сусідкою попрохали, щоб нас посадили разом в одну камеру. Стало наче тепліше, легше жити. Товаришкою моєю була цілком незнайома мені раніш вятичанка Воробйова Павла, з партії народників. Приїхала вона до Києва вчитись, брала участь в якійсь студенській демонстрації і тепер сиділа в тюрмі коло мене. Познайомились ми, коли виходили одночасно з своїх келій (з великої ласки нашої сторожихи) до водотягу вмиватися ранком. Павла Воробйова мала виразний тип заволзьких інородців: висока, огрядна, з темним гладко зачесаним волоссям, чорними очима, трохи косо поставленими. Спокійна, весела, працьовита, вона в моїй камері багато оповідала мені про свій далекий край. При ній мені не сором було плакати за дітьми.

Так пройшло три місяці нудного життя в тюрмі. Один хлопець із нудьги вишив своїй нареченій цілу українську сорочку, другий збожеволів. Настрій вязнів ставав нервовий, все частіші повставали суперечки з начальством то з приводу їжі, то з приводу побачень, що їх дозволяли і не дозволяли цілком свавільно. Вязні вимагали також скоршого переведення слідства. Аж ось одного ранку викликали мене до канцелярії і, о радість! — в прийомній стояв мій брат з чималим пакунком. —

»Ну, Ноно, одягайся, ти вільна! Вдалося таки мені витягти тебе«. Я сама собі не вірила — я вільна, я вийду з цих мурів, я побачу діток! В одну хвилину скидаю в своїй келії поганий одяг, переодягаюсь, збираюсь, але... щось мені стає поперек мого щастя. Павла, голубонька моя, сама залишається в цих мурах, а там, по той бік двора всі дорогі товариші. Чи не зрада це покинути тут їх самих? Я кричу їм: »Прощайте, я йду на волю, дай Боже і вам усім того самого скорше діждатися! Як у сні виходжу я з двора, махаю рукою всім, хто виглядає з вікон, а воротар, брязкаючи ключами, грізно мені каже: »Ну, ну, не балуй, барынька, видно назад в свою камеру хочеш«. — Але я вже його не боюсь, я по той бік муру, коло мене мій брат, він удає з себе суворого, що гудить мене за всі мої революційні вигадки, але я знаю, що він щасливий теж за мене. Аж десять тисяч взяли з нього жандарі, як заставу за те, щоб я жила в нього на руках, поки триватиме слідство. Ми сідаємо в сани, їдемо Старою Житомирською, мене охоплює божевільна веселість, я радію снігові, радію собаці, що накидається на наші сани, і зовсім некоректно цілую свого Сашу на вулиці серед білого дня. — »От так революціонерка, тішиться, наче гімназистка!« — сміється мій брат, і ось ми вже на Андрієвському спуску в його помешканні, де по сходах біжать нам назустріч мої любі небоги Оля й Зіна. Правду казав мені колись Короленко: »Життя наше, завдяки піклуванням мудрого начальства, повне негативних радощів. От не були б ви арештовані, не зазнали б радощів визволення«.

Але повного щастя в житті не буває ніколи: моїх дітей, мого чоловіка не було в Києві. Олександер одержав посаду статистика в херсонському земстві і працював в Одесі. Забрав з собою і дітей, і з ними поїхала туди його мати. — »Ти маєш право теж поїхати в Одесу, але будучи під слідством, мусиш там являтися до поліції. Проте їдь як-найскорше, — додав мій брат, — одно те, що Олександер змучився, чекаючи твого визволення, а друге — ти тут почнеш туди-сюди бігати і знов попадешся«. Мене не треба було підганяти і хоч жіночий елемент родини дуже вмовляв хоч два дні спочити вдома від тюрми, я на другий день вже поїхала до Одеси.

VI.

В Одесі я застала Олександра в повному захопленні статистикою. В Одеському повіті було стільки свого, нового, індивідуально характеристичного і в мішаному складі населення, і в природних умовинах, що зовсім нічого не мавши спільного з повітами Чернигівщини. Для опису його заклався вже цілий гурток статистиків, що так само, як і в Чернигові, провадив працю колеґіяльно, і статистики часто збирались у нас у наших маленьких двох кімнатах.

Із цих статистиків я найближче якось відразу зійшлася з Ол. Ол. Бравнером. Молодий, енергійний, він щойно скінчив одеський університет, був завзятим орнітологом, любив природу. Приходив майже щодня до Олександра, завжди делікатно напарфумований, з цукерками для моєї маленької Люби, що її він дуже любив. Перебалакавши з Олександром, що його він щиро поважав, про ріжні статистичні справи, він переходив до нас у другу кімнату, де його зараз же оточували діти. Тут починалися між нами вже інші розмови, про якінебудь літературні або наукові новинки тощо. Скільки книжок він мені попереносив з своєї багатої бібліотеки, з якою радісною усмішкою приносив мені нові праці з поля зоології, якою я тоді захоплювалася, щоб навчати моїх дітей розуміти природу. Протекція Бравнера допомогла мені дістати дозвіл студіювати зоологію в лабораторії відомого професора Ковалевського. Олександер теж полюбив свого молодого помішника за його широку освіту і ясний розум.

В Одесі Олександер звичайно був членом одеської Громади, що прийняла його з великою радістю, і дуже ласкаво привітала й мене. Але не маючи змоги і бажання лишати дітей, я рідко бувала на зборах. Проте всі видатні особи цієї південної філії нашої Старої Громади

були мені добре знайомі — гарячий і палкий Смоленський, промовець, що їх мало було тоді серед українців; він був учителем в юнкерській школі і своїм впливом українізував чимало своїх учнів. Спокійний і працьовитий Комаров і милий добрий гуморист Климович, з чорним волоссям і з бородою, зимою в білому башлику на голові, що надавало йому вигляд якогось турка, з блискучими білими зубами. Була ще молодша частина Громади: Погибка та інші, що тоді саме повернулись із Бесарабії, де винищували фільоксеру. Тоді Олексій Андрієвський з їх допомогою організував »Словянське Товариство«, під якого прапором видавали дуже гарні популярні книжечки, хоч переважно й російською мовою, але про Україну, а деякі то й українською мовою. Це Товариство організувало народні читання з лихтарем, і тут теж потроху проводилось дещо українське, а улюбленим лектором був талановитий історик Смоленський. Правда, українських виступів було небагато, але й без них приходилося терпіти від адміністрації, і на Смоленського дивилася вона, як на лідера »сепаратистів«. Часто загрожували йому, що скинуть з посади, а в нього була сімя! Приходилося тоді задовольнятися мікроскопічними придбаннями для нашої справи. Що мені відразу кинулося в вічі в Одесі, це те, що там не було такої ворожнечі між українською Громадою і російськими революціонерами, що, не виявляючись відкрито, існувала в Києві. Але в той час революційні кола в Одесі майже і дихати не сміли під жорстокою рукою генерала-губернатора фон-Роопа. Ще всі були під враженням страшної кари: повішення Осінського, Лизогуба та інш.

Серед регістраторів Олександра знайшовся один молоденький революціонер жид, Самуїл Фельдман. Він був такий худий, наче прозорий. Багато оповідав він мені про своє злиденне тяжке дитинство, як його вчили з чотирьох років у талмуд-торі, як його в школі переслідувано за його занадто виразний єврейський тип. Бідний Фельдман! Я ніколи ще не зустрічала такої нещасливої людини. Ішла весна, ми з дітьми багато гуляли по гарній Одесі і якось завжди Фельдман був із нами, ніс Любу, коли вона не хотіла йти пішки, діставав мені заборонені часописи. Ніхто ніколи не виявляв мені такої абсолютної

відданости, як цей Фельдман, і я ніколи не розуміла, чим я її заслужила. Мабуть трохи ласки, яку він знаходив у нашій родині, морально підтримувало цього самітнього хлопчика з типово-єврейською філософською й психологічною індивідуальністю. Відданий революційному рухові, він, звісно, не міг у ньому грати видатної ролі, але сумлінно виконував усе, що б йому не доручали головарі. Скоро його заслали в Вологодську губернію, де ця виснажена дитина не витримала суворого підсоння і померла так само самітньою, як і жила. В революційних колах завжди будуть такі віддані непомітні робітники, що не хотять ані слави, ані жадної собі користи, а все життя віддають ідеї. Над ними знущаються жандарі, поліція, ними нехтують прокуратори або змагаються купити їх на шпигунські послуги; але вони все терплять і тихо, непомітно вмирають десь на засланні, на каторзі, в тюрмі.

Наближалася весна. Одеса пишалася над морем своїми прекрасними околицями, Великим та Малим Фонтаном. Ми з дітьми часто їздили маленьким потягом до моря, сиділи на камінні, дивилися, як хвилі набігали на беріг до самих наших ніг і обливали його блискучою прозорою піною, як на обрії біліли вітрила рибальських човнів та димили пароплави. Тоді Фонтани ще мало були забудовані, і тут можна було з дітьми самим, без людей любуватися морем. Але недовго довелось мені отак любо жити серед милого оточення, серед наукової праці: одної ночі несподівано насунули до нас синьомундурники, почали переводити трус, а в мене завжди бувало щонебудь нецензурне на ті часи; тоді теж, памятаю, саме один примірник »Громади« Драгоманова. Але я непомітно схопила всі »компромітуючі« папери і, накинувши на них пелюшки, обгорнула ними сплячу мою доню, вихопила її з ліжка і сміливо звернулась до жандарів: »Може ще колиску маєте оглядати, то прошу!« Сині мундури відвернулись, прокуратор, який завжди теж бував при трусах, відкликав їх до інших »меблів«, і я вільно поклала ще сплячу мою Любу разом із виданнями Драгоманова. Боже, як обережно я її клала, щоб папери не зашелестіли, як щільно вкрила її, щоб, бува, ніжками не порозкидала пелюшок. Але мої хитрощі не врятували мене: в боковій кешені мого вбрання завжди лежав у мене маленький збірничок за-

боронених віршів Шевченка, львівське видання, — його забрали назавжди. А потім виголосили, що з наказу київського жандармського управління мають мене арештувати і везти до Києва, для чого — невідомо.

Я побачила, як потемніло обличчя мого чоловіка, а діти — вони спали, прокинуться ранком, а мами нема!

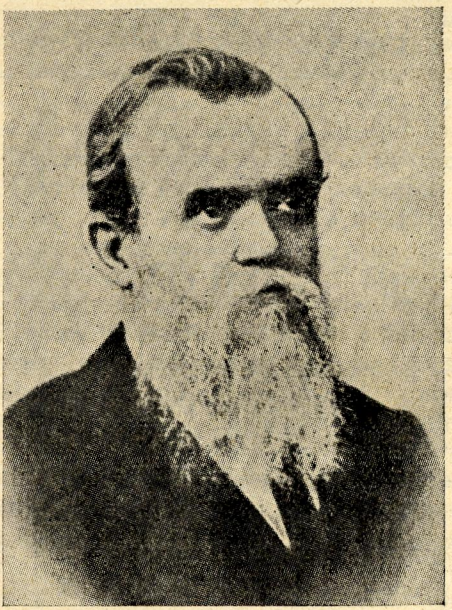

Леонід Смоленський.

Недовгі збори, одна переміна білизни, світлини дорогих істот, останній обережний поцілунок дітям, стримане прощання з дружиною, і я пішла, а чоловік мій залишився сам у переритій кімнаті, сам із своїми статистичними таблицями і двома осиротілими дітьми.

Не забути мені цієї ночі в одеській тюрмі: ясна місячна ніч, коли мене везли, а опісля того зразу опинилася в темній келії. Вікно недосяжно високе, вузьке, не видно ні неба, ні зірок — єдиних порадниць, єдиної втіхи вязнів. В камері так смерділо, що в мене аж голова морочилася. Без сна проходила я цілу ніч в паскудній камері — тихо було, наче в могилі. Ранком принесли мені

булку, просту одеську, пшеничну, і чаю (панська порція в тюрмі), а слідом за цим ті самі жандарі, що мене арештували, прийшли і повели мене пішки на двірець, бо тюрма була дуже близько від цього поганенького старого двірця.

Їхали в звичайному вагоні без ґрат, але ізольовані від інших пасажирів. Жандарі ставилися до мене добре, і мені пощастило через вікно попросити когось із знайомих передати моєму братові, що мене знову арештовано і везуть до Києва. Приїхали ми пізно ввечері, на двірці мене зараз оточили жандарі, »частный пристав«, вивели мене окремим заднім ходом на вулицю, ті самі два жандарі сіли зо мною в найманий повіз, і ми поїхали до тюрми, а з обох боків повозу їхали кінні жандарі — було дуже пишно і смішно. А місяць заливав срібним промінням і тополі Бібіковського бульвару, і порожній вночі Єврейський базар і довгу Житомирську вулицю.

Ось і знайома тюрма, наша Бастилія, мури зовсім білі від місячного сяйва і ще виразніше чорніють на них ґрати в відчинених темних вікнах. Спить тюрма — »що кого втомило«. В сусідньому болоті завзято кумкають жаби. Напівсонний начальник тюрми суворо приймає нову »політичну« — ох, як вони вже йому осточортіли, ці політичні вязні зі своїми особливими вимогами, скаргами... Записують мене, і ось я знову за мурами, повна власність цих чужих, ворожих мені людей, відрізана мов прірвою від усіх, хто мені дорожчий за життя. На другий день мене вітають із чоловічих вікон, переказують новини: Жебуньова вже немає, повезли до Мінусинська. Олтаржевська аж плакала, благала, щоб він дозволив їй їхати слідом за ним, — ні, одмовив їй і заборонив, сам поніс свій хрест, а наречену просив лише доглядати його стареньку матір та листуватися з ним. Бичков молодший, Олександер (їх двоє братів сиділо в тюрмі) втік із тюрми: підчас проходки в одну мить вліз на мур і перескочив. Якось пощастило десь переховатися, погоня не піймала. Але через його втечу в тюрмі почалися »строгости«, заборонено співати, балакати.

Мені перший час не дозволяли ані вишивати, ані книжок не давали. Ходиш, було, ходиш по камері, одна думка догоняє другу, а над усіма стоїть питання, чи скоро я повернусь до своїх, що »вони« зо мною зроблять? Одна потіха — гризу смашні полтавські коржики,

що передала мені без краю добра пані Вовк-Карачевська. Приходили на побачення мої рідні, приносили листи від Олександра, перекреслені жовтими смугами (жандармський перегляд). Ще три місяці продержали

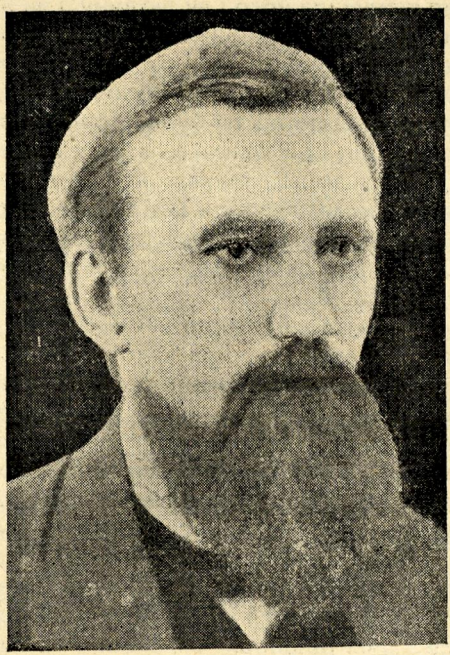

Опанас Михалевич

мене в київській тюрмі і нарешті, завдяки старанням мого любого брата, випустили мене »под гласный надзор«.

Тимчасом наші статистики виїхали з Одеси на опис Єлисаветградського повіту, і всі розквартирувалися в самому таки Єлисаветі. Це було тоді одно з найкультурніших міст на Херсонщині. Там була гарна реальна школа, кавалєрійська юнкерська школа, там жив наш відомий артільник Микола Левицький, що один із перших зрозумів значіння кооперативного принципу і з захопленням та з великим успіхом засновував ріжні виробничі артілі. Як із кожного новатора, з нього сміялися, висміювали

його палкі промови, але життя показало всю правду його піонірства. Жив у Єлисаветі ще один видатний Українець, демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми, доктор Михалевич. Довго його українська діяльність ховалася за його великою обережністю; місцева поліція дуже шанувала його і як людину, і як найкращого лікаря в місті, і дивилася крізь пальці на його українські симпатії, на близькі стосунки з селянами околишніх сіл. Але зявився новий жандармський полковник, і Михалевича арештовано. Ціле місто було страшенно цим схвильоване, баби з сіл приносили в тюрму своєму лікареві молоко, садовину, тощо і плакали на тюремному подвірі, що немає тепер кому лікувати їхніх дітей. Така популярність дуже не подобалася начальству і лікаря скоро заслали на Сибір. Ми саме ще застали в Єлисаветі цей схвильований настрій.

Оселилися ми в хаті старого Тобілевича, батька славетних артистів. Хата стояла на кінці міста за цвинтарем в густому, повному всяких овочів садку. Дід жив із старшим сином Іваном і його дітьми — дівчинкою Галочкою та двома хлопцями. Іван Тобілевич служив секретарем у місцевій поліції, але не мав нічого спільного з тим звичайним типом поліційного урядовця, що до нього ми звикли. Веселої вдачі, цікавився всякими культурними справами, любив музику, з захопленням говорив про театр та про своїх братів-артистів. Його хата була осередком культурного життя міста. Ми відразу якось сприятелювалися з цим талановитим, високо натхненним »секретарем єлисаветградської поліції«. Жінка його на той час десь лікувалася від туберкульози. Дід Тобілевич полюбив дуже мою Любу, а я їхню Галю, й усім дітям було дуже добре в цьому затишному куточку, трохи віддаленому від міста.

Тут ми познайомилися з одною цікавою особою: євреєм Гордіним, відомим на Херсонщині пропагатором нової віри — сполучення християнства з юдейством. Він поширював серед жидів ту думку, що їм треба стати ближче до землі, не обмежуватися самим торгом та ремісництвом, а також вчитися обробляти землю. Для прикладу він сам заарендував шматок землі, жив у хатині з цілою своєю дуже численною родиною і обробляв власними руками ту землю. Мене вразила його гарна постать, шляхетне обличчя з блис-

кучими надхненними очима. Від часу до часу він промовляв у міській синагозі, закликав жидів зректись усякої експлоатації, перейнятися християнським братерством і взятися за плуг замість терезів. Він так гарно промовляв, так щиро проводив свої думки в своєму власному житті, був таким правдивим »апостолом нової віри«, що я стала одною з його найщиріших послідовниць. Скоро він запросив мене взяти участь у концерті на користь його гуртка. Я мала грати на фортепіяні і акомпанувати моєму чоловікові. Великі плакати з моїм назвищем скоро розклеєно всюди в місті, вже зробили одну репетицію, але в самому концерті не довелося нам узяти участи. За день до концерту, перед обідом прибігає додому дуже схвильований Іван Тобілевич: »Ой лихо, — каже моєму чоловікові, — Софію Фед. поліція шукає, а коли я сказав, що ви у мене живете, на мене накинулись, як це я не дав знати ані в поліцію, ані до жандармського управління, що така політична »піднадзорна« живе в Єлисаветі«.

— От, бачите, каже Олександер Ол., хіба-ж я вам не казав, що моя жінка піднадзорна, і треба про її перебування в місті повідомляти начальство, а ви тоді ще сміялись та казали: »я сам начальство«.

— »Аджеж начальство, я ж секретар поліції! Коли я знаю, хто в мене живе, то чого ж більше, аджеж не втече від мене Софія Федорівна!«.

Зараз після цієї розмови прийшов »околодочний« і дав мені прочитати наказ жандармського полковника, який вимагав, щоб я за 24 години виїхала з Єлисавету, бо »це місто на положенні особливої охорони, і в ньому не можуть жити політичні, що знаходяться під гласним поліційним надзором«. Ніякі прохання продовжити мені термін виїзду, бо ж я з дітьми не можу так скоро зібратись, не мали жадного успіху і на другий день я мала все таки виїхати, але куди? Ціла Херсонщина була на »особливому положенні«, найближче місто, ще не взяте в цю залізну сіть, був Катеринослав. Ми й вказали його упертому поліцаєві, і він мав мені виставити особливий папір: »проходное свидѣтельство«, що з ним я могла б виїхати.

Засумували ми з Олександром Ол. Це вигнання пророкувало нам довгу розлуку, бо Олександер мав описувати Херсонщину, куди мені не було доступу, хоч

одеська поліція все ж таки дозволяла мені жити в Одесі, не дивлячись на своє ще серйозніше стано-

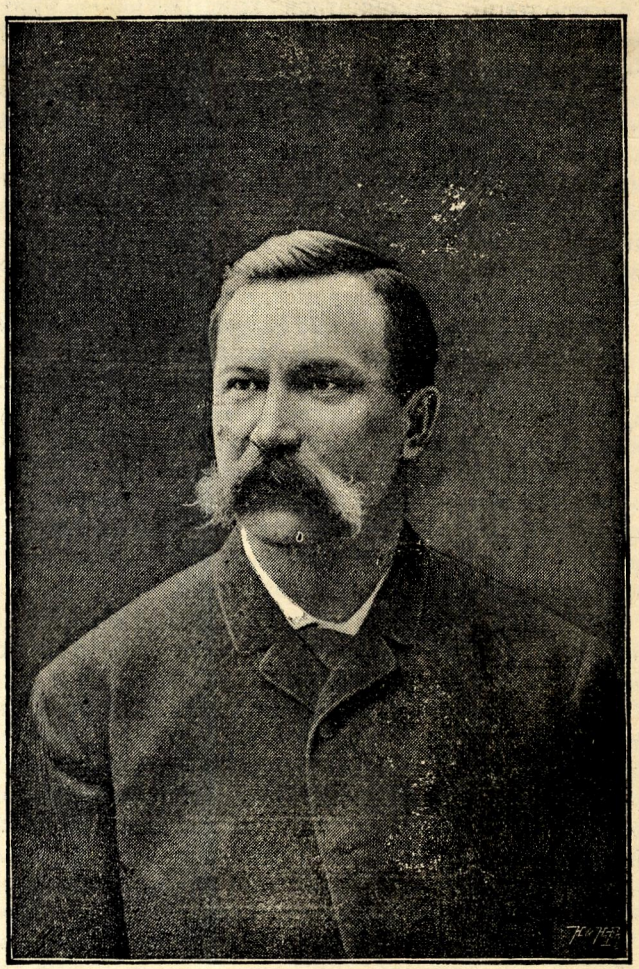

Іван Тобилевич (Карпенко-Карий)

вище »воєнної охорони«. Але в ті часи для політичних вигнанців не було загальних законів, вони не мали жадних прав, і доля їх залежала від сваволі кожного жандармського полковника або станового. І я мусіла знов покинути родину і невідомо навіщо їхати в незнайоме

мені місто Катеринослав. А як же ж діти? Їм так було добре в діда Карпа! Олександер Ол. умовив мене таки спочатку їхати самій без діток, найняти там помешкання, а тоді вже він привезе до мене моїх любих сина й дочку. Здавалося, розлучаємось тільки на якийсь тиждень, а сталось не так!

Приїхала я в чуже місто, мала поручення до декого з молоді, оселилася в чудовій хаті біля Потьомкінського парку і зараз же написала Олександрові Ол., щоб привозив до мене дітей. Поки йшло те листування, я опинилась у дуже приємному осередку, молодь прийняла мене як свою. Ми гуляли в цьому прекрасному парку понад Дніпром, таким широким, могутнім, багато співали. Я сподівалась з дня на день дітей. Щоб мене розважити, наша компанія вигадала далеку гулянку понад Дніпром, і Енґель, один із найкращих товаришів нашого гуртка, мав зайти за мною ранком. Отож я й устала того дня раненько, весело зварила собі каву і чекала симпатичного хлопця. Ходжу по хаті і задивляюсь на чудовий краєвид. Ось хтось іде по сходах, хтось стукає в двері, біжу відчиняти, — аж коли замість красуня Енґеля переді мною група синьомундурників. Я так була здивована (хоч і можна було вже звикнути до цього!), бо ж ніяких політичних ані злочинів, ані навіть змагань до того в мене тоді не було! Цілий тиждень я хвилювалась за дітей, або справді спочивала душею серед чудової природи і таких милих людей. Зробили дуже поверховний трус і наказали готуватися до тюрми.

— Але яке ж ви маєте право мене арештувати, коли ви ні в чому не можете мене обвинувачувати! Покажіть мені той наказ, що ви маєте про мій арешт, — кажу я до молодого офіцера, що робив трус, а сама з розпачем думаю: от зараз прийде Енґель, і його теж через мене арештують.

— Ми маємо наказ із Києва, щоб вас арештувати, але ми самі не знаємо, в чім вас обвинувачують, — галантно відповідає мені офіцер, і я рішаю якнайскорше збиратися і вийти з хати, щоб Енґель не поспів »влопаться в історію«, як тоді казали по московськи.

В ті часи Катеринослав ще далеко не мав такого вигляду великого промислового міста, як тепер; міст через Дніпро, один із найбільших дніпровських мостів, тоді ще тільки будували. Камянка ще тільки розпочи-

нала свою заводську діяльність. Потьомкінський бульвар був тоді головною вулицею, але порох на ньому завжди стояв курявою. В тюрмі були камери лише для чоловіків, і начальство ніяк не знало, куди ж йому посадити таку значну злочинницю. Залишили мене на один день покищо в камері тюрми для мужчин, а на другий день сказали, що переводять мене в жіноче. »Там вам буде спокійніше«, — напів насмішкувато сказав мені начальник тюрми. І ось пішки перейшли ми якийсь пустир і опинились перед жіночою тюрмою — звичайний брудний одноповерховий будинок, довгий, з ґратами на низьких вікнах. Мені дали спочатку досить чисту кімнату з вікнами без ґрат і на вулицю, — якусь широку, запорошену вулицю на краю міста. Перша ніч була жахлива: в Катеринославі саме вибухли погроми, здалека до мене доходив страшний галас пяної юрби, стогін збожеволілих людей, а під моїм вікном мірно без перерви відбивалися кроки вартового і так близько, що неможливо було спати. Та й думки не давали спокою: де Олександер, чи він уже привіз дітей, як мусів тяжко вразити його цей цілком несподіваний, незрозумілий для мене арешт!

На другий ранок я підійшла до відчиненого вікна і побачила молодого офіцера, що належав до нашого гуртка. Він зміняв варту коло тюрми і, побачивши мене коло вікна, зразу крикнув вартовому, молодому москалику: »Ходи вольно!«. Коли вартовий повернувся до нього спиною, поклав мені на вікно записку і швидко пішов у протилежний бік. Я вхопила дорогий папірець — записка від Енґеля: він писав, що приїхав Олександер із дітьми, щоб я не турбувалась, усі здорові (це езопівською мовою того часу означало, що ніхто не арештований), що мій арешт не може бути довгий і що всі мене вітають. Лише той, хто пройшов тернистим шляхом неволі, зрозуміє мою радість, той піднесений настрій, що його мені дала ця записка; наче хата побільшала, ясніша стала. А перед вечером тією самою запорошеною улицею пройшов коло моїх вікон Енґель з одною панночкою. На другий день рано на моєму вікні знову була записка, але це була остання. Мабуть помітили, і мене перевели в другу кімнату вікнами до подвіря, але без ґрат.

Начальником жіночого відділу була противна фа-

рисейка з хитрючими очами і солодким голосочком. Як вона кричала і грубо поводилася зате з тим кримінальним жіноцтвом, що сиділо в других 2—3-ох кімнатах! Двір був малесенький, і туди мене випускали на проходку, але з нього нічого не було видно. Тільки раз на день відчинялись ворота, і два арештанти в супроводі тюремного вартового приносили хліб та інші харчі й ріжні папери й накази. Кілька разів разом із харчами арештантам удавалось мені передати записки від Енґеля, його скоро після мене арештували. Арештанти ніколи не зраджували ані його, ані мене, і взагалі по всіх тюрмах, де мені прийшлось сидіти, кримінальні арештанти ставилися до політичних із симпатією. В катеринославській тюрмі мимоволі приходилося бути в найближчому контакті з кримінальними жінками. Компанія досить неприємна: проститутки, дрібні злодійки, що крали дрова на пристані, одна-дві за вбивство чоловіків, а переважно безпашпортні, що їх уже ціле життя майже пересилають з міста на село, з села до міста, з тюрми до тюрми. Одного разу нагнали до нас цілий циганський табор із дітьми. Патлаті, напівголі вони здійняли страшенний галас, лаялись, билися, гризлися.

У дверях в моїй камері, що були завжди замкнені, були, на жаль, великі щілини, і через них до мене лилися всі аромати кримінальної камери, всі розмови її мешканців, приправлені ой якими виразами! Тиша і спокій наставали лише вночі, коли тяжкий сон давав єдину втіху цим безталанним, забутим Богом і людьми істотам. Іноді ввечері, коли нас усіх остаточно замикали на ніч, і ми знали, що противна надзирателька вже не загляне до нас, ми сідали з обох боків під моїми дверима, і або вони оповідали мені свої невеселі життєписи[15]), або я їм читала з »Кобзаря«, а перед Різдвом — євангеліє. Слова любови і всепрощення проникали в нетрі їх змучених сердець, бо я чула часом, як дехто з них плакав. Моя доля була, мабуть, краща ніж їхня: місцеві жандарі ставилися до мене дуже добре, мені дозволяли мати приладдя до писання, давали книжки з місцевої громадської бібліотеки, дозволяли побачення з рідними. Все це я завдячувала сестрі мого чоловіка Лиза-

[15]) Два мої тюремні кариси були навіть надруковані в »Одесскомъ Вѣстникѣ«: »Дѣти тюрьмы« і »Дунька Криворучка«.

веті Олександровні Іляшенко. Як жінка одного з найбільших землевласників на Катеринославщині, вона займала високе становище в очах місцевої адміністрації. В неї перебували мої осиротілі дітки в чудовому панському будинку в Афанасіївці, 60 верстов од Катеринославу (Новомосковськ. пов.). Лизавета Ол. була дуже добра жінка і, не маючи своїх дітей, оточила найбільшою любовю моїх. Щомісяця вона привозила Мишу й Любу на побачення до мами. Миші було вже 5 років і він із ненавистю ставився до жандармів, що раз-у-раз забирали в нього маму. Маленька трьохлітня Люба не розуміла політики, вона обіймала за шию старого жандармського полковника (він давав дозвіл на побачення) і вимагала в нього одного: »випустіть мою маму, пустіть мою маму!« Але полковник не міг виконати природного бажання дитини з золотими кучерями, бо вся моя справа, »дєло«, була не в його руках, і навіть мій чоловік не знав, де вона, куди кинутися, щоб скоріше вона розвязалася.

В таких умовах я прожила 13 місяців: читала, писала[16]), зустрічала зиму, весну, літо; двічі дерева губили листя, поки я повернулась до дітей і до чоловіка. Я бачила, як тяжко це відбивалося на його здоровї, як він марнів, щоразу то більше, коли приїздив до мене. Ці приїзди до того ще й коштували дорого, а платня статистика була дуже невелика. Нескоро дізналися ми, за які гріхи мене так тяжко карано. Ще в той час, як я була в Єлисаветі, десь на Харківщині попалась якась революціонерка з пашпортом моєї небіжки сестри Марії Ліндфорс і, вагаючись, сказала, що має той пашпорт від мене. От і полетіли телєграми арештувати мене. Перші допити нічого не вияснили, бо на них мені ставили звичайні запити, що їх ставлять кожному арештованому. Тільки вже десь перед Різдвом прийшли папери цілого слідства, і мене стали запитувати про якусь цілком невідому мені революціонерку. Як виправдатися, коли я сама щиро не памятала, кому саме я дала цей пашпорт? Памятала тільки, що в якусь революційну організацію. Коли Олександер поїхав у Харків до того жандармського полковника, що мав у своїх руках мою

[16]) За ці довгі місяці я написала книгу для дітей, що потім її видав у Києві Іогансон, писала до одеських часописів, складала оповідання для моїх дітей.

справу, мою долю, то той так грубо з ним поводився, так суворо висловлювався про мене, що Олександер з обурення аж заслаб на жовтянку. У нього почалося запалення печінки, що потім лишило наслідки на все життя.

Підчас мого сидіння в тюрмі трапилась історія і з Олександром Ол. Коли приїхали до Єлисавету всі статистики, то склався цілий український гурток — Русов, Волошин, Грабенко, Теофан Василевський. Їх товариські сходини в справах статистичних праць здались дуже підозрілими жандарам. Найшовся якийсь регістратор, як то кажуть, молодий та ранній, що набалакав чогось про цих людей, і ось раптом одного вечера всіх їх арештували з пишним обвинуваченням в »малороссійских противоправительственных выступленіях« (?!). А що бракувало якихнебудь доказів, то за кілька днів всіх випустили...

Нарешті й мене випустили під »гласний надзор« на пять літ. Приїхав визволяти мене Олександер Ол. і дуже просив мене прийняти запрошення його сестри поїхати до неї в Афанасіївку хоч трохи відпочити. І ось після тюрми опинилась я у пишному осередку великих землевласників Катеринославщини. Старий Іляшенко вже помер, у маєтку господарював його син-одинак[17]), військовий ремонтер, людина без високої освіти, мало розвинений, хоч досить добрий. Жонатий із красунею румункою і не жалів грошей на окрасу свого палацу. Чудовий будинок із фортепяном і грамофоном — на ті часи це була велика розкіш і рідко в кого бувало. Міра, його жінка, була дуже добра піяністка, і її гра була для мене великою втіхою. Радісно мені було бути з дітками; Лизавета Ол. ставилась до мене з великою ласкавістю. Але як тільки виїхав Олександер Ол., я стала почуватися страшенно чужою серед цього панського оточення. Після тюрми, після революційної праці, це панське життя ставало мені поперек горла, наче перенесли мене в часи середньовіччя, в часи феодалізму: селян і на обрії не видко, село було осторонь од панської са-

[17]) З тексту виходить, що сестра Ол. Русова була другою жінкою поміщика Іляшенка, а його »син одинак« був від першої жінки, бо авторка раніш говорить, що Лисавета Олександрівна не мала своїх дітей. — **Ред.**

диби. З хуторів приїздили лише економи та орендарі здавати звіт своєму феодалові. Їх, правда, садовили за панський стіл, бо добра Лизавета Ол. до всіх однаково була привітна, але як поводилась із ними пишна пані Міра та її мати-румунка! Щонеділі ходили до церкви, що поставив небіжчик пан, обідав піп страшенно фарисейського вигляду, приїздили військові, великі пані з сусідніх економій, і серед них я, українка, революціонерка, »безбожниця« і т. д. Тільки й радости в мене було — забрати дітей та йти на проходку в степ. Яка це краса оті катеринославські степи! Була вже осінь, повітря прозоре, небо чисте, станеш на могилі і куди не глянеш — навкруги степ розлягається, де чорний, оксамитний від ріллі, а де рудий від стерні. Високі будяки маячать одцвілими головками та вітер жене кудись сріблясте перекотиполе, денеде в ярочку біліє хатка, там хутір заховався коло криниці. Життя б оддав, щоб знов на тій могилі постояти. Але тепер уже степи ті заселені. Коли 10 літ пізніше я приїздила в Афанасіївку, то вже скрізь були села, стриміли в блакить невисокі дзвіниці і десь далеко вже проходила катеринінська залізниця, чорні шини вже перетинали вільний степ, і димарі заводів затемняли ясний небосхил. Але в 80-х роках степ ще був вільний, величний у своїй недосяжній красі. До найближчої залізниці було 40 верстов.

Через місяць вийшов мені наказ вибрати собі »мѣстожительство« десь, де нема »особого положения« чи військового стану. Порадившись із Олександром, я вибрала Верхнєдніпровськ — на півдорозі між Херсоном, де працював він із своїми статистиками, та Афанасіївкою, де жила Лизавета Ол., що так полюбила моїх діток. Верхнєдніпровськ був тоді ще майже селом великим, ще не було там жадної залізниці і тільки пароплавами по Дніпрі підтримувалася комунікація. Мене одвезла до Верхнєдніпровська своїми кіньми Лизавета Ол., постаралася влаштувати мене там по змозі ліпше і навезла мені всякої всячини для дітей. Почалося нове життя в 2-х маленьких кімнатках. Лизавета Ол. купила мені пяніно, і моя музика стала розвагою нашого життя. З дітьми на волі я почувала себе значно краще, ніж у афанасіївських палатах. Вчила потроху свого Мишуню, щось писала. Скоро познайомилася з піднадзорними політичними, що теж відбували там свій засуд. Це були

Соломонови — чоловік і жінка та ще один симпатичний хлопець, українець, катеринославський семінарист Ільченко. Скоро ми дуже зійшлися, вечорами разом читали, вдень ходили гуляти. Щодня в 5 год. веч. приходила пошта з Катеринославу. Піднадзорні так цікавилися ґазетами, листами, що самі приходили на розбір пошти і забирали свою й мою кореспонденцію. Це справді була найрадісніша хвилина цілого нашого дня, коли до нас у цей Богом забутий кут доходили листи від близьких людей, вісти з вільного світу. Вечеряли всі вкупі. Страва наша була не пишна, але вишневим киселем захоплювались дуже мої діти і мій малий семінаристик. Весною ходили збирати конвалії в лісі над Дніпром і виходили на пристань зустрічати пароплав — від нього так віяло далеким життям, все чогось чекалося. Але з пароплаву завше виходила лише купа євреїв, вони сідали в свої балагули і, йойкаючи на виснажених, сухоребрих шкап, пишно проїздили повз нас до міста.

Але одного разу з пароплаву до мене вийшов мій брат — яке це несподіване щастя було! Три дні ми без перестанку балакали, висловили всі свої думки, змагання, мрії. Все, що за довгий час наболіло в душі, що передумалось і пройшло через критику розуму і в мого любого брата і в мене, все те виливалось у наших розмовах. Брат їхав до Петербургу і обіцяв дістати там дозвіл жити мені з чоловіком разом, хоч Херсон і був »на військовому положенні«.

І справді літом прийшов мені дозвіл переїхати, хоч і не до самого Херсону — борони Боже — а до Алешок, Дніпровського пов. (Таврія). Все-ж таки ближче до Олександра, бо всього година їзди пароплавом із Херсону. Зраділи ми з дітьми — поїдемо до татка! Але яким шляхом? Нас розділяли Дніпрові пороги, і не було жадної залізниці. Хотілося поїхати так, щоб і дешево було, і дітям цікаво. Мій син уже знав про Січ Запорозьку, про степ, зимовики і т. і. Вирішили їхати возом, степом до Никополя, а там пароплавом до Херсону. Мені не радили самій їхати степом, але мене це страшенне спокушало. Ільченко знайшов певного візника, великий віз із добрими кіньми. Навантажили наше скромне майно, посідали ми на високо намощеному сіні та й вирушили в невідому далечінь. Сумно проща-

лись із нами Соломонови та Ільченко — вони зоставалися ще самітніші. Зате як раділи мої діти! І поїхали — широким степом, усе на південь, а понад шляхом здіймались високі могили, що з вітром говорили, жита золотіли під синім небом, тепло, ясно, вільно. Не забути мені чудового заходу сонця на степу того вечора, коли ми підїздили до Никополя. Переночували ми в цьому поганенькому єврейському містечку і ранком виїхали далі пароплавом. Увечорі підїздили вже до Херсона. На пристані нас зустріло майже все статистичне бюро, бо воно все жило, як одна родина, і всі брали участь і в радощах і в горі кожного свого члена. Тут був і мій одеський приятель, Бравнер з цукерками для своєї давньої улюбленици Люби. Була й гарна молоденька поетеса Дніпрова Чайка, що саме одружилася з Теофаном Василевським і була дочкою священика з села Збурівки над лиманом. Був і мовчазний Грабенко з чисто українським гумором в очах. Публика косо поглядала на наше радісне вітання. На статистиків скрізь дивились, як на якихось дуже дивних людей — наче й освічені, а балакають по мужицьки, наче й революціонери, а мають посади, де їх дуже шанують!

Але в Херсоні ми тільки переночували, і на другий день пароплавом Олександер веселий повіз нас Конкою вгору в Алешки, де вже найняв мені дві кімнатки з кухнею у якоїсь високої старої пані, що мала дуже злого маленького бульдога. Тут життя пішло жвавіше, Олександер приїздив щонеділі і майже завжди привозив когонебудь із знайомих. Приїздили коли пароплавом, а коли й човном.

Одного разу, коли в Херсоні була на гастролях трупа Кропивницького, до мене великими двома шаландами приїхали дорога М. К. Заньковецька, Садовський, Саксаганський та їхня мила сестра з чоловіком Мовою, дуже гарним тенором. Всі ми згадували їхнього брата Тобілевича, що його нам усім так бракувало. А його після мого відїзду взяли під »гласний надзор« і вислали з Єлисавету аж у Новочеркаськ за те, що не повідомив начальства, що в його хаті живе така шкідлива революціонерка, як я. Дуже ми журились із Олександром, що, живучи в хаті Тобілевича, я на нього накликала таку недолю. Але ми вже мали відомости, що й на самітному засланні Іван Тобілевич не втратив своєї творчої

вдачі і дав їй конкретну реалізацію, почавши писати свої безсмертні драми[18]). М. К. Заньковецька вже готувалася виступати в його першому творі — »Бондарівні«. Наша сучасна театральна літературна критика недоцінює творчости Тобілевича і, на жаль, ми майже не бачимо його драм і, головне, його комедій на українській сцені, а проте скільки там правдивої і персональної і національної психології! Любі гості переночували в мене, вечеряли в саду і спали хто в саду, хто в хаті. Ранком тими самими шаландами повернулись до Херсону.

Другою подією мого життя в Алешках була візита Енґеля. Засланий до Сибіру з катеринославської тюрми, він втік із заслання і просто, як до найкращого друга, приїхав до мене. Чи ви бачили коли справжнього втікача? Яка мука, жах, постійне напруження уваги в його очах! Енґель хотів перебути в мене кілька днів, але коли я йому сказала, що я під доглядом поліції, що за мною досить отверто стежать, то жах охопив мого друга і він не міг уже ні хвилини залишитися спокійним. Але херсонська поліція довідалася ще скоріше, ніж місцева, що в мене »переховуються втікачі« і цю інформацію перехопив одразу наш любий товариш прокуратора Д. В. Маркевич. Він прилетів де мене, але обставив свій приїзд так, щоб не скомпромітувати ні себе, ні мене. Він узяв собі у прокуратора командировку, щоб оглянути Алешки, чи там усе спокійно з політичного боку. Можна собі уявити, як ми почували себе з Енґелем, коли несподівано до мене прийшов мало ще тоді мені знайомий Маркевич, що його я більше знала, як »товариша прокурора«. Спочатку він поводився зо мною, як звичайний приятель, а потім просив мене залишити його на самоті з Енґелем. Серце мені стиснуло в грудях. Але я вийшла. Потім Енґель мені переказав їхню розмову.

»Про ваше перебування у Софії Федорівни жандарі знають і щохвилини можуть прийти по вас. Ви мусите зараз покинути цю хату, бо у Софії Ф. є діти, яким вона потрібна«.

»Спокій Софії Ф. мені так само дорогий, як і вам, — відповів Енґель, і я, звісно, залишу її хату, але я не маю ані шеляга«.

---

[18]) Під псевдонімом Карпенка-Карого. — **Ред.**

»Ось вам гроші на дорогу, але дайте мені слово, що завтра вас тут не буде. Без мене жандарі не можуть робити трусу в помешканні, а сьогодні мене немає в Херсоні«.

Я принесла каву обом моїм нежданим гостям. Маркевич із своїм природним гумором понарозказував нам силу комічних анекдотів і покинув нас із загадковим виглядом, кажучи: »Піду ревізувати ісправника«.

Енґель хотів справді зараз же покинути мою хату, але пароплав із Алешок на Одесу відходив лише ранком, а, блукаючи по Алешках, він легко міг попастися, не маючи жадного документу. Я не пустила його. Ми обійшли мій садок — з нього вночі легко було пройти до річки Конки, а там чи вплав, чи човном добитися на той берег, де вже була не Таврія, а Херсонщина. Погана була ця ніч. Де вже було спати, коли ми прислухувались до кожного шелесту, до гавкання собак, а ніч була чорна без просвітку! Ледве стало займатися на день, я нагодувала мого втікача і випустила з хати. Не скоро одержала я, вже від Жебуньова, відомість, що Енґель щасливо добився до Києва і живе там під чужим назвищем і звісно — »працює«. Так і втікла цікава здобич зпід рук херсонських жандармів завдяки попередженню пана заступника прокуратора! І ввесь час потім, поки жили ми в Херсоні, цей ласкавий прокуратор повідомляв нас про ті труси, що нам загрожували. Як він завжди хвилювався кожною небезпекою для його приятелів. Як часто ризикував своєю карієрою, рятуючи друзів або виявляючи свої звязки з українством!

Був у мене в Алешках і дуже неприємний випадок. Ісправник, не знаю з якої своєї ласки, дозволив мені давати лєкції музики. В Алешках не було музик, а кілька заможних родин бажали дати своїм дітям музичне виховання. Я, звісно, раділа заробітку і взяла 2—3 учнів. І ось одного зимового дня, поки я була на лєкції, в мене вкрали цілу шкатулку, що я мала від матери, а в ній прегарні клейноти, діяманти, тощо, вартістю, мабуть, на десятки тисяч карб. Кого обвинувачувати? Стару куховарку, чи молоду служницю господині, що часто до мене заходила? Почалося слідство, нічого воно не дізналось і не повернуло нам такої дорогої родинної спадщини.

Там таки в Алешках на мене впало страшне нещастя: — брат мій заслаб на прогресивний параліж. Вже тоді, як він приїздив до мене, вразила мене його страшенна нервовість. Він без певної причини плакав і, що так дивувало мене — ніяк не міг потрапляти в двері; в усіх рухах виявлялася якась непевність. Це були перші зверхні ознаки страшної хвороби. І справді, я скоро після того отримала від братової страшну телєграму: Саша заслаб, приїздіть. Телєграмою мусіла я випрохати дозвіл на кілька день поїхати до Києва. Забрала обох дітей, приїхала і застала брата в страшному стані, а цілу родину в розпачі. Треба було негайно везти його до Петербургу в лікарню. Везти мала його жінка, а діти? Їх було семеро, починаючи від немовлятка Галі і кінчаючи красунею Олею, 17 років. А сам брат мій серед руїни всього добробуту родини несвідомий сміявся і бушував.

Треба було негайно влаштувати десь дітей. Вирішили забрати всіх до Херсону, як тільки скінчиться наука в ґімназії. Але мені кінчався термін дозволу перебування в Києві, треба було вертатися. Поки я їздила, прийшов дозвіл мені жити в Хорсоні, як того домагався мій чоловік. Ми найняли велике помешкання разом із Василевськими і оселилися.

У Херсоні тоді вже заклався цілий гурток діяльних українців, а коло них трималися ще й деякі потайні Никодими, як напр. Лащенко та ще деякі урядовці земської управи. Кожний із членів маленької громади вносив якийсь відсоток зо свого утримання. Взагалі кінець 80-х років відзначався серед українців деяким оживленням. Хоч правильного розвитку літератури й не було, але настала мода на збірники, — до них і цензура ставилася якось лагідніше, і розходилися вони ліпше, бо в них більше авторів брало участь.

На чолі цієї справи в Херсоні стояла офіційно Є. І. Маркевич, як видавець і, неофіційно, сам Д. В. Маркевич, як душа цілого збірника. В той час у нього було якесь творче піднесення. Хворий, на милицях — в нього боліли ноги — він цілком захоплений був цією творчістю, і так бувало гарно, коли він нас обох запрошував до себе ввечері послухати свіже написаний твір. До збірника всі ставились прихильно і підтримували його, хто чим міг. Бравнер дав свої дуже гарні оповідання,

Олександер свою статистичну статтю, Олена Ів. свої народні весільні пісні і Д. В. три свої оповідання. Гроші збирали по знайомих. Все робилося дуже конспіративно і головним чином серед службовців губ. управи, де були люди, що дуже любили й цінили Олександра[19]).

На чолі управи стояв Нікітін, талановитий, розумний, але завзятий карієрист. Він любив земську управу

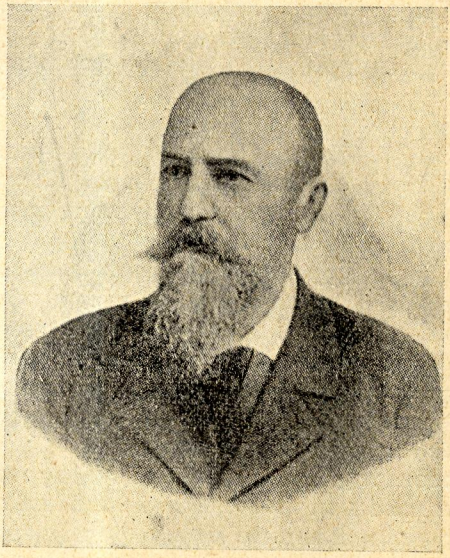

Дмитро Маркевич

і пишався станом народньої освіти й статистики в »його« земстві. Любив також погуляти. Одного разу після доброї гульні він приїхав на виставу української трупи і сів зпереду в льожі губернатора. Йшла пєса »Доки сонце зійде, роса очі виїсть«. Заньковецька на сцені саме вимовляє своє відоме слово »Пані«... що його не можна було чути без зворушення, і ось вона чує майже вголос сказані з фривольністю слова Нікітіна: »ах, какіе сердитые глазки«!

»Завіса«! раптом у мовчазній залі рішуче каже

[19]) Мова йде про »Степ«, херсонський белєтристичний збірник, що вийшов у Петербурзі 1886 року. — **Ред.**

Заньковецька, і на півдії завіса спускається. Побігли за куліси журналісти, репортери. Заньковецька вперлась: »не можу грати, не буду грати, хто сміє ображати артистку в найдраматичніший момент її гри!« Публика першого ряду — до Нікітіна: »підіть, попросіть вибачення«. Довго ні та, ні друга сторона не поступалась: »Та йдіть, каже Нікітіну один з його приятелів, а то ж завтра в газету попадете!« І голова губерніяльної управи пішов за куліси просити вибачення у нашої артистки.

Другий член управи Андрієвський, вже сивий, гарний маляр, більше цікавився ріжними пейзажами, ніж дорученими йому справами народньої освіти, що провадив фактично Волошин, який, скільки можна було, українізував тогочасні земські книгарні й книгозбірні.

Скоро вся Херсонщина була схвильована новиною: цар Олександер III намірився проїхати через Херсонщину на Одесу. От і заметушилося начальство. Всіх піднадзорних почали висилати з великих міст. Все, що тільки мало якийнебудь далекий звязок із революційними партіями, все тремтіло серед оргії сваволі начальства. Генерал-губернатор Рооп хотів вислужитися при цій нагоді, хотів показати, як підвладне йому українське населення пройняте почуттям вірности владі. Всі волосні старшини місцевостей, де мав проїздити цар, мали виходити йому назустріч з хлібом-сіллю.

Олександер Ол. познайомив мене з великим землевласником Херсонщини Скадовським. Його маєток Білозерка лежав над плесом річки Кошової, яких 12 до 15 верстов від Херсону. Георгій Львович був дуже освіченою людиною і особливо любив музику та археольогію. Археольогія зблизила його з Олександром, а музика — зо мною. Скадовські жили в чудовому розкішному домі великою родиною, — два брати й дві сестри. Молодший брат Микола Львович був досить добрий віолончеліст, а скрипака запрошували завжди з Херсону. Скільки ми переграли в такому складі тріо та квартетів Шумана, Бетховена, Моцарта! Грали ми часто до пізньої ночі, Олександер співав із моїм супроводом і з віолончелем. Приїздила до них видатна піяністка, наша чернигівська землячка, Наталя Калиновська. Вона чудово виконувала Шумана і Шопена. Іншим разом цілі дні присвячували музиці. Скадовські приси-

лали по нас повіз, і ми зоставались у них з суботи аж до понеділка.

Щодо археольогії, то нею однаково захоплювався і Олександер і Георгій Львович. В домі Скадовських було повно археольогічних нахідок з місцевих курганів, всі в найліпшому порядку систематизовані, визначені. Наприкінці літа 1884 р. по жнивах вирішили під проводом Олександра розкопати ще одну могилу недалеко від садиби Скадовських. Це була дуже цікава операція: Олександер встановив усі поверхові обміри, позазначав, як і де почати копати. Розкопану землю з верхніх шарів землі, де ще нічого не могло бути, вивозили парою волів. Коли наблизились до материкових шарів, почали обережно, майже руками пересипати землю і знаходили в ній або окремі кістки, або дрібні бронзові, золоті речі, черепки, а чим глибше, тим все цінніші знахідки, — чудову грецьку амфору, майже цілий кістяк у непорушеному ще положенні. Наші археольоґи дуже тішились, бо хоч Скадовському і часто траплялося знаходити в своїх розкопуваннях цікаві кістяки, але миші та інші земляні звірята звичайно так порозворушують землю та порозтаскують окремі кістки, що не можна встановити первісного положення, в якому лежав кістяк. Весело вертались всі з могили з такою багатою здобиччю, а на другий день Олександер із Скадовським удвох систематизували матеріял, написали про нього старому Антоновичу, подали відомости до часописів.

Взагалі дім Скадовських був маленьким культурним центром. З українством вони, як і все велике панство наших часів, не мали нічого спільного; ще хіба Микола Скадовський мав до нього трохи більше симпатій. Але як і всі люди, що мали ближчі зносини з Олександром, вони почали цікавитись цією справою, підтримували її — дуже таємно, грошима, на земських зборах не виступали проти (і то вже було добре)! Але щодо загальної культури, то вони були люди поступового лібералізму, мали гарну народню школу, до своїх селян ставилися добродушно і, будучи дуже багатими людьми, не присікувалися до них за дрібниці. »Я так боюся підходити до вікна моєї кімнати, що виходить на двір, жартуючи казала Марія Петрівна Скадовська, — боюся побачити, як у нас що-небудь викра-

дають, чи з льоху чи з комори«. Коли Скадовський возив нас по своїх необсяжних степах, я завжди казала йому, що він »скитський цар«, оточений колишніми скитськими скарбами, які він так уміло здобуває зпід землі.

Любив він улаштовувати великі свята. Одного разу якось я сказала, що дуже люблю заходи сонця в степу, але ніколи не бачила сходу сонця. — Це дуже легко вам показати, відповів Г. Л., і в неділю зорганізовано справді царську гулянку. На великій шаланді з готовими запасами всякої їжі, з ковдрами, вирушили ми, разом душ 15, спершу озером-плесом, далі річкою Кошовою, щоб у полі й ночувати. В веселих розмовах, співах непомітно пройшов день, частина ночі — короткої літньої ночі, і скоро сонце поволі стало здійматися з далекої імли над нашим чудовим степом. Стоячи на могилі, стежили ми за його промінястим сходом і якось ціла історія цього розкішного степу проходила в нашій уяві. Георгій Львович добре її знав і показував нам ріжні села й хутори на обрії та розказував їхнє історичне життя.

В мене тоді було велике горе: мій брат вже цілком збожеволів. Але що це божевілля було зовсім тихе, то він жив у мене. Стан його краяв мені серце, і приязнь Скадовських та дружнє співчуття були для мене великою втіхою. Немало гарних хвилин пережила я на їхньому бальконі над самим озером, або за їхнім гарним фортепіяном.

Тоді саме почали при одеському університеті робити спроби прищеплювання сибірки вівцям способом Пастера. Всі великі власники овечих отар дуже зацікавилися цими спробами. Георгій Львович мав у себе ветеринарну лябораторію, цілком науково споряджену. Працею в тій лябораторії кермував молодий учений з харківського ветеринарного інституту, асистент відомого харківського бактеріольога, Шелашников. Він дуже зацікавився винаходом Пастера. З одеської лябораторії спровадили сироватку сибірки і потроху, дуже обережно розпочали експерименти. Цим дуже зацікавилось херсонське й таврійське земства, але саме тоді сталася страшенна катастрофа з цим прищеплюванням.

Один із найбільших власників Херсонщини, Панкіїв з Каховки, що мав мільйони овець, захотів спробу-

вати на своїх отарах велике наукове відкриття, бо якраз тоді сибірка почала їх винищувати. Він звернувся до Мечнікова, що кермував бактеріольоґічною станцією в Одесі, щоб той прислав йому досвідченого ветеринара-прищепника і чималу кількість сироватки на кілька тисяч овець. На степу, недалеко від Каховки, зібрано численні отари Панкіїва з ріжних околиць степу. Це мало бути таким тріюмфом науки, що забезпечував би майбутній розвиток вівчарства на півдні України, а також і людність охороняв би від зарази сибіркою. Наїхали до Панкіїва всі сусідні пани, члени земської управи. Можна собі уявити той жах, коли після першого прищеплювання за пів години вівці почали здихати, — цілий загон, кілька тисяч овець! Прищепник вже відїхав кілька верст і прищеплював тим самим способом іншим отарам. Розпач та лютість охопили старих чабанів. Вони плакали, рвали на собі волосся, дивлячись, як валилися трупом ті вівці й барани, що вони їх так дбайливо доглядали стільки років, а тепер безсилі були їх врятувати. Нескоро люди догадалися сповістити Панкіїва, що був в іншому місці, щоб він припинив цю »чортову вигадку«, як казали в розпачі чабани. Але вже й на очах самого Панкіїва падали вівці, згинула й друга і 3-тя отара, і він теж з розпачем бачив, як нищилось його майно. Він схопив за руку прищепника і заборонив йому провадити далі цей »експеримент«. Це була трагедія і для Панкіїва, і для необачного представника науки. Полетіли телеграми до Одеси до Мечнікова, але не скоро виявилося, що помилилися в ступні сироватки. Була сироватка трьох ступнів і замість того, щоб почати з найслабшої, почали прищеплювати найміцнішою. Звісно, організм не витримував такої отрути і вівці здихали. Ця невдача, звичайно, не компромітувала науки, тільки показувала необачність станції, але ці пояснення не могли повернути Панкіїву його найкращих отар, і це коштувало його десятки тисяч карб. Після цього залишилося все ж недовіря до одеської станції, і херсонське земство постановило заложити станцію в Білозерці. Шелашников став переводити там прищеплювання дуже успішно і селянським і панським вівцям.

VII.

Наше херсонське життя йшло добре. Старший син Михайло вступив уже до І-ої класи гімназії, дочка вчилася в мене в невеличкій групі дітей дитячого садку, брат був добре влаштований у земській лікарні, де був дуже гарний відділ для психічно-хворих під керуванням лікаря Поппера. У Олександра справа теж добре посувалася. Вже описані були повіти Одеський, Єлисаветський, Олександрівський, Херсонський. Мали розпочати тепер опис південно-західніх — Ананьївського та Тираспільського. Заведено біжучу статистику, і для неї в кожний повіт призначено окремого члена статистичного бюра: в Олександр. пов. — Борисова, а в Тираспільський намічали Авдієва. Бравнер, Русов, Грабенко і Василевський складали центр бюра в Херсоні.

Бравнер успів одружитися з дуже гарною панночкою Потоцькою, піяністкою, але, породивши двох дітей — дочку й сина, вони розійшлись. Бравнер дуже цим був засмучений та схвильований і довго жив самітним бурлакою.

Над нашим життям почали збиратися нові хмари. Після щасливої подорожі царя по всьому півдні України, після того, як при тім не виявилося сепаратистичної зради, можна було думати, що такий цілком спокійний край не потребує більше »військового стану« і що можна було б скасувати генерал-губернаторство. Але Рооопові не хотілося тратити своє становище повновладного султана і ще менше хотілося йому позбавлятися тих 20.000 карб., які він щороку отримував. Треба було вигадати якусь небезпеку для держави, щоб самому в останній момент врятувати край від загибелі. До чого присікатися, щоб утворити цю небезпеку, як не до статистичного бюра, на кого накинутися, як не на Русова? І ось ми отримуємо наказ негайно виїхати не

тільки з міста Херсону, а й поза межі Херсонської губернії, і наказ цей виходив не просто від місцевої адміністрації, а був затверджений підписом самого царя! — От які ми були небезпечні люди, що навіть самого царя турбували, і він власним наказом »повелєвав«, щоб »н а з а в ж д и« Олександер Ол. Русов не смів переступити меж Херсонщини.

Але виконати це за 24 години, як того вимагав всевладний Рооп, було неможливо. На моїх руках був хворий брат, сина треба було взяти з гімназії, — все це вимагало чимало часу й клопоту. Вдалося після численних телеграм, що коштували чимало грошей, добитися таки відсунення на тиждень. Все місто було обурене, бо в діяльності Олександра справді нічого небезпечного не можна було знайти. Підозрівали мене, як вічну революціонерку, що може я чимнебудь скомпромітувала свого чоловіка, але й я у цьому місті окрім родинної та культурної праці не мала і на думці нічого.

Треба було думати-гадати, куди ж його податися, куди везти брата й дітей, де шукати заробітку? Наверталася для Олександра якась праця в Харкові, але настільки непевна, що відразу рушити з родиною туди, в цілком чуже місто було неможливо. Та ще ж і я була досі під »гласним надзором«! — От і вирішили їхати додому в Алешню, на Чернигівщину. Тоді в Херсоні ще не було залізниці, треба було їхати пароплавом до Миколаєва, щоб звідти їхати вже залізницею до Києва. Ранєнько виїздив пароплав, але на пристані зібралися всі наші приятелі й друзі; чого тільки вони не наносили нам, скільки квітів, скільки щирих побажань дістали ми на відїзді! Вічне спасибі тим друзям, що в ті небезпечні часи не боялися виявити нам, особливо Олександрові, свою щиру пошану і любов.

Всі розуміли, як йому тяжко було покидати знов незакінчену працю, що її він так любив і вмів провадити, як ніхто інший. Наш смуток ще зростав від присутности мого хворого брата, що цілком не розумів, куди й нащо його везуть, того самого брата, що колись сам боровся із свавіллям адміністрації і мене захищав від нього, а тепер як безпомічна несвідома дитина дивився на всіх цих людей, що відпроваджували нас.

Не зупиняючись ніде в дорозі, щасливо приїхали ми з усіма манатками на нашу рідну стацію Хоробичі

(Лібавсько-Роменської залізниці), куди жінка брата вислала по нас повіз. Олександер покинув нас у Бахмачі, де пересів на Харків, щоб скоріше вияснити там справу з тією працею, що йому її пропонували.

Прийшлося нам досить довго жити нарізно. Олександер оселився у Харкові в домі відомого земського діяча Ігора Степановича Гордієнка. Він був уже дуже старий і хотів конче написати свої спомини про земську працю на Харківщині. Олександер став таким чином його секретарем і на підставі матеріялів, що їх йому давав Гордієнко, мав скласти історію харківського земства. Треба було з громадської праці переходити на цілком приватну службу. Але Олександра потішала та думка, що він таким чином виконає працю дуже великої громадської ваги — дасть історію одного з найпоступовіших українських земств зо всіма деталями його боротьби з адміністрацією, і це на підставі правдивих виказів одного з видатніших його членів. Олександер приїхав до мене, щоб порадитися, але вибору все одно не було. Він забрав з собою Мишу, щоб примістити його в якійсь харківській гімназії. А я лишилася на селі доглядати хворого брата і готувати Любу до гімназії.

Але мені бракувало громадської праці, і я подала прохання, щоб мені дозволили організувати вечірні курси для хлопців, що вже скінчили початкову школу. Такі діла були заборонені піднадзорним. Але предводитель дворянства, що був також і головою шкільної ради, наш знайомий, сказав мені: »Ваше прохання я сховаю, бо не маю права вам цього дозволити, а до ваших викладів буду ставитися так, наче не знаю про них«. І він не знав про них цілу зиму. До мене приходили хлопці, душ по 12—15 з сусідніх сіл. І як гарно йшло у нас навчання в нашій великій залі! Бувало напоїш брата чаєм, покладеш Любу спати, а в 7 год. вечора посходяться хлопці й дівчата. Вчимось географії, арифметики, читаємо твори української літератури, непомітно пролітають 2—3 години.

Треба сказати, що в Алешні і Олександер і я були довший час кураторами й церкви, й школи. Часто ми в справах школи й церкви збирали сходи селянські і селяни наче б то ставились до нас і до дітей наших з великим довірям і симпатією. Підчас японської війни се-

ляни часто звертались до мене з ріжними політичними питаннями і я їм давала пояснення, багато читала їм ріжних книжок, ілюструючи світляними малюнками. У моєї дочки, коли вона в роках між революцією 1905 і 1917 р. перебувала в Алешні, була безплатна амбулаторія для селян.

А пізніше, коли на наше село насунулися большевики, то поміж людьми, що приходили в нашу хату тривожити мою дочку та її дітей, був і дехто з цих моїх »вечерників«. Вони розгромили наше майно, тяжко знущалися над самітною моєю дочкою, приставляли їй до грудей револьвер, вимагаючи якихсь ключів і т. д. Такі інстинкти прокинулися в них підчас революції!

В травні помер мій нещасний брат. Я так звикла доглядати його, як маленьку дитину, регулювати все своє життя відповідно до вимог його здоровля, що смерть його створила передо мною якусь порожнечу, — що далі робити, де жити? Звісно, я поїхала в Харків до Олександра, але перебувати там літом з дітьми не хотілося. Олександер одіслав мене до своєї сестри в Афанасіївку.

Лизавета Ол. жила вже не вкупі з молодими Ілященками. Вона поставила собі коло церкви кроків за сто від великого будинку дуже затишний гарненький будиночок, де в неї завжди гостював хтонебудь із родини. Постійно жив із нею старший брат Олександра Віктор. Він мав нещастя втратити зір, не міг ні читати, ні писати, жив за невеличку пенсію, оточений любовю й піклуванням сестри. Не зважаючи на те, що він погано бачив, він постійно був при якійсь роботі. То удосконалювався як фотограф, то виконував якісь столярські праці. Улюбленою його розвагою була флейта, а літом ще човен, майже цілий зроблений ним самим. Деколи писав вірші з ріжних нагод, напр. на імянини, на свята. Брат і сестра жили в щирій взаїмній приязні. Вечорами вона читала йому на голос газети, вдень він виконував ріжні її доручення, чи то якінебудь столярські праці, чи якісь фотографії, чи в садку щось. Грунт у цій частині Катеринославщини не підходящий для овочевих дерев, і треба було чимало коло їх працювати. Вкінці саду протікала невеличка річка Багата, що там таки недалеко впадає

в Орель, і місце, де ці дві річки зливаються, надзвичайно гарне. Яка це була радість для дітей, коли дядько возив їх човном! Високі очерети ховали Багату від її власних берегів, зате там, де вона вливалася в Орель, обидві річки широко розливалися зеленими лугами.

Ми пробули у Лизавети Ол. тижнів шість. Мене кортіло розпочати вже своє харківське життя. Хоч Гордієнки, і старий і його вже немолода незамужня дочка Олександра Ігор. ставилися дуже добре до Олександра, але й йому теж уже хотілося вернутися до родинного життя. Він найняв нам у Харкові невеличке помешкання в одного діяльного українця, або як тоді казали, українофіла Шиманова[20]), що його родина складалася з трьох синів-гімназистів, дуже милої дочки панночки і цілком непомітної жінки. Після провінціяльного життя в Херсоні я була відразу захоплена подихом великого університетського центру. В Олександра вже була сила знайомих.

Там жили також дорогі мені люди — Єфименки. Я знала їх іще з Чернигова, де вони жили одночасно з нами. У пані Олександри було тяжке горе: Петро Савич, її чоловік був хорий на епілепсію. Страшні напади повторювались так часто, що впливали на його розумові здібности. Годі було йому провадити якусь самостійну працю, а заробляти ж комусь на родину треба було, — 5 душ дітей! І ось Олександра Яківна стала працювати за двох: номінально Петро Савич служив у якомусь банку, але всю його працю, всі папері Олександра забирала додому і виконувала за нього. Крім того писала свої історичні праці, і працювала цілими днями й ночами. Але що значила ця тяжка праця в порівнанні з тими страшними постійними турботами, які вона переживала, стежучи за здоровлям свого чоловіка! — Ні одної спокійної хвилини! Ось він вийшов із дому наче зовсім здоровий, а чогось не вертається довго, може десь на вулиці бється в нападі на чужих руках. Ні вдень, ні вночі не мала вона ні спокою ані

---

[20]) Шиманів Андрій належав до найвизначніших представників української інтеліґенції самостійницького напрямку, член української громади в Полтаві в 60. роках, де був учителем історії в кадетському корпусі і за сепаратизм був на засланні, а відтак був адвокатом у Харкові. Родився 1836 р., помер 1901 р. — **Ред.**

спочинку. Яка це прекрасна жінка була! Не знала я за все життя іншої з такою дужою душею, з таким ясним розумом. Скінчивши лише гімназію в Холмогорах, вона

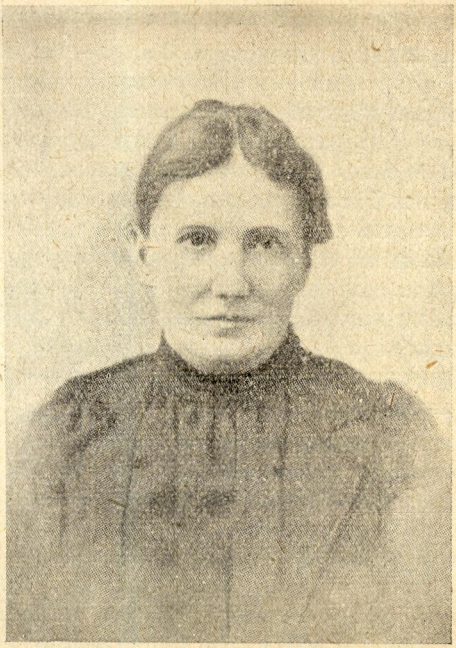

Олександра Єфименко

самоосвітою дійшла до такого знання, що стала видатним істориком, її думками цікавились авторитети історичної науки. З походження московка, вона покохала українця-засланця П. С. Єфименка, з ним переїхала на Україну, всім серцем полюбила свій новий рідний край і служила йому вірно й правдиво (див. її монографії з історії України, досліди про Сковороду, публіцистичні статті в журналах »Русская Мысль«, »Русское Богатство«, »Недѣля«, статті, всі присвячені національним українським справам). Ми гаряче любили одна одну, може саме через те, що були такі неподібні темпераментом: вона могла вся входити в науку, в глибоку філософію, а мене захоплювали політичні та соціяльні пи-

тання, але не з боку їх теоретичної правдивости, а з боку їх життєвої реалізації, і я захоплювалась цілком без критики. Олександру теж цікавили соціяльні питання (політики вона не любила), але вона їх довго обмірковувала, зясовувала по філософічному і або свідомо приймала їх, або відкидала, як науково безпідставні. Скільки разів, схвильована ріжними господарськими подіями, неправдою людських відносин, я прибігала до Олександри Як., сідала, як дівча, коло її ніг і виливала перед нею всю свою душу, сповідалася у всіх своїх помилках. А вона глибоко задумана, з очима, що дивились кудись поза стіни тісного, заваленого книжками покою, клала мені руку на голову і зупиняла мій запал. Але часто поділяла його, або висловлювала свої власні думки, розбираючи разом зо мною незясовані явища в людському житті. І я виходила від неї, наче освітлена її розумом, наче цілющою свіжою водою, підбадьорена її вірою в правду.

Олександра Як. саме тоді захоплювалась Достоєвським, потім Толстим. Вічно шукали ми з нею ту нову релігію, що могла б нам дати нове життя, нові відносини до людей. Коло Олександри Як. завжди була молодь. Вона взагалі приваблювала до себе людей з чистою душею, людей, що прагнули правди. Бувало дехто з жінок та дівчат, бачучи, як вона багато має наукової праці, приходили помагати їй у господарстві, варили їй обід, прибирали хати, як напр. пані Флерова. Така допомога була особливо потрібна Єфименкам, коли на них впало ще одно нещастя — старша дочка Ася збожеволіла. Вона захопилась ідеями Толстого. Спочатку мати співчувала такому ідеалізмові, але згодом це прийняло вже жахливий напрямок — вона відмовлялася від усякої їжі, виснажувала себе фізичною працею, зимою майже невдягнута ходила в найбідніші квартали Харкова, працювала по хатах вбогих людей, приносила їм їжу, гроші; аскетизм і містицизм її дійшов до таких розмірів, що прийшлося віддати її до лікарні. Засумувала Олександра Як., — звідки це така біда? Чи це спадщина, чи недогляд через брак часу — така нервозність, чи й другі діти підпадуть такому занепаду волі й розуму? А старший син, її улюбленець Тарас, що теж такий нервовий, невже ж і він піде тим самим шляхом? Ася потім

померла, а інші діти росли здорові. Наймолодша дочка Таня виявляла не малий поетичний талант.

На початку XX ст. Єфименко дістала посаду лєктора історії України на Бестужевських курсах (жіночих), і ціла родина переїхала до Петербургу. Олександру Як. дуже шанували на курсах. У неї був семинар, де слухачки курсів дуже добре опрацьовували матеріял з української історії. Петро Савич скоро помер, і поховали його недалеко від Петербургу по Фінляндській залізниці. Пізніше харківський університет признав Олександру Як. достойною професорського звання, а її підручник історії визнали, як дисертацію на доктора. А в 1918 р. цю прекрасну людину вбили на якомусь самітньому хуторі біля Харкова, вбили разом з нею і дочку її, молоду поетесу Таню!

Такі люди, як Олександра Яківна Єфименко, проходять, як прекрасні постаті, суцільні в своїй моральноінтелєктуальній незалежності, непідлеглі ніяким життєвим перешкодам, віддані одній високій меті.

У близьких відносинах були ми і з Багалієм, професором харківського університету. Жінку його з родини Александровичів я знала ще в Києві — вчила її сестру музики. Вона була дуже вродлива, веселої щирої вдачі. Громада українська на той час складалася з таких людей: Павловський, член міської думи, Станиславський — адвокат, Шиманів, Багалій та ще Семен Байздренко, активна чорноземна сила усієї громади. Високий, огрядний, із щирим сміхом, дуже добродушний, він належав і до української громади і до революційних кол. Як коли треба конспіративну валізу сховати, то було завжди тягне її Семен, або комусь десь переночувати — Семен зараз радий своє ліжко віддати.

Поза цим гуртком були ще люди співчуваючі українству — Филонів, заможний домовласник у Харкові, що в його хаті відбувався земсько-політичний зїзд вкінці 70-х років та часто відбувалися ріжні українські збори, напр. нелєґальні Шевченкові свята. Це був дуже мовчазний, розумний чоловік, що на нього з певністю можна було покластися. Він допомагав грошима і студентам, і українцям. Лікар Піснячевський та професор Сумцов теж були завжди щирими українцями, але рідко коли бували в Громаді. Були ще й інші особи, що, хоч

нечлени Громади, завжди допомагали українцям, а це я бачила в багатьох конкретних випадках.

Це інтеліґентне сточення мене наче окриляло, бо давало мені якраз таку роботу, яку я любила — літера-

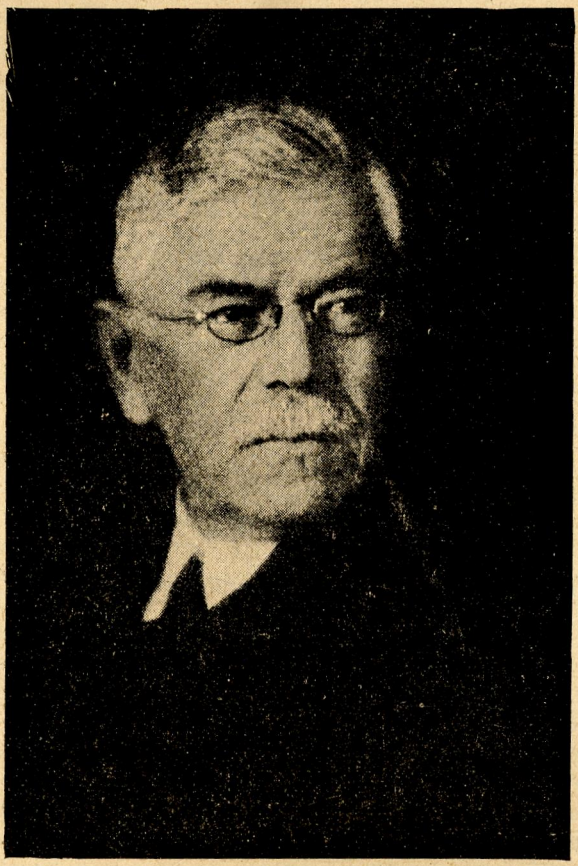

Дмитро Багалій

турну. Саме тоді мали видавати повні твори Квітки Основяненка. Мені Багалій доручив написати біографію і дав мені змогу працювати в археольоґічному відділі, десь у сутеренах університетської бібліотеки, над старими матеріялами з епохи Квітки. Цю біографію надру-

ковано в І т. творів Квітки, виданих у Харкові на початку 90-х років. Слідом за цим я написала огляд української журналістики першої половини XIX ст.; цю працю помістив журнал »Кіевская Старина«. Але ще цікавіша для мене була праця в відродженому товаристві »Общество Грамотности«. Мене обрали головою видавничого відділу, секретарем — Джонса, молодого університетського асистента (з походження анґлійця). В Товаристві брала участь вся харківська інтеліґенція під головуванням відомого професора фізики Шимкова. Українці не дуже вітали це Товариство, бачучи в ньому лише новий засіб русифікації українського населення. Але я, з моїм природним оптимізмом гадала, що під цією фірмою можна буде видавати не тільки російські книжки, а й українські, а з російських вибирати на такі теми, що підносили б патріотичне почуття та давали позитивне знання. Населенню українських земель цього так бракувало, воно було таке темне, що я думала, поки нема української книжки, може й російські дадуть йому яке-небудь знання.

В ті часи в українстві постійно боролися ці два погляди — що краще для українського народу? Чи абсолютна темнота — значить іґнорувати московську школу, московські книжки, чи йти на компроміс — використовувати школу, яка є, книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, все ж таки здіймає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації. Вірна заповітам Драгоманова, я завжди поділяла цю останню думку і, змагаючи всіми силами до здобуття для українського люду власної рідної школи, рідної літератури, я разом із тим завжди йшла назустріч того, що могло популяризувати науку, що відкривало доступ до неї, хоч би це робилось і російською мовою. За це мене дуже переслідували деякі українці, напр. Ольга Косач (Олена Пчілка) і Грінченко. Останній не прощав мені ніколи мого, як він казав, москвофільства і вбачав у моїх дружніх зносинах із російською інтелігенцією зраду українській справі. Але тому, хто мене добре знав, ніколи й на думку не спало б мене в цьому запідозріти. Я бачила, як тоді мало було українських культурних сил, як мало ініціятиви, матеріяльних засобів, щоб про-

вадити свою громадську справу так, як, напр., провадили її поляки за царського режіму. Вони вкрили цілу Польщу мережею приватних національних шкіл, і вміли з тим ховатися від переслідувань, бо мали допомогу духовенства і свідомої національної буржуазії. Ми не мали нічого подібного, і, крім 2—3-х родин, що посилали дітей вчитися за кордон, щоб уникнути російських шкіл, всі, навіть українці, що висловлювали шовіністичні погляди в своїх громадських промовах, спокійнісінько посилали своїх дітей до російських ґімназій, а чомусь простому людові не давали змоги йти до освіти тим самим шляхом. І Науменко, і я, і родина Рубісових не раз здіймали питання про орґанізацію своєї ґімназії на приватні кошти, де б діти виховувались у більшій національній свідомості, де б вони вчилися рідної мови. — Ніколи не знаходилося для цього ані потрібних грошей, ані належного числа батьків, ані персоналу вчителів. При такому безсиллі не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою.

Перша книга, що її видало харківське Товариство, була моя »Жанна д'Арк«. Джонсові пощастило ввійти в зносини з одним комерційним товариством для продажі хліборобських машин. Їм треба було поширити свою рекляму, і вони згодилися оплачувати нам всі кошти друку одного або двох аркушів, аби на останній сторінці друкувалася їхня оповістка. Згожувались також друкувати наші видання в потрібній для нас кількості примірників — 20.000—30.000. Це, звісно, відразу поставило нашу працю на певний ґрунт. Так видано мого »Карла Великого«, Родакової — »Розумовського«, мого »Сковороду« та інші книжки.

Разом із видавничим відділом зорґанізувався відділ народніх читань. Ініціятива тут належала мені, але на чолі відділу став відомий професор-фізіольоґ Данилевський. При Товаристві була недільна школа, що її відвідували робітники й робітниці.

Школою кермувала пані Максимович, багата, старша вже жінка, правдива представниця застарілого вже на ту пору жіночого нігілізму. Ходила завжди стрижена, в дуже простому темному одягу, курила папіроски, залюбки підтримувала »принціпові« розмови. Вона мала одну дочку, що її кохала всім своїм чулим, хоч і в твердій оболонці, серцем. На її горе ця викохана,

розпещена дитина вийшла заміж проти бажання матери за молодого Касперова, типового петербурзького кар'єриста, що грав певну ролю в міністерстві Вітте і мав ліберальний салон перед революцією 1905 р. У Максимовички була племінниця Олена Троцина, з родини ніженських Троцин. Це була вже немолода дівчина з дуже твердими демократичними переконаннями, але з дуже слабими симпатіями до українства, що його вона все ж таки визнавала, як необхідну демократичну течію. Вона любила українську музику, давала гроші на ріжні українські справи, але більше мала нахилу до космополітизму. Була освічена, знала чужі мови і щиро віддавалася своїй праці в школі. Вона і Максимович мали віллі в Криму коло Алупки, куди вони нераз запрошували нас на виноград. Але мені не поталанило ні разу побувати в них.

Я зорґанізувала з дівчатами років 16—17 літературні читання, і тут переконалася, який великий вплив на моральний і інтелєктуальний розвиток може мати добре скерований цикль літературних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Турґенєва, а дівчата записували мені свої викликані цими творами думки.

Але що значила наша невеличка жіноча недільна школа перед недільною школою пані Алчевської? Я пішла подивитись на це диво, що про нього писали й так вихваляли знамениті педаґоґи й публіцисти — Аврамов та інш. Великий дім недалеко від Мироносицького майдану, кімнат 10 в 2-ох поверхах, що в них міститься школа та бібліотека, сила персоналу — молодих студентів і студенток і між ними деколи зявляється висока величня постать прегарної жінки з густим чорним волоссям і великими чорними очима, завжди в багатому вбранні. — Це була сама орґанізаторка і директорка школи Христина Данилівна Алчевська, що прославилася не тільки добре поведеною недільною школою, що на зразок її творили потім нові школи і на Україні, і в Криму, і на Московщині, а ще й книгою великої цінности — »Что читать народу«?[1]). Алчевську ціла московська

[1]) Цю книжку склали гуртки вчителів і вчительок з рецензій на ріжні книжки, що їх читали народові, та з записаних безпосередніх вражінь та думок слухачів з приводу прочитаного. Майже вся популярна і клясична література російська пройшла через

преса вихваляла до неба, але честолюбній жінці цього було мало. Їй хотілось і європейської слави зазнати. Жінка банкира, дуже багата, розумна, вона задемонструвала свою школу на паризькій виставі на початку 90-х років. І справді, в її педагогічних методах було чимало оригінального, і преса паризька звернула увагу на cette belle dame toujours en noir, що сиділа за своєю розкішною вітриною. Але для українців в її діяльності була велика хиба.

Незалежна й заможна, вона могла б у свою школу на селі ввести багато українського. Адже ж вона признавала, що то село українське, носила сама українське вбрання, всі її діти, особливо Іван, славетний тенор петербурзької маріїнської та паризької опери, і Христя, наша дорога поетка, виросли, залюблені в українську музику, українську народню літературу. Але коли молодий Грінченко почав учителювати в її селянській школі і повний довіря до такої славетної громадської діячки й педагога, давав українські книжки, розмовляв з дітьми по українськи, то його викинули зо школи, і така високопоставлена пані й не заступилася за цього щирого вчителя-українця.

З Христ. Данил. я мало була знайома, але з її дочкою Христею й сином Іваном я зустрічалася кілька разів у Москві в хаті моєї дочки. Вони обоє приваблювали своєю щирістю, високим мистецьким розвитком. Такого гарного виконавця в операх Ваґнера, у »Фавсті« та інш. я не знаю другого. Свій природний талант Алчевський ще підніс високою музичною освітою. Він страшенно соромився свого низенького зросту, але гарне обличчя і його чудовий голос робили з нього улюбленця жінок. Брат і сестра були звязані між собою ніжною приязню, і коли Іван несподівано сам один помер десь у Криму, Христя мало не збожеволіла з горя. Гарні вони були обоє!

Хоч як я була захоплена харківським життям, несподівано прийшлося його покинути. Праця у Гордієнка вже скінчилася і зовсім не так, як того сподівався Олександер Ол. Після того, як Олександер обробив майже всі спомини Гордієнка, ввесь матеріял для історії хар-

цю народню критику. Підлягли їй і деякі українські твори. Але в книзі занадто багато штучного, через те вона не має навіть історичної вартости.

ківського земства, і все разом мало вже велику вартість цікавої історичної памятки, Ігор Ігорович заперечував, як це часто буває з хворобливими старими людьми, вперся, що він не хоче друкувати цієї праці, що не настав іще час, щоб публікувати всі ці історичні матеріяли, що він запише цю працю в тестаменті університетові, але з забороною друкувати раніше якогось певного терміну. Даремне приїздили до нього і ректор університету і голова земської управи, запевняючи, що це його обовязок довести до кінця таку цікаву, потрібну працю, Гордієнко був невмолимий. І Олександер Ол. справедливо міг ремствувати, — для чогож він так старався з цією працею, ночі просиджував над цими матеріялами, перевіряючи їх? Невжеж для того тільки, щоб гнили вони в таємних сховах університетської друкарні?

Ще добре, що О. О. не лишився без заробітку, коли так раптово скінчилась ця праця. Його закликали до Києва міським статистиком. Олександер Ол. так любив Київ, що радий був би на всяку працю туди їхати, хочби й на гірше становище, аби в Києві. А тут ще зявляється змога статистично студіювати й описувати це улюблене місто і визначати його стан точними цифрами. Та й наші родинні обставини так складалися, що вимагали нашого спільного життя у Києві: жінка мого брата, Катерина, після тяжкої хвороби на туберкульозу вмерла, лишивши 5 душ своїх малих дітей і двох старших пасербиць, ще дуже молодих. Олександер і я ставали природними опікунами усієї цієї родини.

Ми найняли велике помешкання на розі Володимирської та Благовіщенської, обєдналися і ще раз почали нове життя. В нашому помешканні була велика заля, і ми часто використовували її для ріжних українських зборів, напр. для святкування роковин Шевченка. Потім одного разу якось приїхав гарний торбаніст, зібрались музиканти, між ними Мик. Вітт. Лисенко. Надзвичайно гарна постать високого торбаніста, ніжні звуки торбану справили на авдиторію дуже гарне враження. Памятаю надзвичайно гарне виконання ріжних варіянтів думи про Саву Чалого.

Я мала насолоду жити вже не під надзором поліції. Але таємний надзір всеж таки постійно почувався. На той час Науменко саме розпочав організацію київського »Общества Грамотности« і пропонував мені що-

небудь написати для нього. Я стала працювати над темою »Дніпро«. Взагалі якось відчувалася страшенна ріжниця між цими двома українськими університетськими центрами — Києвом і Харковом. Київ жив якось хворобливо, — то з гарячковим піднесенням, то в нерухомій апатії. В Києві завжди були високі недосяжні ідеали й змагання, завжди політичні конфлікти, страшенна розєднаність громадянства, поділ на ворожі гуртки, верстви. Липки — Поділ — Печерськ — Жилянська — це все цілком відокремлені світи, що не тільки жили кожний своїм власним життям, але й підозріло дивились на розвиток тієї чи іншої осібної частини. Харків не мав високої культурности Києва, але там було значно більше єдности, українська культура там мала свою давню традицію у звязку з університетом, була свобідна від політичних конспірацій, там праця культурна йшла активніше, ширше.

В Києві на той час працювало дві орґанізації — Народня Авдиторія з Андрієвським на чолі і »Общество Грамотности« з Науменком. Вони могли б допомагати одна одній, але відносини їх були в дійсности неприязні, і тільки »Кіевская Старина« обєднувала на своїх сторінках старих етноґрафів, істориків та молодих письменників.

Але недовго цей раз довелось нам пожити в Києві. Опис міста — це була тільки часова праця, а з Харкова закликали Олександра на міський одноденний перепис. І ось на осінь ми знов переїздимо до Харкова.

Одноденний перепис дуже цікавив Олександра Ол., і він закликав для спільної праці декого зо своїх херсонських асистентів, між ними і Льва Падалку. Це була зовсім незвичайна людина, з гарячою, фантастичною любовю до України. Мовчазний, дуже стриманий, він якось умів добре ставитися до людей і оптимістично знаходити в них найкращі риси. Але горе тому, в кому Падалка знайшов брехливість, неправдивість! Тоді він уже не мав до цієї людини жадного довіря. До Олександра Ол. Падалка ставився з надзвичайною приязню. Вони разом обмірковували програми праці, входили в зносини з ріжними міськими орґанізаціями, разом провадили працю. Падалка любив статистику і присвятив їй усе життя. Після Харкова він працював у полтавському земстві. Спеціяліст-історик, він був співробітни-

ком »Киевск. Старины« і автором кількох історичних розвідок. Людина виразних національних демократичних переконань, він непохитно служив їм при всяких умовах життя.

Одної ночі восени нас збудило стукотіння в двері. Відчиняємо — перед нами ціла родина Падалок: він, його жінка з маленькою дитинкою, моєю хрещеницею. Що сталось? Річка на набережжі, де вони мешкали, розлилась і затопила їхню хату. Поганенька річка Лопань, що на ній стоїть Харків, часто восени та весною заливає береги. Ми прожили вкупі кілька днів, поки Падалки знайшли інше помешкання, і я дуже зблизилась із жінкою Льва Васильовича. Молоденька, мало освічена, вона прагнула освіти й насолоди. Її гарненькі темні очі любили сміятись і чекати від життя чогось надзвичайного. Їй тяжко було з таким моральним ригористом, як Лев Васильович, що ставив перед нею тільки ідеал родинних обовязків, а до насолод життя ставився цілком негативно. В Полтаві Падалка купив собі дім, цебто землю під дім коло двірця і поставив там за власним пляном дімок, дуже затишний з невеличким садком. Але власне господарство не вабило Катерину Федорівну. Вже маючи трьох дітей, вона покинула чоловіка. Цей родинний конфлікт тяжко відбився і на глибокочутливому Льві Вас., а особливо на дітях: старший син скінчив самогубством, молодший, красунь, вродою дуже подібний до матері, тяжко переживав розлуку з матірю і, шукаючи родинного життя, дуже рано одружився. Через війну мусів покинути свою молоду жінку в дуже тяжких матеріяльних обставинах. Я бачила його в Києві в українському війську. Старша дочка Лєна хотіла пробитися в житті нерутиновим шляхом і, скінчивши гімназію, не пішла до вищої школи, а вступила на пораду батька до професійної ткацької школи. Тоді полтавське земство захоплювалось ткацьким промислом, і справді в цих земських (були й приватні) школах виробляли чудові речі, тканини, килими тощо, в чисто національному, надто вже витонченому стилі. Але бажання інтелєктуальної освіти, бажання пожити товариським життям вищої школи гризло Лєночку, і вона проти волі батька приїхала до Києва і вступила там на вищі курси. Хороша була дівчина, але незрівноважена.

Приїхавши цей раз до Харкова, я вже не так за-

хоплювалася Т-вом Грамотности. Я бачила, що воно справді не виявляє жадної прихильности до українства.

Я вчила музики маленького хлопчика, сина д-ра Толочинова. Микола Пилипович був справжнім світилом в медицині — як спеціяліст у жіночих хоробах. Він мав великий дім на Сумській вул., де його жінка, відома романістка, приймала харківську інтеліґенцію. Олександра Станиславівна походила з литовської родини Монтвітів, була типовою жінкою-письменницею. Не без таланту вона писала невеличкі досить гарні оповідання, деякі навіть українською мовою, стежила за літературою, за ліберальними течіями, була взагалі розумна, добра жінка. Тоді саме вона намірялась написати великий роман із боротьби чернигівського земства з адміністрацією і раз-у-раз атакувала мене, щоб я перевіряла її характеристику Петрункевича та інших наших діячів. В її салоні можна було часами зустріти і столичних видатних людей, що заїздили до Харкова, напр. Мякотіна, Карєєва, дуже популярного тоді після своїх »листів до молоді«. В салоні Толочинових було гарно, розкішно, але й особливо приємно, бо обоє вони були дуже розумні й добрі люди.

Через пані Єфименко я познайомилася з гуртком полтавців-толстовців — два брати Кисільови та подружжя К. Жінка була красуня. Коли вона тримала на руках свою дитинку, це була справжня мадонна Мурілльо. Він кінчав університет, пропаґував толстовство, видавав якийсь журнал і зорґанізував гурток, щоб заорендувати спільно шматок землі і заснувати колонію хліборобів. Вони були дуже симпатичні і справді самі робили всяку чорну роботу. Кисільов старший мав нахил до промов і був щирий, але мало здібний промовець. Молодший Кисільов був ще дуже молодий студент ветеринарного інституту. Ми всі якось дуже добре сприятелювались, навіть зфотоґрафувались гуртом. Коли мене посадили в тюрму, то цей милий молодший Кисільов ходив до жандарів просити, щоб мене випустили, а посадили замість мене його. На щастя жандарі не звернули уваги на його дитяче прохання.

Крім того, коло нас крутилася ще молодь українська: студент Липа, Семен Байздренко, панночка Савич та інш. Тоді були вже встановлені правильні зносини з Галичиною, і періодично звідтіля приходили транс-

порти книжок — літературні збірники, журнали, політичні памфлети, переклади. На наше нещастя Семен ублагав мене один із таких транспортів прийняти до себе. Він розпинався, що лишить його в мене тільки на один день та що абсолютно покищо не має куди його

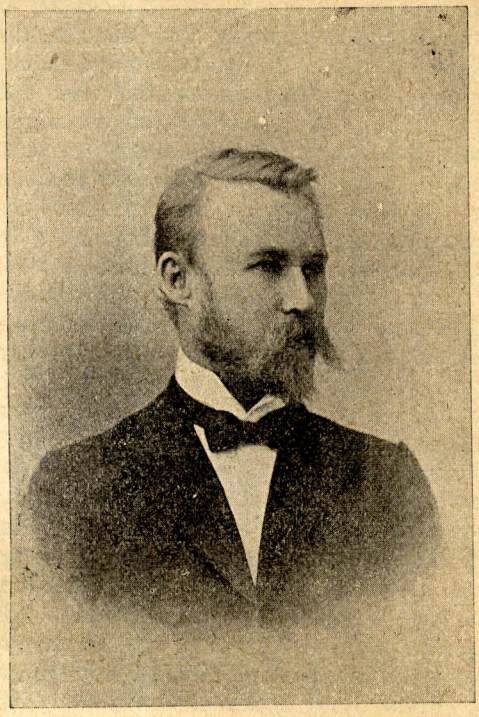

Іван Липа.

скласти. Ми мешкали тоді на Мироносицькій площі. В Олександра дома було якесь засідання, і я навіть не вспіла йому сказати, що то за пакунок я прийняла. І ось тільки що ми полягали спати — традиційний нічний дзвінок...

Що я пережила в ту хвилину, коли відчиняла двері синьомундурникам і знала, що в мене нема змоги сховати від них пакунок Семена! А що ж там такого страшного було, як на сучасний погляд? Франка — Лис Микита та переклад Дон-Кіхота, та ще дещо Драгома-

нова! Але все в кількох примірниках, а це значило не тільки переховування нелєґальної літератури, а ще й розповсюджування її. Одна думка — діти, Олександер Ол., що буде? Вони ввійшли, задзенькали острогами, засвічено лямпи, прокинувся Олександер Ол., почався трус. Тривав він цілу ніч. Під ранок служниця поставила самовар — нерви потрібували якогось підсилення. Дали чаю й офіцерові — і він людина. Прокинулись діти, повдягала їх. А вони кажуть: »ми вас обох заарештуємо!« Це було мені, як смерть. За що ж Олександра? Я їм кажу, що він нічого й не знав, що це виключно моя вина, що не можна дітей цілком самих лишати. На це мені відповідали лише грубістю. Олександер Ол. із природньою для нього коректністю вимагав лише, щоб йому дозволили взяти з собою ті папері, що він працював над ними для міського перепису. Я протестувала, вимагала, щоб дозволили викликати когонебудь із знайомих до дітей. Це дозволили, і ми послали по пані Максимович, що мешкала найближче і дуже добре до мене ставилась. Діти плакали. Дочекались пані Максимович, дали їй потрібні інструкції, щоб протелєґрафувала Зіні Ліндфорс, і лишились наші пташенята знову сиротами! Нас повезли у двох повозах до тюрми. Це був один жах, — не те, що мене арештовано, а що через мене й Олександра. На щастя його за три дні випустили.

Взагалі нігде ми арештовані не бачили стільки одвертої симпатії, такої активної допомоги, як тут у Харкові від усіх. Починаючи від студентів і кінчаючи аристократією міста — панна Гордієнко, Толочинови, Павловський, — голова міста, всі нам помагали. Діти були під певною любязною опікою — Жебуньова і Мішиного репетитора, технолога Колпинського; приїхала з Києва моя люба небога Зіна Ліндфорс, що завжди, як янгол із неба прилітала до нас, коли траплялася якась біда. Але не обійшлося й без пригоди: коли нас відвезли до тюрми, Мішуня з заплаканими очима, трохи спізнившись, прийшов до своєї 3-ої кляси у 2-ій харківській ґімназії. Стоуста чутка вже його випередила, і директор ґімназії не посоромився глузувати з осиротілої дитини. »А що, арештували, — там їм і слід усім революціонерам, сепаратистам, і дітей їхніх треба навчати, щоб тим самим шляхом не йшли«. І своє навчання він

розпочав з того, що без усякої вини посадив хлопця в карцер, звелів його вдягти в арештанське вбрання та продержав його на хлібі й воді до самого вечора, поки переляканий Колпинський не прибіг дізнатися, що сталося з хлопцем і не забрав його додому. Навпаки, жіноча гімназія, де вчилась моя Люба і де в кураторській раді були й прогресивні елементи харківського громадянства, як Шимков, Максимович та інші, постановила тоді звільнити від плати за навчання мою дочку. До Міші де-далі директор почав так чіплятись, що прийшлося перевести хлопця до ліберальнішої 3-ої харківської гімназії, де він і скінчив середню освіту 1895 р.

Я в тюрмі не знала спокою, поки мені на побаченні діти не сказали, що тато вже вдома. А Олександер Ол. із природньою своєю добродушністю ще й жалував за своєю тюрмою: в камері, казав він, так добре писати, ніхто не заважає, нема тих усіх людей, що товчуться у нас у хаті цілий день!

Побачення мої з рідними відбувались досить вільно, в кімнаті коло канцелярії. Приходила, звичайно, Зіна з дітьми, і Люба приводила навіть свою чорну собаку Тамару. О, як ці побачення підбадьорували мене!

»Справа« моя набирала все більше політичного значіння. Приїздив до мене головний »прокурор для особливих справ«, розпитував мене взагалі про український рух, чого саме ми домагаємось, в чому нас обвинувачують, як українофілів. На прощання сказав, щоб я йому подала »об'яснительную записку« про український рух, таку, щоб він, як сенатор, міг показати в сенаті. На побаченні я передала це Зіні, просила, щоб мені допомогли скласти таку записку, або може відмовитись мені подавати її? Мені переказали, що я конче мушу скласти таку записку, що, може, це справді краще розяснить культурний бік українського руху. На щастя мене за три тижні випустили, і цю записку я склала вже за вказівками Олександра Ол. і подала її сенаторові, що дуже гарно мене привітав і казав, що якраз оце їде до Петербургу, то й візьме записку з собою. Я дуже жалкую, що в мене не залишилося копії цього документу і про долю його я не знаю нічого.

Випустили мене лише тимчасово, на час слідства, що тяглося цілий рік, і наше життя в Харкові йшло далі своїм заведеним порядком. Літом мене з дітьми за-

просив до себе Тарновський. Він належав трохи до толстовців і мав виноградний маєток у Мелітопільському повіті. Це був дуже цікавий тип прогресивної людини з широкою освітою, що ставилася цілком негативно до політики, і тільки в фізичній продуктивній праці вбачала найкращий шлях до соціяльного й морального відродження. Цілий день він працював на своєму винограднику нарівні з робітниками, а вечорами в затишному, мистецьки оздобленому домі читали часописи в ріжних мовах, грали на фортепіяні. Це культурне життя давало мені той відпочинок, що його я дуже потребувала після всіх останніх переживань. Приїздив до нас і Олександер, йому теж подобалось активне просте життя Тарновських, степ, що розлягався навкруги, чудовий запах винограду, коли він цвіте.

Восени закінчилось слідство; Олександрові Ол. зарахували в кару ті дні, що він цілком безвинно просидів у тюрмі, нас — Байздренка Семена, Липу, мене та ще когось із молоді засудили на кілька місяців тюрми, — мене на три місяці[1]). І тут знову харківці виявили мені таку ласкавість і любов!

Тоді тюремним лікарем був Піснячевський Фотій Вікторович, член української Громади, приятель Олександра Ол. і улюбленець усіх арештантів за свою добрість. Він придбав собі таку пошану і в адміністрації, і в громадянства, що не боявся ставитися до всіх арештантів, і кримінальних, і політичних, як-найліпше. Коли мої свояки сказали йому, що я чекаю дитинку, він заспокоїв їх, що для мого здоровля все потрібне буде зроблено. І справді, мене перевели в велику камеру, щоб я мала більше повітря (ох, як я ненавиділа цю величезну хату, де луна йшла від моїх кроків, де так сумно блимала малесенька лямпочка!). Мені давали ліпшу їжу, частіш випускали мене на проходку в тюремний двір. Але це все мене не потішало, ніколи не хотілося мені так додому, як тоді, хоч я й знала, що коло моїх дітей Зіна, що Олександер Ол. здоровий і закінчує перепис і що на такий самий перепис його вже за-

---

[1]) Одночасно з Русовими арештовано було в Харкові в травні 1893 р. кількандцять осіб. Був це провал української політичної орґанізації »Братства Тарасівців«, найвизначнішим членом якого був Іван Липа, автор „Profession de foi молодих українців«, уміщеного в львівській »Правді« за 1893 р. — **Ред.**

прошують до Чернигова. Через силу писала я популярну книжку про Карла Великого, їла з нудьгою ті ласощі, що присилала мені панна Гордієнко. Вона сивою голубкою впадала коло моїх діток, возила на санях своїми кіньми, брала їх у театр, все робила, щоб потішити їх і розважити Зіну. І можна собі уявити мою радість, коли на прохання мого чоловіка на підставі свідоцтва двох лікарів — Толочинова та Піснячевського, мені на останній місяць замінили тюрму на домашній арешт!

Це було справжнє щастя — вернутися додому саме на Різдво за два дні перед злогами. Зіна і діти жили всі в одній великій кімнаті, коло неї був напівтемний передпокій, а через коридор невеличка кімната Олександра Ол. Якимсь раєм здалась мені ота кімната, де були всі, кого я так любила. Зараз же приїхала моя дорога Олександра Гордієнко. Умовились, що вона буде хрестити мого арештантика, що мав народитись у таких незвичайних обставинах. Домашній арешт полягав у тому, що мене привіз додому тюремний надзиратель та мав жити в нас і стежити за моїм поводженням. Тут уже трагедія переходила в справжню комедію: ми перегородили завіскою наш передпокій, поставили там надзирателям ліжко, стіл з лямпою, і вони по черзі кілька день жили в цьому передпокої і з великим співчуттям ставилися до нашого життя, — рубали дрова, носили воду і не думали навіть стежити за тим, хто до нас приходить. Та ще мій син, вже гімназист 5-ої класи пробував їх »українізувати«, все давав їм читати українські книжки. Вони ними страшенно захоплювалися. Смішно сказати, коли пройшов місяць і їм треба було покидати наш закамарок, вони з сумом вертались в тюрму, і прощання наше було цілком щире й сердешне.

Вночі з 7-го на 8-е січня народився син мій Юрко, і майже за тиждень його вже охрестили — Олександра Гордієнко і тюремний лікар Піснячевський; воду на хресну купіль носили надзирателі. Жебуньов дуже тішився з такої »фратерніте«.

На другий день Олександер Ол. поїхав до Чернигова, а Зіна ще осталась глядіти нас. Скоро виявилось, що в мене нема зовсім молока, і Олександра Ігорівна конче радила взяти мамку; сама й знайшла дуже гарну

жінку селянку, що згодилась їхати з нами до Чернигова. Жаль мені було дуже покидати Харків і всіх тих українців, що виявили стільки сердечної приязни до нас, жаль було покидати університетське місто та їхати на провінцію, але іншого заробітку не було. Та зимою я боялася їхати з малим. Ми лишились ще в Харкові до весни, а з першими теплими днями вирушили до Чернигова, де нетерпляче чекав на нас Олександер Ол. Люба й Міша мусіли лишатися до кінця шкільного року, і ми влаштували їх у дуже милій родині проф. Радціґа під доглядом любої панни Гордієнко й Жебуньова. І розпочалася знову нова фаза життя — 4 роки в Чернигові, 1895—99 рр.

VIII.

Коли ми приїхали цей раз до Чернигова, то там помітно було вже багато нових течій. Після страшної реакції 80-х років громадянство наче знову набирало сили для боротьби, звісно, тільки культурної, лояльної, але все ж таки боротьби. І як не дивно це, в Чернигові душею цього світлого руху був такий аристократ, як чернігівський губерніяльний маршалок (»предводитель дворянства«) Микола Дмитрович Долгоруков.

Якось так сталося, що Олександер Ол., скрізь підозрілий для всякої адміністрації, — орґанічний українець-демократ, став своєю людиною в родині Долгоруких. Ця родина складалася з його жінки — милої доброї Марії Павлівни, дочки Наталі 15 років та двох малих княжат років 8—11. Наталя товаришувала з моєю Любою. Мик. Дмитрович старався, і це йому вдавалося завдяки його тактовности та чутливости, обєднати всі чесні елєменти земства. Про нього справедливо казали, що для нього не було ані елліна, ані іудея, до всіх він ставився з повагою, усім радий був допомогти. Великий землевласник, бо й жінчині й свої власні мав великі маєтки, гласний Новозибківського повіту, де в нього була велика економія Топаль, він щедро давав гроші і окремим особам, персональним невдахам, і на громадські справи. Він дуже цікавився переписом, що його провадив Олександер. Тоді орґанізувалося учительське Товариство, намічали ріжні праці в народньому шкільництві, складали систематичний каталог книжок для народу. В нього вписані були й українські книжки. Взагалі в учительській сфері якось зазначався український настрій, помітно було вплив Грінченка, що жив тоді у Чернигові, вплив Коцюбинського, що мав там свій власний дім. На чолі української Громади, досить численної, стояв Ілля Людвигович Шраг.

Тоді на Громадах лежав обовязок збирати гроші для Драгоманова, що саме перебував у дуже кепському становищі. Цю працю з великою енергією провадив Мик. Вас. Ковалевський: він їздив по всій Україні, звертався до всіх заможніх українців, переконував, соромив і справді збирав потрібні гроші, постійно ризикуючи дістатися до арешту за таку нелєґальну діяльність. Невисокий, з широким одкритим чолом, з розумними очима, він виділявся серед тогочасних українців своєю активністю й самовідданістю. І він конспірував, коли треба було, але ніколи не ховався з політичним напрямком свого українства. Він майже відкрито висловлював свою єдність у думках із Драгомановим і всіма силами розповсюджував його думки та видання.

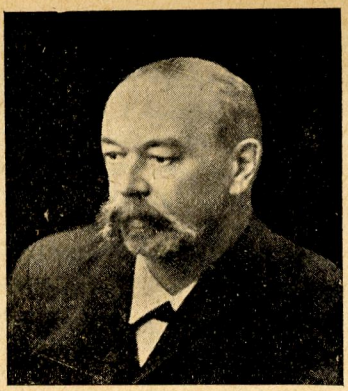

Ілля Шраг.

Серед земців тоді видатну ролю грали члени повітової управи — голова Тризна і члени Малявка та Бакуринський. Тризна, з старої української родини, був із твердими переконаннями. Стояв більше на економічному ґрунті і старався всіма силами поліпшити економічне становище повіту. На всі інші земські справи був скупий. Жінка Тризни Анна і її сестра Ольга дуже близько стояли до народньої освіти, були в тісному контакті з учителями. Ми задумали з ними організувати видання українських книжок, і тут я вже ставила умову, щоб книжки ці писали по українськи. Чимало з цього приводу виникало в нас суперечок.

Малявка скінчив, здається, Петровську академію в Москві, був дуже самопевний і часто перешкоджав Олександрові Ол. в його праці, втручаючись у статистичні справи. Бакуринський — щира людина, дуже скромний, працьовитий і така добра душа, що всі селяни в селі Церковиці, де в його був маєток, щиро його любили. Пізніше він був головою ґуберніяльної управи.

Головою губерн. управи був Василь Хижняков. Це

вже був переконаний земець-політик; він брав участь у всіх земських зїздах і на всіх земських зборах провадив політику земсько-ліберальну. Він був гарний публіцист і писав у земських справах у журналах »Русская Мысль« та »Русское Богатство«, де його шанували дуже. Щирий, сердешний, він енергійно працював, особливо в шкільництві, підтримував народнє вчительство, що в ньому завжди мало свого оборонця. Як тільки мав вільний від праці день, він рад був поїхати в своє село Кизі недалеко від Чернигова. Там зорганізував дуже гарну школу, читання, часто сам читав і розмовляв із селянами. В Кизях літом завжди зїжджалася молодь і вела гарячі політичні дискусії. Часто лунали там українські пісні. Сам Хижняков не належав до українських організацій, але признавав право української мови, української книжки в школах і завжди підтримував українські вимоги на земських зборах. Належачи до партії к-д., він ніколи не міг собі уявити України, відділеної від Росії; гаряче любив свою Чернигівщину — частину України і рад би життя своє віддати за те, щоби її населенню як найкраще жилось і в економічному і в національному напрямі. Він приймав участь в усіх тих земських і кадетських зїздах, що підготовили першу революцію 1905 р. і уперше проголосили владу царя обмеженою парляментом — Думою. В 1895 р. Хижняков мусів покинути свою улюблену працю — на земських зборах »праві« перемогли і головою ґуберніяльної Земської Управи вибрано консерватиста Уманця. Хажнякову довелось для заробітку працювати обезпеченевим агентом. Вмер він у 1917 р. за кілька днів до лютневої революції.

На жаль, Долгоруков не довго провадив так гарно свою миротворчу і поступову діяльність. Він десь заразився сипним тифом, що про нього тоді ще мало чуть було, і як поодинока жертва цієї хвороби, не зважаючи на всі медичні засоби, помер ще молодий і повний сил. Це була страшенна втрата. І в тій гарній залі, де він так гостинно вітав завжди всіх своїх гостей, чи вбогих, чи багатих, де чернигівська молодь так часто весело танцювала, стояла труна, запечатана, щоб не було зарази, і ніхто не смів підходити до неї. Але на вулиці тисячний натовп провожав дорогого небіжчика на двірець. Звідти його мали повезти до родинної до-

мовини в Топаль. Від усього населення — від українців, від жидів були окремі вінки, саме тому, що він так добре ставився завжди до всіх націй, до всіх верств.

Ці 4 роки мого життя в Чернигові були заповнені працею для справи народньої освіти та лекціями літератури, яку я викладала вдома дівчатам, що скінчили гімназію.

В 1897 р. на Волзі почався страшний голод, і молодь із столиць та з провінціяльних міст їхала туди влаштовувати їдальні. В Чернигові цю думку подав син адвоката Саца, молодий музика Ілля. Він чудово грав на віолончелі. Ото-ж він і зібрав гурток 3—4 дівчат та 2-х молодих хлопців, щоб на громадський кошт поїхати в Казань. В цей гурток записалась і моя дочка, що тільки що скінчила в Києві гімназію. Хоч і страшно нам було пускати її так далеко таку молоденьку — 17-літню, але її бажання були для нас завжди законом. І вона поїхала аж на 8 місяців. Вернулась вона з другим виразним бажанням — вчитися медицини. А що ні на київські, ні на петербурзькі курси не приймали до 20 років, то вона стала просити пустити її в Монпеліє в університет, куди їхала її знайома Маруся Григорович. Але в таку далеку подорож ми вже не відважувалися пускати її саму. Олександер став старатися, щоб мені видали закордонний пашпорт. Жаль мені було покидати старого, я доручила доглядати його Міші, що вже вступив у харківський університет. Але цей догляд був непевний, а до того ж і робота в Чернигові кінчалася, і Олександра Ол. закликали тепер у Полтаву, де провадив статистичний земський перепис Кулябко Корецький. Знову нове місто, нові умовини життя, і Олександрові Ол. треба було акліматизуватися там зовсім самітньому, — бо я гадала прожити з Любою цілий рік. Тим більше, що в мого Юрка виявилась грижа і страшенно його мучила, і ми хотіли його оперувати за кордоном. У вересні все було готове для нашого відїзду. Сумно провожав нас Олександер Ол. на двірець. Ми їхали на Київ, де мали забрати Марусю, що її нам доручала мати. Перебувши два дні у Києві у Зіни, ми вечером виїхали на Львів-Відень, Женеву, Монпеліє. Як сон пролетіли три дні чарівної подорожі через Альпи, і старовинне Монпеліє прийняло нас у своє лоно. Скоро

знайшли 2 кімнатки, дівчата вступили до університету, почалося в них студентське життя.

Я гляділа Юрка і придивлялась до загального французького життя. Ми опинилися на території Провансу саме в часи розквіту його сепаратизму. Існувало товариство Les Filibres, що плекало провансальську мову, літературу, видавало Revue Filibre, присвячену етнографії й фольклору Провансу. Містраль був у зеніті своєї слави, Обанель теж. Я захоплювалась цим близьким моєму серцю національним рухом, написала про нього статтю, захоплювалась поемою Містраля Mireille і з Юрком побувала в головних місцевостях Провансу — в Авіньйоні, в Арлі. Це останнє місто справило на мене особливо велике враження своїми римськими руїнами; дуже добре вдержаний амфітеатр, що в ньому під голим небом виставляли Кармен, — старовинний собор — все це повне такої величньої античної краси та ще під цим безхмарним південним небом! А перед цими памятниками давноминулого похожали красуні-арлезіянки в своїх національних убраннях.

Літом ми їздили купатися в морі, в Палавас — пів години їзди залізницею від Монпеліє. Студенти ходили в екскурсії на S. Loup та інші вершини Малих Альпів (Les Alpines). В цей приїзд до Монпеліє я вперше виступила з публичною промовою про Україну. Філібри влаштували свято на честь Містраля, наші студенти і я дістали квітки. Юрка так гарно вдягли в українське вбрання, що навіть сам Містраль звернув на нього увагу. Я сказала йому привітання від українських прихильників, розказала, під яким суворим режімом живе Україна і як їй тяжко розвивати свою національну культуру. Проголосили тост за розвій України, і тут ті самі питання, що їх я і двадцять літ пізніше завжди чую на всіх европейських зборах: L'Ukraine — quel est ce pays? Quel est ce peuple? Потім все це було описане в часописах, і Юрко, і моя промова про Україну, і я послала ці часописи Олександрові, як найкращий трофей моєї першої спроби ширити знання про Україну в Европі.

Але ця екскурсія мало не закінчилась трагедією. Моя дочка з іншими студентками полізла по скелях, що обступають долину, десь поховзнулась і впала

в провалля, на щастя неглибоке. Студенти підняли її непритомну, всі гості кинулись туди, я памятаю як мені назустріч товстий професор літератури ніс мою Любу. Віднесли її просто в шпиталь і зараз же їй там зробили перевязку. В неї була глибоко поранена ліва брова, лікар продезинфікував рану, зашив і завязав цілу голову. Ми рушили першим потягом додому в Монпеліє. Треба було бачити якою увагою і співчуттям оточило мою дочку все це миле південне громадянство, — професори Пеліссіє і др. Всі сіли в наш вагон, жартували, розважали поранену, що вже весело сміялася. Але прийшлося кілька день носити перевязку та ходити до лікаря.

Студенство з Росії в Монпеліє жило спільним життям, не поділяючись на українців та на росіян. Багато було жидівських дівчат із Одеси, також дочка Комарова. Часто влаштовували концерти чи то на користь студентів, чи то на російських політичних вязнів, і гроші посилали або в Київ, або в інші міста. На концертах виступали переважно українки, особливо Галя Щасна, киянка, пізніше жінка Іллі Саца. Вона завжди й організувала ці концерти і сама співала. В неї було дуже приємне меццо-сопрано, дуже гарно виходили дуети моєї дочки з нею. Хор був мішаний і чоловічий; співали в ньому і болгари і українці, співали народні пісні всіх слозянських народів. Французам дуже подобались ці концерти. Була студенська їдальня, але не дуже процвітала.

Тоді у Франції лише зароджувалась думка про народні університети. Професори організували в Монпеліє курси для робітників, і наші студентки вважали за свій обовязок підтримувати все, що робилось для робітників; це був ще молодий соціялізм. Ми всі з ентузіязмом вітали Жореса, коли він приїздив до Монпеліє, і бельгійського відомого соціяліста Вандервельде. Коли кінчався виклад, всі бігли в спеціяльну реставрацію-бар, де братались із робітниками, і все тут здавалось рідним. А коли на свята місцева орхестра грала марселієзу, всі брали участь у маніфестації і всі ми тоді думали: »Господи, якби ж то так і в нас!«. Сумні вертались в свої студенські кімнати і до болю хотілося кинути науку, вернутись додому, страждати і битись знову в залізних ланцюгах царського режіму.

А в вікна йшли з садів чудові пахощі рож, цвітучого винограду, цвітучих маслин, оливкових дерев, розкішний південь наче заспокоював наші болі своєю чарівною красою. Тепло, повно квітів! Нікуди правди діти, скільки разів наші студентки та студенти - французи крали ці квіти вночі з тих розкішних садків! Були й такі студентки, що цілком акліматизувалися у Франції, виходили заміж за французів. Французи, і професори, і студенти, добре ставилися до наших студенток і відзначали їхню працьовитість. Казали: »Якщо ви ввечорі пізно, коли все місто спить, побачите освітлене вікно, то будьте певні, що то вчиться руська студентка«. Студенти, хоч спочатку, коли зявились наші студентки, і сіпали їх за коси, але потім ставали гарними товаришами, допомагали їм у студіях, — бо поганенька підготовка наших жіночих гімназій дуже утруднювала нашим студенткам студії на медичному факультеті. Одна з студенток була на правничому факультеті, виявляла великі здібности, і ми всі нею пишалися.

Як почались вакації, і південне сонце запекло вже не жартами, всі розлетілись, хто куди міг. Ми для ощадности поїхали на 2 місяці над Женевське озеро. В селі Анієр мали одну кімнатку і обід у простого селянина, та невеличку терасу над самим озером. Було дешево, гарно й затишно. Я, як завжди, мала якусь платну літературну працю, і раділа, що могла спокійно писати. Люба їздила з товаришами по озері і студіювала хемію, з якої на іспиті провалилась. . Малий Юрко після операції грижі, що йому зробив у Монпеліє дуже гарний хірург, набирав сил і знання французької мови, граючись із дітьми господині.

А Олександер Ол. з захопленням писав про своє нове життя в Полтаві, про нові, цілком українські типи дідичів, що їх йому доводилося спостерігати. Він їздив до родича Гоголя, члена повітової полтавської управи. Там була така бабуся, що ще памятала М. В. Гоголя. Хотілося вже додому, вакації кінчались, я вже знала життя в Монпеліє, і Люба там себе почувала, наче в рідному оточенні. Ми розлучались не без суму. Перед відїздом разом оглянули Шільйон на протилежному березі озера, і вона подалась на південь, а я з Юрком — на північ. В Базелі оглядали твори Бекліна, Дюрера, — і далі, не зупиняючись, через Київ у Полтаву.

Там Олександер Ол. і Міша вже обжили гарненький будинок у садку проти земської управи. Тут мене вже чекали, щоб організувати дитячий садок — назбиралось дітей душ 10, такого самого віку, як мій Юрко:

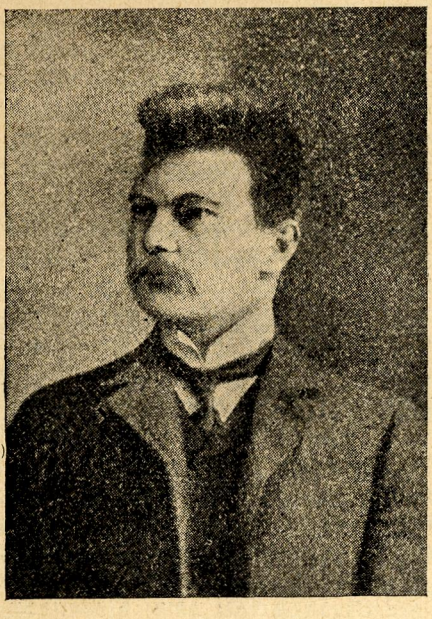

Михайло Русів.

діти Падалки, лікаря Волкенштейна та інш. Поділили їх на 2 групи, я навчала ріжних наук, Олександер Ол. учив співати, хтось іще приходив з ними малювати. Син поїхав до Харкова на 2-ий курс в університет.

Олександер Ол. захоплений був статистикою, як і всі його помішники — Рклицький, Падалка, Ротмістров та інш. Полтава тих років жила досить інтенсивним культурним життям. Зорганізовано історично-етнографічний музей і провадила його цілком віддана справі людина. Влаштовано »Гоголівський дім« з читальнею й книгарнею. В усі ці організації статистики вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю. У нас часто збирались, — співали, звісно, українських пісень. Дехто

(Рклицький) висловлювали свої враження про полтавське українське життя і в друку, чи то в формі белєтристичних творів, чи то в формі економічного допису. Тоді проведено щойно залізницю Київ-Полтава, і таким чином маленька патріярхальна Полтава безпосередньо звязалася з двома українськими університетами. Стало наїздити більше молоді, що приносила нові політичні течії, і саме Міша, Мартос, Муха (Антонович Дмитро), Олександер Коваленко зорганізували першу активну політичну українську партію, не на еміґрації, а на терені України. Звичайно, їм не пощастило довго пропаґувати своїх думок — програми партії Р. У. П. (Революційної Української Партії[1]). В харківському університеті повстали студенські розрухи (лютий 1901). Укр. студенти маніфестували на вулицях, співали укр. пісень і в своїх вимогах, крім загально-студенських справ, торкались і національних. Мішу вислали з Харкова в Полтаву, але в Полтаві його знову арештували. Підчас трусу він необережно сховав у чобіт ріжні компромітуючі його папери, листи з Галичини, тощо: його роздягли, все знайшли й заарештували. Почалась нова ера — арешти сина.

Але не минало й мене. Правда, я в ніщо не була замішана, але мене тягали на допити, при чім жандарський капітан поводився зо мною так грубо, що я мусіла подати скаргу прокуророві. Після одного з цих допитів мене арештували там таки в жандарській управі і без жадного обвинувачення відвезли в тюрму. Ту саму, де сидів мій бідний любий Міша! Про його увільнення я вже мала обіцянку прокурора. І ось я в брудній, противній камері, а там мій маленький Юрко тимчасово у моєї чернигівської землячки Анни Володимирівни, жінки Флегонда Щихуцького. Як же він буде далі без мами? Звичайно, знову Божим посланцем прилетіла Зіна Ліндфорс. Тяжко самій сидіти в тюрмі, але в сто раз

---

[1]) Ідея Р. У. П. справді зародилася в Полтаві. Ініціятором був син авторки — Михайло Русів. Орґанізаційно оформилася ця ідея в Харкові, в лютому 1900 р., при участи: М. Русова, Д. Антоновича, Б. Камінського, Ол. Коваленка і Л. Маціевича. По заснованні Р. У. П. до неї пристала майже вся національно свідома українська студентська молодь. Р. У. П. розвинула живу видавничу, орґанізаційну і аґітаційну діяльність і була поважним чинником революційного руху на Україні, змінивши в 1905 р. назву на Українську соціяль-демократичну партію, що існує й досі. — **Ред.**

тяжче переживати арешт дорогих рідних. Думка, що Міша тут, за кілька сяжнів сидить у такій самій неволі, була нестерпна.

На щастя ці тортури тривали недовго, за два тижні нас обох випустили з тюрми. — Мішу ранком, а мене того самого дня ввечері. І мене і Мішу випустили під »гласний надзор«, з забороною куди б то не було виїздити з Полтави. Для мене це була дрібниця, а для Міші це виключало змогу вчитись далі в університеті! Арешт нас обох викликав у Полтаві велике заворушення і не мало пошкодив Олександрові в його земській службі. Порушена була й тиха втіха дитячого садку. Якось ніяково було скликати знов дітей і виявляти цим певну обєднаність між батьками, бо на ті часи це вже було »таємне товариство«.

Перебило це й наші невинні журфікси, що на них збирались статистики, красуня Волкенштейн, жінка найпопулярнішого в Полтаві лікаря, Щихуцька, студенти-товариші Міші, між іншими і Симон Петлюра, — тоді ще студент духовної семинарії і вже завзятий українець. У розмовах та співах так гарно проходили ці товариські збори[1]). Одного разу був запрошений до нас милий Володимир Галактіонович Короленко і його просили щиро висловитися, як він ставиться до національного питання взагалі та до українського зокрема. Він сказав майже те, що і в пресі говорив нераз. Не розуміє шовінізму, вважає потрібним тісніше обєднання культурних верстов України і Росії. Памятаю, що його промова дуже не сподобалась молоді, і Міша, що вмів прилюдно добре говорити, дуже сміливо й розумно доводив цьому божку полтавського російського громадянства хибність та несправедливість деяких його поглядів.

У Короленка теж бували журфікси. У нього збиралась уся російська інтелігенція і т. зв. »малороси«, що не знали, до кого певніше пристати. На цих журфіксах подавали ріжні новини з Петербургу, як літературні, так і політичні, читали листи з ріжних далеких місць за-

[1]) На кожних наших допитах жандарі нам ставили в обвинувачення, що у нас завжди і скрізь бувало так багато людей і коли ми їм казали, що людей приваблювали співи Олександра, взагалі музика в нашій хаті, вони ніколи не хотіли вірити цьому.

слання, конспіративно збирали гроші на арештованих та на нелеґальну літературу і т. ін. Взагалі це було »вогнище«, так само, як і помешкання Русових, хоч оточення в Короленка було більше родинне. Він жив із своєю жінкою, двома дочками-підлітками, ґімназистками, та дуже милою тіткою, полькою з походження, дуже щирою та чулою людиною.

Великою втіхою було ще для нас відвідувати Опанаса Рудченка, що писав під псевдонімом Мирний. Він мешкав на тихій, віддаленій від центру міста вулиці в своєму власному домі. Жінка його була німкиня, і уся атмосфера в хаті, всі три хлопчики-ґімназисти в хатніх коротких курточках — все мало на собі характер порядку і певности. Затишно було в їдальні з лямпою під зеленим абажуром слухати оповідання Опанаса Яковича. Він служив у казенній палаті, і мав дуже мало вільного часу для своєї улюбленої літературної праці. Саме тоді він був захоплений перекладом Гайавати. Був страшенне скромний, але видно було, як йому приємно, що нам подобається його переклад. А що Опанас Як. не був певний у своєму знанні англійської мови, то ми вмовилися привести до нього Короленка, що дуже радо згодився познайомитись із таким талановитим українським романістом. Він взяв із собою англійський текст поеми Лонґфелло і уважливо слухав переклад у мистецькому читанні Мирного. Мені аж дивно було бачити, як наш шановний письменник боявся критики Короленка. Але крім похвали не прийшлося йому чути нічого, хіба дві-три поправки в перекладах індіянських виразів.

В Полтаві я познайомилась з одною дуже оригінальною жінкою. Вбиралась вона майже зовсім по чоловічому, мала коротке волосся, заміж і не думала виходити, маючи вже біля 40 літ. У неї був маєток недалеко від Полтави. Жила вона в гарному будинку сама з товаришкою, що з нею не розлучалася вже кілька літ. Нас зблизила справа народньої освіти. Та панна давно мала в своєму селі школу і їй хотілося зорганізувати там навчання як-найкраще. Я запропонувала їй для її народньої бібліотеки українські книжки і — як це типово для полтавської аборигентки російської культури — вона вагалась. Кілька разів підкреслювала, щоб я вибрала для неї що є найкращого. У неї все був

якийсь сумнів — чи воно справді добре буде, коли народ читатиме книжки своєю мовою. Це була якась мішанина толстовства й европеїзму. Вона високо ставила морально-філософічні погляди Толстого, додержувалася його демократизму в житті, сама плекала свій сад із ріжноманітними рожами і деревами всяких пород. Особливо гарний був рожевий явір коло самісінького ґанку. З другого боку вона відзначалася дуже широкою освітою і тонким розумінням краси і мистецтва, довго жила за кордоном і була правдивою европейкою у своїх поглядах і нахилах. Правдива чужинка з цим неясним толстовством у центрі Полтавщини, без знання української мови і дійсних потреб того народу, серед якого вона жила!

Зовсім інше враження справляла родина Беренштамів, що мала маленький хутір в Миргородському повіті над тихою річкою Пслом з прозорою, дуже здоровою водою. У невеличкому домі лунала українська мова, на полицях та в шафах майже виключно книжки або українські, або про Україну, теми розмов майже виключно політично-національні, відносини з населенням сердешні, а разом з тим нічого з ним спільного: почувалося, що Беренштами, з усією їхньою культурою, з їхнім щирим патріотизмом зовсім чужі цьому народові, що приносить їм яйця, молоко, чує їхню українську балачку і підозріло ставиться до них. Щось здається йому тут непевне, і робить він всякі пакости — кому? Своїм щирим друзям. За що?

Бачила ще й третю родину землевласників на Полтавщині, родину Янушкевичів. Це бувший репетитор мого Міші, колись талановитий меткий студент харківського університету. Одружився з дочкою видатного земського діяча Зеленського, і почав хазяйнувати. У Зеленських боргів було — й не злічить. Молодий зять-природник повів так гарно господарство, що за кілька літ виплатив усі борги, і мав такий добрий зиск, що міг жити з родиною не без комфорту і навіть придбати собі велику бібліотеку. Цілий день він був на полі, сам кермував всіма галузями господарства. Я чула, як він з робітниками весь час балакав по українському, але як же він і лаявся, які »слівця«! Жінка, бувша аристократка, красуня, тепер господарювала, знала всіх чисто бабів на селі, могла цілими годинами балакати

з ними, покумалася мало не з цілим селом, і справді була тісно звязана з населенням, була природньо своя серед нього.

Тяжко було колись розвязати це питання — як, з чим найкраще можна підійти найближче до селян — чи з ідеями, чи через благодійність, чи з практичним авторитетом?

IX.

В 1902 р. минало 25 літ статистичної праці Ол. Ол., праці, переведеної з щирим завзяттям в трьох ґуберніях України: на Чернигівщині, Херсонщині й Полтавщині та в двох українських містах: Києві й Харкові. Кілька разів ця праця переривалася підозріннями та переслідуваннями з боку адміністрації, одначе надруковані розвідки показували, скільки в них вложено невтомної пильности й ясної думки. Тепер товариші-статистики розкидані були по ріжних місцевостях України, але всі, належачи до одної статистичної школи, захотіли відсвяткувати 25-літню річницю своєї праці. До них приєдналося чимало українських громадян. Але труднощі були в тому, щоб одержати дозвіл начальства та влаштувати не інтимне статистично-родинне свято, а по змозі загальне українсько-громадське.

Обставини якраз тому сприяли, бо в Полтаві панував на той час ліберально-лагідний настрій. Того літа моя доня Люба приїхала до нас з Монпельє в Полтаву на цілі вакації. Її молода жвавість, чудовий голос приваблювали до нашої хати всю українську молодь Полтави й найкращі місцеві музичні сили. Всі вони радо взяли участь у святі ювилею. Воно почалося в нашій хаті і зовсім для мене несподівано прийшли представники Харківського Т-ва Грамотности і подали мені, на спомин 10-літньої моєї праці в цьому Товаристві, надзвичайно гарну адресу, якої я в житті своєму навіть і не сподівалася. Слідом за цим прийшли офіціяльні орґанізатори ювилею Ол. Ол. і запросили його до залі земської управи (ще в старому її будинку). Там уже було повно земців, статистиків з ріжних ґуберній, українських письменників, полтавських громадських діячів. Коло невеликого стола стояв трохи схвильований Ол. Ол., і до нього підходили делєґати ріжних українських орґанізацій та

подавали йому адреси в гарних окладинках. Особливою красою відзначався дарунок полтавського кустарного Музею — величезний альбом у деревяній різбленній окладинці: на передній дошці був вирізаний дуб, під дубом кобзар, в далечині полтавський краєвид, на задній дошці був вправленний шматок старовинної шовкової плахти. Цю справді художню працю виконав простий селянин-самоук[1]). Всередині в альбомі були краєвиди Полтавщини та портрети її діячів і поетів.

Цілий ювилей мав характер такої щирости, такої глибокої пошани і любови до ювилята! Увечері був концерт, співала Люба — і сольо, і дуети з віольончелем (студент Герасимович), співав статистик Вербицький. Було справжнє свято, так багато зїхалося українців — був єлисаветський кооператор Левицький, багато киян, харківців, уся полтавська молодь і старші громадяни. Обмірковували ріжні чергові справи, відбудову хати Котляревського, ілюстроване видання його »Енеїди«, говорилось про конечність влаштування 100-літніх рокових першого видання його творів.

Не вспіли всі гості розїхатися з Полтави, ще всі адреси й телєґрами лежали несховані у нас у вітальні, як уже ранком прийшли жандарі і, поставивши перед Ол. Ол. обвинувачення, що він хоче »отдєлить Малороссію от Россії« — на що Ол. Ол. з добродушною усмішкою відповів: »Не маю на це ані війська, ані сили«, — почали обшукувати нашу хату. Їх поява була настільки несподівана, що багато людей в цей час прийшли до нас, і їх усіх затримували і не випускали, аж поки не скінчився трус. Це було комічно, гості хвилювались, не знали, яка доля чекає їх, а жандарі з насолодою перебирали всі наші папірці — а їх же така сила! — і ось натрапили вони на скриньку моєї дочки з усіма її дівочими інтимними листами, щоденниками і цілою романтикою молодого віку. Вона кидається рятувати від брудних поганих очей жандарів свої скарби, але жандарі з присмаком відчиняють заповітну скриньку — ось воно де українська »крамола« захована. Дочка плаче, ридає, даремне мій чоловік запевняє, що це не його й не мої папери, що вони не мають жадної політичної вартости.

---

[1]) По смерті Ол. Ол. цей прегарний альбом я віддала на перехування в Київський Історичний Музей.

Та якось пан прокуратор (прокуратори завше хотіли являти собою джентельменів) змилосерджується, і нещасливу скриньку повертають студентці з Монпельє. Закінчується трус несподівано дуже щасливо, нікого не заарештовують, лише нещасливим »гостям« роблять допит — по що, в яких справах прийшло їх так багато до Русових. Жандарі, як завше при наших трусах, повезли з собою цілу фіру паперів. І коли жандарі забралися, і прийшли занепокоєні наші приятелі, на нас напав гомеричний регіт, а Ол. Ол. все пишався: »Ви не жартуйте зі мною, я маю силу відділити Україну від Росії!« Прекрасна мрія! — він не дожив до її зреалізування, а тоді, коли брутальна російська влада стояла в своєму апоґеї, мрія ця здавалась такою недосяжною фікцією. Після трусу Ол. Ол. кілька раз брали на допити, все розпитували про Галичину, при чім пан прокуратор ніяк не хотів вірити, що Львів і Лємберґ — це те саме, а закидав Ол. Ол. брехню та викручування, коли той йому це доводив.

Але скоро інші події більшого значіння повстали на території Полтавщини — почалися селянські розрухи на весні 1902 р., по економіях великих панів — у Кочубея в Диканьці та в інших місцях. Проти селян висилано військові кінні загони, вони жорстоко розправлялися з нещасним населенням, грабували села, мордували селян, стояли »постоєм« по кілька днів і за цей час зфуражовували й зїдали всі запаси селян.

Полетіли доноси, що селян бунтують статистичні переписи, що це статистики підюджують їх, а всі статистики керуються сепаратистичними революційними ідеями Русова[1]). Голова управи Лизогуб був занадто кар'єрист, щоб боронити Ол. Ол. — він дуже коректно переконував Ол. Ол., що йому треба покинути свою посаду в статистичному бюрі, бо є таємний наказ від Плєве — тодішнього страховища, міністра внутрішніх справ та голови жандармерії, який вимагає, щоб Ол. Ол. покинув »предєли полтавской ґубєрнії«. Ще одна українська ґубернія ставала неприступною для Ол. Ол.

---

[1]) Розрухи виникли під впливом пропаґанди Р. У. П., посеред членів якої було багато постійних і часових статистиків Полтавського ґуб. Земства. Олександер Русов до Р. У. П. не належав. — **Ред.**

А з Петербургу давній приятель Ол. Ол., чернігівський земець Шликевич, тоді директор страхової контори »Надежда« в Петербурзі, закликав Ол. Ол. зайняти посаду начальника статистичного відділу тої контори. Петербург, столиця, чи ж дозволять там жити тому, кому заборонено перебування майже в половині України? Але міркування начальства були завжди таємницею для простих смертних. Відповідь Плєве була цілком несподівана. Проситеся до Петербургу — це можливо, тут ви не страшний для нас, тут ви свій сепаратизм не піднесете вгору, тут ви не шкідливий. Хоч ви обоє під »ґласним надзором«, але я вам дозволю жити в столиці. Ще несподіванішою була більша ласка начальства: зденервований усіма цими подіями Ол. Ол. прохав дозволу на два літні місяці поїхати за кордон, і це йому теж дозволили. Все, що хочете, лише покиньте Україну, — здавалось хотіла нам сказати влада.

І ми покинули Полтаву, як покинув її перед тим і Міша, виключений за українство з харківського університету. Він еміґрував теж за дозволом начальства й учився в Ляйпціґу в відомого ґеоґрафа Ратцеля. Вирішили ми зїхатися в Римі: донька з Монпельє, син з Ляйпціґу та ще наймолодша сестрінниця Галя Ліндфорс й її подруга, красуня Оксана Василевська. Літо було таке холодне, що Ол. Ол., жартуючи, казав, що він рад би не то що в Рим, а в саму Африку їхати, щоб погрітися. Та хотілось не так фізично нагрітися, як одійти хоч на якийсь час від того тяжкого кошмару, що гнітив усе життя під царським режимом. І мандрівка наша справді була чудова. Три тижні в Римі ми оглядали всі його чудові руїни з таким знавцем клясичности, яким був Ол. Ол. Потім Неаполь з його чудовою затокою, Помпея і грізний Везувій з своєю незмінною »фумаролею«. Немає такої іншої країни, як Італія, з її життєрадісним, талановитим народом, ці вуличні серенади, тарантелля, що її танцювали еміґранти на величезному пароплаві напередодні відїзду в чужі невідомі краї, чорноокі діти в лахмітті з повними жменями макарон — все це, ця мішанина високого мистецтва й злиднів, ця південна чарівна краса неба, моря, рослин і печать клясичної давнини на всіх руїнах — цього ніде не побачиш в такій гармонійній красі! І тут відчувалась якась єдність, якась подібність цього південного народу з нашим укра-

їнським, теж південним, теж талановитим, але таким приборканим, пригнобленим у своєму розвитку.

З Неаполя морем до Ґенуї, де великий памятник Колюмбові і таємнича краса Campo Santo. Далі через Альпи все вгору до кліматичної стації Беатенберґ, під

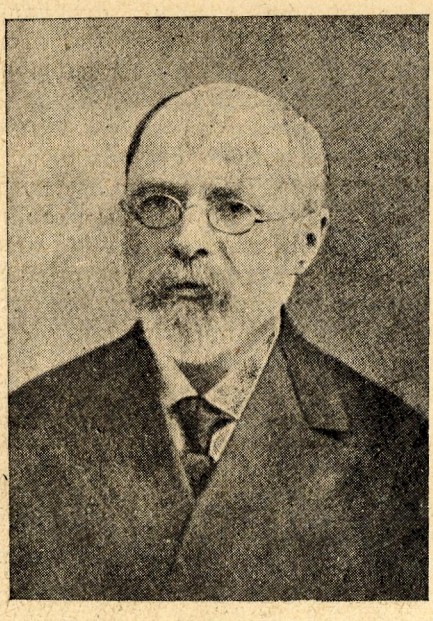

П. Стебницький.

саму Мон-Розу, в густі смерекові ліси над Інтерлякеном, в чудову сувору місцевість, де лікувалась моя сестрінниця Оля Камінер. Люцерн з роковим історичним святом незалежности, коли все озеро, береги та гори ілюміновані, а всі готелі так переповнені, що ніде не знайдеш хати. І нарешті найкраще таке вже знайоме Женевське озеро. Тут на французькому березі в маленькому місті Evians les Bains ми прожили майже місяць. Ол. Ол. був з нами недовго, його закликав Вовк до Парижу. Товариші не бачились 20 років. Вовк лише мріяв про поворот на Україну, хоч у Парижі, в колах французьких учених антропольоґів та етноґрафів, користувався чималою повагою. Ол. Ол. поїхав до нього, щоб обмірку-

бати цей поворот і звідти попрямувати до Петербурґу й там знову розпочати нове життя.

За допомогою петербурзьких українців Ол. Ол. знайшов дуже миле помешкання на Петербурзькій Стороні, і туди прийшли незабаром і наші многострадальні манатки. А ми з Любою та з Юрком ще пожили в цьому чудовому містечку над озером, оглядали Монтре, Шільйон і в кінці серпня Люба повернулась до Монпельє, а ми з Юрком до татка в нові умовини життя.

Та якщо влада гадала нас »обезвредіть«, перегнавши нас до столиці, то вона на цей раз помилилась. В Петербурзі тоді вже була орґанізована українська Ґромада, було так зване Добродійне Видавниче Товариство, що видавало популярні книжки українською мовою. Правда, все, навіть те, що мало науково-популярний зміст, треба було вкладати в белєтристичну форму. Це виходило часом досить комічно, але разом із тим для селянського читача це полегшувало розуміння наукових відомостей і більше захоплювало легкою формою. У таку легку белєтристичну форму Ол. Ол. пощастило вкласти маленький курс метеорольоґії (»Подія на хуторі«), науки так потрібної хліборобському народові. Так само Д. І. Дорошенко — тоді студент петербурзького університету — розказав про відкриття Америки, склав ріжні біоґрафії; Є. Чикаленко видав свої »Господарські поради« і т. і. Також і я написала про французьких виноградарів. Це саме Товариство видало мої два підручники — Початкому ґеоґрафію і Буквар. Це був сміливий крок, бо таких підручників російська цензура не пропускала українською мовою, хоч, правда, це було після революції 1905 р. Ще сміливішим виступом Т-ва було видання повного »Кобзаря« Шевченка. Редаґування доручили молодому, дуже симпатичному вченому В. Доманицькому. Але найголовніша й найтяжча праця — це було добитись у адміністрації дозволу на »повне« видання. Майже кожний вірш із так званих »нецензурних« творів Шевченка доводилося вирвати у начальства добре обміркованою дипльоматичною впертістю, і ця праця найбільше належала Петрові Януаровичеві Стебницькому.

Крім змісту »Кобзаря« приходилося ще боротися за ціну майбутньої книжки. Товариство хотіло дати два видання — одно розкішніше, дорожче, а друге де-

шевше, яке могло-б розійтися серед народніх мас. І ось саме у це народнє дешеве видання влада найбільше боялася пускати цілого »Кобзаря«. Але якось пощастило таки виконати задумане.

Взагалі в петербурзькій громаді були люди щиро віддані українській ідеї і з широким світоглядом, такі, як Стебницький, Лотоцький, Забіла й інш.

Дуже симпатичною людиною був П. Я. Стебницький. Син священика з містечка Корсуня, він усе своє життя пройшов, не зазнавши ані великого особистого щастя, ані високого становища, прожив усе життя в невтомній праці на користь українського народу, і в цьому кришталево чистому житті не було ані зерна неправди, ані краплини еґоїзму, себелюбства. Завше скромний, не висовуючись ніде наперед, він виконував у Громаді завше найтяжчу працю, освітлюючи її найширшим розумінням її ваги. Серце П. Я. було повне любови до людей, любови активної, він завше був готовий кожному допомогти — це добре знала вся тодішня українська молодь у Петербурзі, знали це всі, хто мали з П. Я. які-небудь ближчі відносини. Чулий, добрий, шляхетний у всіх своїх вчинках, він жив самітний і завше так тепло, так затишно було в його парубоцькому помешканні в самому центрі холодного бюрократичного Петербурґу, куди він запрошував нас, членів української Громади. Так багато українського було в цих невеличких кімнатах, стільки сердечности в його відносинах з товаришами. Стебницький служив у редакції якогось адміністративно-статистичного орґану міністерства хліборобства і, завше акуратний, сумлінний у своїй праці, користувався, не зважаючи на своє українство, пошаною з боку начальства. Але П. Я. постійно тягло на Україну, він тільки й мріяв оселитися у Києві і навіть купив там невеличкий шматок землі. Усій петербурзькій громаді він визначав напрямок, тихенько, не висуваючись ніколи наперед, але працюючи день і ніч, виконуючи свій обовязок, і службовий, і громадський з ідеальною сумлінністю, уміючи і петербурзьку українську молодь і старших українців навернути до праці, корисної для України.

Як тільки розпочалась Українська Революція, Стебницький поїхав до Києва, щоб всеціло віддатися праці для нашої новонародженої Республіки. Ми зустрілись

з ним в Українському Міністерстві Освіти. За гетьмана був короткий час він міністром освіти і йому пощастило провести штати Київської Академії Наук. Також приймав участь у мировій делеґації в Ризі, відтак був призначений сенатором. Останній раз я бачилася з ним в 1920 р. в Києві, де вже панували большевики. Петро Януарович працював в бібліоґрафічному журналі »Книга«. Він почував себе дуже погано і морально і фізично. Я запитала його, чому він не виїде закордон. — »Ні вже, — сумно сказав він, — куди мені вже їхати, добрався до Києва, тут вже й умру!« І справді, через два роки він помер в страшних умовах: зовсім хорий, голодний в правдивому значінню слова, цілком самітний, він, що так любив людей і так багато віддавав їм своєї праці, своєї любови.

В Петербурзі в ті часи (1905—6 роки) було дуже багато української молоді. Вона була досить обєднана, і молода Громада складалася із студентів усіх вищих шкіл Петербурґу. Але клімат і погані умови життя дуже впливали на стан здоровя, на настрій наших синів південного краю, і чимало їх вмирало від сухіт, хорувало на нервові хороби. Все це навело Стебницького й Солодилова на думку зорґанізувати товариство ім. Шевченка для допомоги українській молоді, що студіює в Петербурзі. Метою цього товариства було збирати гроші на цю допомогу і обєднати коло цього діла заможніших петербурзьких українців. Особливе співчуття цьому товариству виявили на початку старий Пелехін, адмірал Алексіїв і пані Красовська. Гроші збирали підписними листами і концертами. Українські концерти в Петербурзі дуже любили не тільки українці, але й російська публіка, за гарну музику. Майже завше до участи в них запрошували зі складу імператорської опери артистів, що співали українські пісні. В орґанізації цих концертів активну участь брала Маруся Забіла, п. Гребенюк. У складанні програму звичайно брали активну участь Заремба та Олександер Олександрович. Але на ті часи можна було вибирати лише з творів Лисенка, бо інші композитори — Сениця, Стеценко ще не виступали, як композитори, а Степовий що-йно видав коштом Благодійного Товариства свої перші романси. Але як суворо не переводили вибір музичних творів, ніколи не можна було уникнути, щоб на bis яка-небудь, хоч би й найслав-

ніша, співачка не заспівала якої-небудь найвульгарнішої української пісні, як напр. »Ой казала мені мати«, що своїм змістом і манєрою виконання цілком порушувала витриману гармонійність музичного програму. Але взагалі хоч як тяжко було влаштовувати ці концерти-вечірки з танцями, вони мали вже все-таки велике національно-громадське значіння, обєднуючи всю українську кольонію та демонструючи розвиток українського мистецтва.

В Петербурзі бувало у нас багато людей усякого віку, приходило чимало і молоді. Олександер Олександрович часто обурювався, що цілий день в нас люди і люди, що перешкоджали йому працювати. Він надумався призначити певні дні, коли вечорами він радо приймав би гостей. Почалися наші jours fixes за круглим столом, в тісній нашій їдальні, лунала жвава розмова, співали інколи, коли заходив Заремба, він грав на фортепіяні. Але це ніяк не зменшувало кількости щоденних одвідувачів, і коли Ол. Ол. їм ласкаво нагадував, що у нього є призначені дні, усі казали: — Так, ми це знаємо, але тоді у Вас буває багато людей, а мені хотілось з Вами особисто побалакати. — І гість балакав, а Ол. Ол. покірно його слухав і думав про свою працю, що лежала на його столі. Серед української молоді, що бувала у нас, виділявся своєю красою, розумом і завзятістю Дмитро Дорошенко, тоді студент Петербурського Університету. Це був енергійний український діяч, він дуже добре ставився до Ол. Ол., завше допомагав в улаштуванні концертів, приносив якісь нові українські книжки і ніжно оберегав »Русових« від можливих неприємностей з поліцією. Памятаю, як ми приїхали на якесь українське зібрання, про яке чомусь дізналась поліція і туди прийшла. Дорошенко ще на вулиці нас зустрів і не допустив увійти в те помешкання. Любимими нашими гостями були композитор Степовий-Якименко та поет Олесь-Кандиба. Олесь прийшов до нас за рекомендацією Христі Алчевської. Він тільки що закінчив Ветеринарний Інститут у Харкові і був повний поетичного натхнення; приходив почути критику Ол. Ол., деклямував нам майже усі ті цінні перлинки, що склалися на перший випуск його поезій — »З журбою радість обнялась«. Ол. Ол. зразу оцінив великий талант молодого поета. Не менше захоплюва-

лись ми композиціями молодого музики Степового; він приходив до нас на Офіцерську, сідав біля фортепьяна, тихо-ніжно торкався його клавіш і по них лилася чудова мельодія, глибоко пройнята рідним українським настроєм, але вже оброблена европейською гарною гармонізацією. Ол. Ол. тут же співав ці романси і виявляв їх авторові в правдиво зрозумілому виконанні. Дуже ми захоплювалися мистецькими творами цих молодих артистів слова й пісні й ширили їх твори серед українців. Пізніше Благодійне Т-во видало своїм коштом перші твори і Олеся і Степового. Взагалі в той час серед української молоді ширився інтерес до українства. На Бестужевських курсах Ефименко упорядкувала дуже цікавий семинар з української історії. Але курсисткам цього було мало, їм бракувало знання самої мови української й літератури. І от склалася невеличка ґрупа українок, медичок і бестужевок, за проводом Наталі Калинович, яка звернулась до Ол. Ол., щоб прочитав невеличкий курс граматики української мови, а я курс української літератури. Це треба було робити дуже конспіративно, щоб не підвести курсисток, які виявили таке сепаратистичне бажання — знати граматику своєї рідної мови й свою рідну літературу. Памятаю, що мене одна з курсисток чекала на вулиці, проводила якоюсь бічною фірткою через двір в невеличку кімнату, де сходилось 10—12 курсисток послухати мій виклад. Але й ця конспірація не помогла. Скоро Калинович попередила нас, що за нашими сходинами »стежать« і треба їх припинити. Наталя Калинович теж була нашим улюбленим гостем: маленька на зріст, худенька, з чудовими темними спокійними очами, вона була повна енергії і відданости українській національній справі, гаряче любила Україну, любила медицину, любила людей і була прегарною товаришкою. Петербурське підсоння дуже шкодило її слабому здоровлю, але вона нізащо не хотіла його покинути. І таки скінчила свою медичну науку. Пізніше я зустріла її лікарем в українському селі недалеко від Саратова.

Російсько-японська війна, що несподівано, невідомо за-ради чого, вибухла в 1904 р., дещо оживила громадське життя в Росії. Хоч на воєнні справи витрачалися мільйони, держава зовсім не була готова до війни. Росіяни з якимсь, цілком незрозумілим призир-

ством ставилися до японців. Усе заворушилось. При тій безнадійній пасивності, в якій приходилося жити російському громадянству, війна зявилась, як активний чинник, зворушила всю молодь — одних кинула в псевдо-патріотичний бік, а других в активно-філянтропійний. Формувалися гуртки сестер-жалібниць, всі поспішали на Схід, де незвісно за-ради чого лилася кров, де чутно було стогін і прокльони людей, що самі не знали, кому потрібна їхня смерть, їхні страшні страждання. В моїй родині теж виявилося глибоке гуманне змагання полегшити ці страждання: дві мої небоги Зінаїда та Людмила Ліндфорс, що тоді кінчала курси Лесґафта, записались в сестри-жалібниці державного Червоного Хреста. Ані Ол. Ол., ані Лесґафт (що дуже добре ставився до Людмили) не похвалювали їх вчинку. Обидва щиро казали, що війна є таке жахливе, негідне явище, що розумна людина не мусить брати у ньому жадної участи і не мусить підлягати загальному гіпнотизмові. Але мої дівчата не могли спокійно жити, як жили досі, коли вони тепер знали, що там поранені лежать без догляду, хворі без лікування. Вони поїхали і справді свято виконали свій обовязок. Підчас бою під Мукденом якось не вспіли вчасно вивезти їх лазарет, і вони залишились при ньому в Мукдені, як полонені японців. Вони потім оповідали, як коректно ставилися ці »азіяти« до полонених взагалі, а до санітарного персоналу зокрема. Взагалі ця війна вперше розкрила всім очі, хто з противних сторін був справді »азіятом« і неуком у воєнній справі, а хто, навпаки, виявив свою культурність і цілковиту приготованість до війни. Японці чинили російській армії образи одну по одній і нещадно розбивали всі пляни російських ґенералів, одбиваючи в них одну по одній позиції й перед усім світом виявляючи всю безсилість, темноту і неприготованість цієї великої держави, що чванилась своїм простором від »хладных финских скал до пламенной Колхиды«, від Балтики до Великого Океану.

І це виявлення державного безсилля Росії всіх наче електрикою зворушило й запалило до опозиції. Японську війну прирівнювали до війни кримської, і як тоді наслідком війни було визволення мільйонів кріпаків, так тепер сподівалися примусити уряд дати конституційний державний лад. Терпець уже вривався, гро-

мадянство ясно бачило на цій війні всю неможливість абсолютизму. Всі політичні партії обєдналисъ в одному змаганні звалити той абсолютизм, визволити народ (є ми, українці, поправляючи, казали їм — народи) з неволі. З найбільшою енергією і широким розумінням справи працювала партія К. Д. (конституційні демократи). В ній обєднувався цвіт російської інтеліґенції — вчені, професори, земці. Розпочались славетні політичні збори в Фінляндії. Стебницького, Ол.Ол. і Лотоцького раз-у-раз запрошували на ці збори, і взагалі провідники цієї партії запобігали не тільки перед українцями, а й перед иншими поневоленими народами, а вони всі ставили умовою перевороту — національне визволення. Вітте теж виявляв якісь несподівані симпатії до українців, і Ол. Ол. разом з иншими представниками української громади в Петербурзі подали йому відповідний меморандум і прохали визволити українське слово з тих кайданів, в яких воно загибало. Академія Наук обрала окрему комісію для розвязання питання про права української мови. В комісії цій працювали під головуванням Шахматова два російські професори з літературного відділу Академії Наук і як експерти — Ол. Ол., Стебницький, Лотоцький, я й Науменко. Засідання відбувались у довгій кімнаті в будинку Академії, де на нас суворо і велично дивився величезний бюст Катерини II, а на стінах портрети видатних діячів-академиків і царів. За великими вікнами світилася Нева вогнями своїх численних мостів. В кабінеті було тихо, затишно, велично і радісно, що в цьому великому науковому осередку обмірковується питання нам усім таке дороге. В усіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її фільольоґічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох чи чотирьох засідань, вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і обєктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не за діялєкт. Як додаток до його розвідки ішли наші статті.

В 1905 р. у Петербурзі відбулась уже цілком надзвичайна подія — зїзд усіх народів російської держави, які вимагали автономії. Ініціяторами зїзду були Ол. Ол. і поляк, професор Бодуен де Куртене, який і був головою на засіданнях, що відбувалися цілком

одкрито, але скоро були заборонені, так що зїзд не міг обміркувати всіх справ, і це докінчувалося вже по приватних помешканнях. Але перші засідання були імпозантні. Які тільки народи не були тут представлені! І буряти, і українці, і татари, і азербейджанці, і грузини, і білоруси і фінни, і поляки і латиші та инші. В усіх було спільне горе — пригноблення їх нації, культури національної гідности, але які одноманітні і разом із тим ріжні були засоби того пригноблення національної свободи: де ображали релігійні почуття, а де руйнували економічний добробут, а ще десь відбирали мову і т. д. Представники ріжних щаблів культурного розвитку, всі ці патріоти вимагали одної такої простої річі — дати кожному народові, кожній нації волю розвитку економічного і культурного. Коли всі збирались в нашій хаті,всі ми, такі ріжні умовами свого життя, культурою, релігійним світоглядом, всі розуміли одні одних і в нашій спільній недолі і в наших завданнях, — і бурят і тунгуз, що з захопленням оповідав нам про відродження тунгузького театру і навіть опери, і кіргиз, і башкир, що скаржився, як у них московські урядовці забирають землю, і чемний поляк, і естонець із стриманою іронією розказували нам, як винищує російський уряд їхню вікову цивілізацію. Багато було цікавого в усіх цих оповіданнях, часом про далекі маловідомі краї. Але коли вони збирались до нас на чай, куховарка наша так лякалась представників монгольської раси, що ні за що не хотіла до них виходити, — було подасть самовар та й сховається. А представник бурятів своїм фільософським буддійським світоглядом зачарував нас, і здавався мені на цілу голову вище від багатьох петербурзьких мудреців.

Серед цього загального політичного піднесення та руху не мовчало й учительство. На чолі учительського руху стали три імпозантні постаті, давно відомі своєю працею в педаґоґічних колах — Чорнолуський, Душечкін та Чехов Володимир. Чорнолуський походив з Чернигівщини, мав орґанічні симпатії до українства, але ні в яких наших орґанізаціях, рухах не брав участи, підозріло дивився на наш »сепаратизм« і, жартуючи, сміявся з мене, що, як тільки хто починає обмежувати права України, я з добродушної жінки стаю фурією. Чорнолуський був дуже гарна людина — розумний,

кришталево чесний, чистий душею. Учительство справедливо звало його »совістю« товариства. У нього була якась моральна інтуіція, що завше правдиво вказувала, яким шляхом треба йти до політичної мети. У Фінляндії заклали Всеросійське Товариство Учителів. В президії були Чорнолуський, Душечкін, Проскурякова, Новожилов, Репьєва й я, як представниця українського учительства. В принципах згодились: вимагати національної школи для кожного народу, піднесення народнього учителя в економічному й інтелєктуальному його становищі та більшої його незалежности від адміністрації. Після довших дискусій ухвалено, щоб учительство брало участь в тогочасній боротьбі за конституцію, а що тоді саме була на черзі дня справа загального страйку всіх установ, то ухвалено, що й школи та учителі мають теж страйкувати; але багато членів учасників зборів висловлювались проти цього, що, мовляв, ми не маємо права вмішувати дітей у політичну боротьбу. Одначе гасло загальної боротьби вже пролунало по всьому Петербурзі, і ґімназісти та инші школярі вже були ним захоплені й утримати їх було неможливо. Значно більше пасивности й навіть ворожости до цієї боротьби виявили директори та учителі державних шкіл. З найбільшим запалом ішли на цю боротьбу нові ґімназії. Тоді можна було бачити, як учні (не тільки старші, але й середні до III кл.) цілими юрбами ходили по вулицях Петербурґу і »знімалі занятія«, як тоді там це називалось, цебто заходили в школи й оголошували скрізь обовязковий страйк. На перманентні під той час засідання учительського бюра раз-у-раз приходили делєґати від спілки молоді або заявляти про прилучення до страйку ще якоїсь державної школи, або прохати поради для розвязання конфлікту з батьками , чи то з начальством. Новожилов,сам молодий студент, страшенно захоплювався цим живим рухом молоді, але Душечкін, будучи директором школи, старався його не то що стримувати, але якось привести до певного порядку. Душечкін був головою президії Учительської Спілки. Походив він з Новгородщини, був високий, огрядний, і його часто називали новгородським медведем. Спокійний, віддани ий ідеї еманципації учительства, добродушний, він був, як твердий стовп, на якому стояло наше това-

риство. Часто засідання відбувалося в його бурлацькому помешканні, і гостинний голова частував нас чаєм з величезним гарячим пирогом. Взагалі ми всі були звязані межи собою щирим товариським чуттям, і всі раді були б життя віддати за свою спільну справу. Літом 1905 р. скликано всеросійський зїзд учительства теж у Фінляндії, на який мали зібратись представники всіх народів, щоб поставити конкретно свої вимоги, освітлити справжнє становище шкільництва у поневолених народів. На цей зїзд були закликані й українські учителі, а їх делєґатами приїхали Черкасенко і Куцяк (останній пізніше прийняв псевдонім Чалого для більшої безпечности). Інформації делєґатів, звісно, були жахливі. З представників ріжних народів зорганізували бюро, і це бюро збиралося в нашому помешканні. З доповідів склалася ціла брошура, яка й була видана друком, але пізніше, за часів реакції, була заборонена.

Аж ось настав і великий день проголошення конституції, заповіджено вибори до Думи. День був зимовий, але всі бігли на вулицю, не сиділося вдома, на вулицях малознайомі люди сходились, вітались, цілувалися, радість грала на всіх обличчях. Але не довго тривала ця радість. Вже того самого вечора з усіх усюдів повилазили інші люди, злобні, темні, пяні — так звані чорносотенці, виступили в оборону абсолютизму, з ненавистю до всього поступового вони ходили юрбами, носили портрет царя, співали державний російський гимн або молитву »Спасі ґосподі люді твоя«, і горе було тій ґрупі студентів чи поступовців, що зустічалися з цими маніфестантами: доходило зараз до бійки, і вже в той самий день визволення пролито кров його борців. Це було щось таке несподіване, незрозуміле! Звідки, хто підіслав цю темну, пяну, розярену юрбу, яка йшла проти кращих людей, що виступали проти того куміра, який вже сам себе не визнавав за силу? Тільки пізніше виявилося, що ввесь час з цілою енерґією працював монархічний т. зв. »Союз руского народа«, який мав звязки з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно. Під його впливом зараз же після оголошення конституції почались арешти серед впливових діячів-поступовців, траплялись і терористичні виступи, які завше доручувано цілком несвідомим людям (убивство Герценштейна). В перші дні по

конституції що-хвилини повставали непорозуміння. Я памятаю, як на другий день увечері мій 9-літній син, почувши співи на вулиці, хотів бігти прилучитись до »нашої« маніфестації, але ми мусіли утримати його, бо почули фатальний спів гимну. Страшенну паніку наводив цей »Союз« на провінції. Поступові кола всіма силами використовували нові горожанські права, скрізь заворушилася преса, на Україні почало виходити майже одночасно 20 часописів, в Петербурзі ми мали два орґани — загально політичний »Український Вістник«, в якому редактором був Славинський, а секретарем Доманицький. Видавав його В. М. Пирожков. Найближчу участь у місячнику брали Грушевський, Стебницький, Лотоцький та ще де-які українці, що раніш стояли осторонь українства, як от Овсянников-Куликовський.

Другим органом нашим була щотижнева часопись »Наше життя«, як виразниця нашого парляментарного життя, орґан української фракції у всеросійській Державній Думі*). Там, звісно, працювали ті самі люди, але надсилалось туди багато кореспонденцій. Саму справу видання дуже енерґійно провадив молодий Доманицький. Часто редакції обох цих орґанів збирались у нас. На жаль, раз-у-раз приходилось дивуватись, чому ці перші вільні ґазети, наші політичні орґани, мають таку слабу підтримку від українців — так мало надсилалось статтей і кореспонденції, мало давалось грошей, і матеріяльний стан обох видань був дуже кепський. Українська фракція працювала в згоді з федеративною фракцією усіх націй, а також з партією К.-Д., які в той час ставились прихильно до національного питання, хоч завше в межах тільки дуже вузької автономії. Ці національні питання самі висувались тоді на чергу і їх обмірковувано по всіх часописях Петербурґу, як от »Наша Жизнь«, »Наши Дни« та ин. Часто на ріжних засіданнях приходилося сваритись за вузьке розуміння національного питання у всіх цих визначних російських мислителів — Мілюкова, Плєханова, Короленка. Один тільки ставився з широким розумінням і щиро прихильно до нашої справи — відомий соціо-

*)В Петербурзі в 1906 р. виходила ще третя українська часопись »Вільна Україна«, орґан УСДРП, за редакцією М. Порша, С. Петлюри і П. Понятенка. Р е д.

льоґ Максиим Ковалевський. Він мав свій орґан »Страна«, велику щоденну часопись, і в ній був широкий відділ провінціяльних дописів, при чім Україні належало одно з перших місць, а редаґував цей відділ Ол. Ол. »Страна« була справді европейська, широко поставлена часопись, до якої тоді ще не доросло громадянство, і вона скоро примушена була закритись через брак передплатників.

Наша Учительська Спілка теж не спала, — скликала величезний зїзд всеросійського учительства. Зїхалося понад 1.000 членів. Від нас були Прокопович, Чалий і ще де-хто з учителів народніх шкіл Київщини та Полтавщини. Зїзд був бурхливий, відстоювали національну школу, нові методи, говорилось про жахливий стан народнього учительства. Головою був якийсь високопоставлений педаґоґ, він стримував промовців і насилу довів зїзд до кінця без того, щоб його закрила адміністрація. Але наслідки зїзду для багатьох учителів були траґічні, — кого арештували, кого позбавили посад. Спілці нашій приходилось за багатьох учителів заступатись перед начальством. Але її безпосереднє заступство не завше було корисне, бо в ті »конституційні« часи сама приналежність до Спілки була вже провиною в очах влади. Нашого Прокоповича теж позбавлено тоді посади учителя в комерційній школі П. І. Холодного, тільки приватна ґімназія Жекуліної одважилася його прийняти на посаду.

Цілий час цього бурхливого життя наша родина, хоч і брала в ньому дуже активну участь, переживала страшне горе: старший син мій Михайло, заслаб невидужливо на тяжку хоробу нервово-мозкову. Він учився у Ляйпціґу, бо після своїх політичних арештів був позбавлений права на вищу школу і на Україні і по всій Росії. В Ляйпціґу він обрав собі за спеціяльність ґеоґрафію, бо ще в харківському університеті праював у проф. Краснова і подав йому велику працю — Фльора наших степів. У Ляйпціґу він скоро став одним з улюблених слухачів відомого ґеоґрафа Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією: »Будинки в прикарпатських горах і долинах«. Для цієї праці він збирав матеріяли підчас своїх кількох подорожей по Галичині. Він був гарячим патріотом, любив і наддніпрянську Україну, і західню. В журналі »Вѣстникъ Европы« були надруко-

вані його враження з подорожі по Карпатах. І ось цей талановитий дорогий хлопець, вже одружений з дуже гарною на вроду німкинею, батько маленької дочки, майже напередодні свого докторату приїздить до нас літом 1906 р. в Алешню, і ми не пізнаємо нашого Мишу, — та сама завзятість в переконаннях, той самий палкий патріотизм, але в руках якась нескоординованість, якась непевність в орієнтації, — таке було наше жахливе спостереження. Коли ми привезли його до Петербурґу, він уже настільки стратив свідомість, що я повела його до Бехтерева, і славетний психіятр ясно висловив свій присуд: »У вашево сина нє простоє разстройство нєрвов, а серйозноє мозґовоє заболєваніє«. З цього моменту почався для всіх нас період невимовного горя, турбот. Примістили були Мишу в Бехтеревську клініку, але вона не відповідала найменшим вимогам догляду — хворих там били, у Миші вкрали там шлюбний перстень, це його хвилювало і він втік, його зловили; він сумував дуже за жінкою, викликав її з Ляйпціґу, вона довго не вірила своїй недолі, благала відпустити Мишу до Ляйпціґу, де кращі лікарі, кращі лікарні. Повезли ми з нею нашого хворого, влаштували його в найкращій лікарні, і йому наче краще стало. Продовж 2—3 місяців він так намагався в листах, щоб ми його забрали з лікарні, що я не витримала — поїхала по нього. Тут я побачила, що залишати його на догляд жінки цілком неможливо. Миша сам з великою радістю згодився повернутись до Петербурґу. Забрала я і його маленьку (один рік) Олю і зимою перевезли їх до нас. Тяжка то була подорож: малу дитину глядіти, доглядати за слабим, щоб не скочив з потягу. Де-який час Миша жив укупі з нами, потім по ріжних приватних лікарнях, то знову з нами на літньому побуті в Орієнбаумі. Свідомість у нього то зникала зовсім, то знов верталася. Хороба виявлялася в неоднаковій мірі. Але добра ласкава вдача не покидала бідолашнього хорого, і всі доглядачі по лікарнях казали, що вони ніколи не бачили такого доброго, сердечного хорого, як наш Михайлик. На початку 1909 р. смерть звільнила його від усіх страждань. Поховали його на фінляндському цвинтарі. За труною з далекої лікарні до фінляндського вокзалу йшли та залізницею їхали тільки ми, рідня та любий Петро Януарович.

X.

Тимчасом, хоча реакція зміцнялася, преса, література все-таки користувалась повною свободою, і українці енергійно працювали. Петербурська українська Громада, крім того, що спромоглась на безцензурне видання »Кобзаря« Шевченка під науковою редакцією Доманицького, видала дуже цікавий збірник »Украинскій вопросъ« російською мовою для поінформування тих росіян, що уперто не розуміли нашої справи; розпочато наукове видання »Украинскій Народъ« — історія, статистично-географічний дослід, мистецтво та література. Але нам треба було вже розлучатися з милою петербурзькою громадою, наше циганське життя припинилось тільки на 7 літ нашого перебування у Петербузі, а тепер знову вимагало свого: контора »Надєжда« мала припинити свою діяльність за браком коштів, починалось скорочення штатів, а далі й ліквідація. Ол. Ол. треба було знов шукати иншого заробітку. Старий статистик Покровський закликав Ол. Ол. до міського петербурзького Статистичного Бюра, але тут несподівано прийшов заклик із Києва: там заснований був Комерційний Інститут, і директор його Довнар-Запольський запрошував Ол. Ол. викладати там статистику. Затремтіло старе серце Ол. Ол.: Київ — магічне слово! Жити в тому улюбленому місті, працювати на науковому терені, до чого він ще замолоду готувався, визволитися з Кацапляндії, — це було щастя, що усміхнулось Ол. Ол., хоч трохи пізно, на 60-му році. Листи Ол. Ол. краще виявлять, як він до цього поставився. Восени 1908 р. він виїхав з Петербургу.

Я не могла так скоро виїхати через хоробу, а відтак смерть сина Михайла і тільки весною вирушили ми з Юрком до Києва. Шкода було розлучатися з петербурзькою громадою, з донькою, що жила вже в Пе-

тербурзі (чоловік її відбував свій адвокатський стаж), але тягло також до праці на Україні.

В травні Київ чарівно гарний, але з громадського боку після гучного життя в Петербурзі Київ здався мені страшенною провінцією. Жили ми в помешканні пані Требінської, що виїхала на той час за кордон лікувати

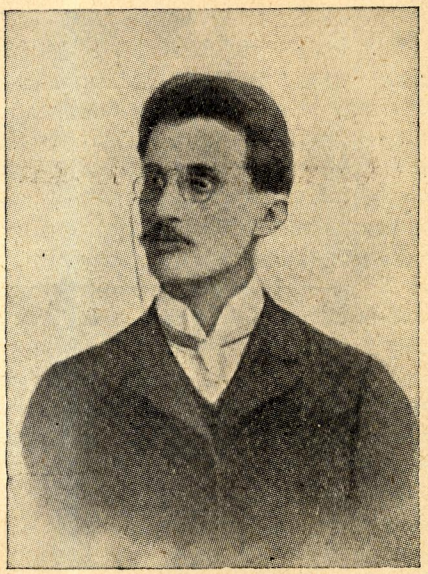

Василь Доманицький.

сина. Родина Требінських була мені здавна близька: я знала п. Требінську ще в Чернигові молодою гімназисткою, напрочуд гарної вроди, нестримно жвавої, рухливої вдачі, з невичерпаною енергією. Одружившись, вона багато працювала в своїому маєтку на Полтавщині, в Ковраях золотоноського повіту, завела там у себе школу й була в найкращих близьких відносинах із селянами. Взагалі в Марусі Требінської було надзвичайно чуле серце, вона до всіх ставилась так щиро й сердечно! Українство її було орґанічне, вона так само, як і син її та дочка, палко любили Україну й були в тісних персональних зносинах майже з усією молодою й старою українською громадою, але паралєльно й з усіма найкращими діячами російськими. Ніколи ні-

кому й жадній орґанізації родина Требінських не відмовила ані в матеріяльній, ані в якій иншій допомозі. Доманицький був одним із найдорожчих гостей у Требінських, і в Ковраях, і в Києві. Було заслабне який-небудь український студент — Маруся вже коло нього, і обід принесе, і старається, щоб примістити його в лікарню, чи в санаторію, ходить, розважає. Тяжко було б жити »на цій зубоженій землі« без таких щирих добрих душ. До політичних справ Требінська була скорше індиферентна, але, може, була й федералісткою, бо вона не розподіляла своїх симпатій між обома націями. Це був політичний тип, дуже поширений у Києві перед революцією: такі були Лучицький, Василенко та ин. Українці — вони любили щиро етноґрафічну Україну, її природу, але не мали виразної політичної свідомости і, вихо́вані в російській школі, в російському суспільстві, не мали віри в державні сили українського народу й усе трима́лись за російські погляди, за російську державну систему, вважаючи федерацію й тісну згоду з Росією за найбільше щастя для України!

Як тільки скінчилась наука в ґімназії Науменка, куди вступив мій син Юрій, ми поїхали до Винниці. Напроти лікарні, на другому березі Буга, Ол. Ол. найняв для нас літнє помешкання, куди й сам скоро приїхав. Винниця, взагалі Поділля, зробили на нас незвичайне враження: чудовий Буг із своїми водоспадами, скелі, гори, скрізь камінь, а на полі — чорна оксамитна земля. Все так відріжнялося від нашої Чернигівщини, рівної, як долоня, з її болотами, пісками та темними борами, або хоч і від Полтавщини, яку ми знали більше знад Псла та Ворксли — тихих річок в низьких берегах, з піскуватим дном та чистою водою. Течія Буга була дуже прудка, скрізь виступало з його хвиль каміння, і сам народ, що тут жив, значно відріжнявся і від наших чернигівських »лапацонів«, і від культурних полтавців. Тут населення було наче більш пригноблене, багато жило тут поляків, які поводились, наче дійсні господарі краю.

До нас незабаром приїхав Д. В. Маркевич. Була така думка, щоб спільно нам купити над Бугом шматок землі та поставити, кожний собі, хатинку на старі літа. А що ми ніколи не мали готових грошей, то вирішили продати наш хутір на Борзенщині, куди ми не мали ніколи часу й заглянути. Знаючи нашу непрактичність,

приятель наш Маркевич приїхав до нас помогти нам у цій справі. В результаті він купив собі чудову панську садибу майже в самім місті (Старий Город, Соборна ул.), а ми — дві десятини землі з садом і полем та з невеличким домом на 4 кімнатки. З того часу до смерти Ол. Ол. ми що-літа перебували там (1909—1915); туди лікарі завжди висилали Ол. Ол. на поправку, коли астма не давала йому закінчити виклади весняного семестру. Тихо, спокійно сидячи під високою черешнею, одпочивав Ол. Ол. і набирався нових сил на осінь.

Напроти нас жив дуже цікавий тип селянина-штундаря. Це була чесна працьовита людина з твердими євангельськими переконаннями. Він любив приходити до нас і в довгих монольоґах висловлювати свої погляди »на правду й неправду життя«. Від часу до часу до нього приїздили штундарі з сусідніх сел, вони вкупі читали євангелію, провадили релігійні бесіди. А коли почалася війна, цей штундар відмовився йти в москалі і, хоч у нього була велика родина (жінка й пятеро дітей), він волів просидіти якийсь час у тюрмі, та не зломав своїх переконань. На примусові роботи ходив, але проливати »кров братів« не пішов. Так і випустили його з тюрми, бачучи його твердість. Це був добрий сусіда наш, на нього ми й покидали нашу оселю, як виїздили на зиму.

Гарно було коло нашої хати — поле, ліс, через нього дорога до Буга, сила квіток, ягід. Особливо гарні були вечорі. Сонце золотить поля і Буг своїми останніми промінням, біло-рожева гречка ніжно, наче молоком пахущим, обливає поле, а по другий бік дороги — инші збіжжя стоять тихо й непорушно, де-коли тільки, від легесенького вітру захвилюються... Не побачити мені вже їх ніколи!

За півверсти від нас мешкав полковник Оберучев. До нього що-літа наїздило багато людей з Одеси, з Києва, і молоді, і старші. Його хуторець ховався в яру над великим глибоким ставом, в якому було дуже багато риби. В саду було багато овочевих дерев, тут хазяйнувала жінка Оберучева, яка жила на хуторі й літом і зимою. Це був центр поступового російського громадянства, дуже підозрілий для винницької жандармерії, в якому вона часом навіть переводила труси. До укра-

їнської справи Оберучеви ставилися з певним співчуттям.

Зусиллями Маркевича скоро у Винниці зорґанізувалася невеличка українська громада. Видатними діячами в ній були Лозінський, голова винницької земської управи, приятель графа Гейдена, тодішнього маршалка, Сніжинський, Білинський та ин. Лозінський був талановитий, дуже розумний земський діяч. Дружина його була мила особа, полька, і сам він з походження був напів-українець, напів-поляк. Вихований, прегарний обличчям, він приваблював до себе всі верстви суспільства. В земській праці був це щирий демократ, близько брав до серця українську справу, але в земстві, особливо в справі освітній, переводив свої погляди в життя дуже обережно. В земстві він користувався великою пошаною. За кілька трьохліть, що його обирали головою, він вкрив повіт школами (яких тоді в південно-західному краю було так обмаль), лікарнями, значно поліпшив міську лікарню. Добре розумів людей і вмів добирати найкращих робітників — учителів та лікарів. З Ол. Ол. у нього повстала скоро велика дружба. Сніжинський служив десь в акцизі, був прекрасної душі людина, щирий українець, політично цілком свідомий, давній член ріжних українських орґанізацій. І Сніжинський, і Лозінський мали у Винниці чудові оселі, де в садах дозрівали найкращі овочі, особливо в Лозінських, завдяки праці самої пані Лозінської, що кохалася в садівництві. В її невеличкому садку було завжди сила троянд та инших квітів, дуже гарно розсаджених. Тут уже виявлялося Поділля з його багатим ґрунтом і лагідним кліматом.

Микола Білинський був старенький самітний бурлака, жив у Винниці лише на громадській праці, старий член одеської громади, вірний її традиціям, але з великою прихильністю до Києва. Людина високо освічена, незвичайно лагідної вдачі, з лицарським відношенням до жінок і з пуританською шляхетністю в усіх своїх зносинах з людьми. Всі ці люди були з одеського університету, який справді накладав на людей якусь зовсім иншу печать, ніж київський. Всі вони радо гуртувалися навколо Маркевича в його гостинному домі на Старому Місті недалеко від церкви, яка в своїх стінах бачила колись і Богдана Хмельницького, і палкого Бо-

гуна. Маркевич умів серед польських місцевих землевласників знаходити людей, що співчували українським національним інтересам.

Але Винниця взагалі не мала характеру українського культурного центру. В ній панували жиди та поляки, по всіх крамницях лунала польська мова, а коли звернешся було до крамаря по українськи, він і слухати не хоче й дає найгірший крам. Тільки на Старому Городі показувалася цілком українська етнографія, лунала подільська українська мова, розбігались ярами українські хатки, обсаджені пишними мальвами. Там в одному яру показували напів-зруйновану хатку, де жили якісь революціонери; коли жандарі прийшли їх арештувати, вони відстрілювались до останнього набоя, а потім, підпаливши хату, і самі позастрілювались. На царині жила родина Хоменка. Це був селянин видатного розуму, який всім синам своїм дав вищу освіту. Найстарший син Іван відзначався особливими здібностями до мов, ґрунтовно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку анґлійську та італійську мови, страшенно кохався в науці й з 1920 р. учився у Відні в університеті, а в Римі готувався на місіонара й студіював східні мови. Ціла родина Хоменків була дуже культурна й ні в чому не відступала від старих українських звичаїв.

Само місто Винниця, дуже мальовничо положене понад Бугом, пишалося в густих садках. Старі мури коло нового собору надавали місту якийсь імпозантно-старовинний кольорит. Літом у Винниці бувало повно молоді, що зїздилась сюди з Києва та Одеси, на вулицях, на човнах на Бузі маячіли студентські »тужурки«. Зимою місто впадало в сон і лише земські збори вносили де-яке оживлення.

Ми мало цікавились Винницею й її місцевим життям, але з гуртком українців були в найтіснішому контакті. Часто до нас приїздили любі гості з Києва, як от до мого сина Юрія приїздила п. Ліда, дочка Біловежських, наших петербурзьких приятелів. молодий поет Максим Рильський, тоді ще учень ґімназії Науменка, Оксана Лотоцька, діти брата Ол. Ол. й инші. Вони наповняли цілу оселю веселим сміхом, лазили по горах, плавали човнами, гарно їм було.

До нас, старих, приїздили инші гості, не менше

нам дорогі: Жебуньов, Єфремов та одного року ціле літо гостював у нас композитор Яків Степанович Якименко-Степовий. Стільки гарних річей для співу й для фортепяну склав він, і ми слухали їх, як вони щойно народжувались в творчій душі композитора. До нього приїздив Стеценко, що тоді тільки починав своє композиторство. Того самого літа жила у нас наша дочка Люба і співом наповняла нашу невеличку оселю. Тоді вона ще вчилася в московській консерваторії і з батьком розучувала »Русалку« Даргомижського та ролю Марґарити з »Фауста«. Бувало полягають діти спати, і починається в нас музика, спів, а під вікнами, користаючи з темних вечорів, слухають гуртки сусідів та гості Оберучева. Гарне було літо.

Київське життя наше було заповнене працею: у Ол. Ол. виклади та семінар у київському Комерційному Інституті, Стара Громада та ріжні статистичні засідання; в мене французькі лєкції та редаґування журналу »Світло«. Зорґанізував його Шерстюк, молодий талановитий народній учитель з Полтавщини. Вже там він згуртував найкращих українців-вчителів у конспіративну учительську спілку, бо тоді реакція (1907 — 13 рр.) вже знов суворо переслідувала всяке українське навчання в сільській школі. Шерстюк горів українством, він розумів, що ця маленька купка учителів розсиплеться, якщо не знайти для неї якого-небудь обєднання, який-небудь орґан для отвертого, по змозі, виразу домагань і принципів учительства. Він отже впав на гадку заснувати лєґальний український педаґоґічний журнал. Шерстюк, Черкасенко і я почали видавати »Світло«. Де бралися на нього кошти — я й сама не знаю. Чи давала »Просвіта«, чи якась инша українська орґанізація, але ми відразу мали передплатників і (це теж було добре) безплатних дописувачів. Між останніми був і той Куцяк, що за часів большевицького панування так ганьбив професорів Камянецького університету. Багато писали Черкасенко, Шерстюк і я иноді під кількома різними підписами в одній книжці; писав і »Наш«, тоді учитель в Камянці, і Шелухин. »Світло« якось відразу придбало симпатії українського громадянства, його провадила обережно й любовно рука Шерстюка. Всі ми страшенно захоплювались цією працею. Не було в нас відповідного редакційного помешкання, і ми збирались

десь в маленькій кімнатці, в приватному помешканні Шерстюка. Всю долівку вкривали нові, щойно видруковані числа журналу, а ми перечитували листи і дописи з різних кінців України; звідусіль озивалось наше учительство. Скоро, памятаю, за якусь статтю мене покликали до суду, а також і Маню Старицьку, що була в нас за „Sitzredaktor'a". Моїй статті адміністрація закидала якийсь заборонений політичний характер. Памятаю, що справа була назначена на суд саме 17 вересня, день св. Софії, Віри, Надії й Любови. В судовій салі в »Присуствєнних Мєстах« було темно, замно, сумно. Маня страшенно хвилювалась. Присутні були лише »свідки« та з окремого дозволу судді Ол. Ол. На своє »останнє слово« я ушкварила таку промову на захист української мови в школі, що Ол. Ол. гадав, що мені загрожуватиме нове обвинувачення, але на цей раз фортуна усміхнулась нам, і мене і Маню виправдано. Весело було з такою перемогою вернутись додому просто на гарячий іменинний пиріг. Вже стіл був накритий, і вся моя численна родина чекала, чи вернеться сама іменинниця.

Тої зими почали у Ол. Ол. виявлятися перші симптоми хороби, від якої він помер. Йому лікарі радили літом конче поїхати до купелів у Наугайм. Рівночасно Юрко цілу зиму слабував на запалення легенів, і йому теж радили використати цю подорож Ол. Ол., щоб перебути в Емсі та інгаляціями полікувати свій ніс і легені. Зібрали десь грошенят в дуже обмеженій кількості й поїхали. Ця подорож (5-та) за кордон була дуже цікава. Того літа в Брюсселі мав зібратися всесвітній зїзд преси і мала відбутись всесвітня промислова виставка. Наша часопись »Рада« запросила мене бути представницею української преси. Дали мені всякі матеріяли; свіжі зразки української преси мали прислати просто на зїзд. Поїхали на Варшаву до Берліна, де мали розїхатися: Ол. Ол. в Наугайм, а ми з Юрком до Емсу. Емс гарненький, невеличкий курорт із традиційним лісом, памятником Бісмаркові, з музикою що-вечора. За табльдотом, як і скрізь, фешенебельна публіка і — всесвіт справді такий тісний! — багато знайомих з Одеси, Петербурґу. Ми недовго там пробули і просто з Емсу поїхали до Брюсселя. Я вперше була в Бельґії, і ця невеличка країна відразу привабила мене. Справляє вра-

жіння вже сам вїзд з Німеччини, зміна ваґонів, кондукторів, раптом французька мова, якась рухливість, нервовість у поводженні. Коли ми стали наближатися до Брюсселю, всі нас запевняли, що знайти хоч яку-будь хату в Брюсселі тепер, через виставку, неможливо, і ми висіли в маленькому дуже гарненькому місті Лувені (де памятник бикові, що його оспівав Ігор Севєрянін). Приїхали ми в 10 год. вечора, по всіх вулицях було вже тихо. Величезний годинник на ратуші, невеличкий готель біля вокзалу та маленька кімната в ньому, де можемо виспатися.

На другий день ми їдемо дуже рано до Брюсселю, пємо каву в чистому, дуже гарному ресторані й дістаємо там усі відомості про виставку, зїзд преси, купуємо плян виставки і проводимо на ній цілий день. Я була вперше на міжнародній виставці, а для сина, молодого пятикляснника, це вже була справжня подія. Особливо нас приваблювали павільони тропічних країн, де нас частували чаєм »мате«, вабили очі яскраві барви тканин примітивного виробу з цікавими визерунками орнаментів. Імпозантно виступала перед нами залізна промисловість Бельґії, Німеччини. Хто думав тоді, що ці дві сусідні країни, що так отверто показували цілому світові свою могутню працю, за три роки зчепляться в страшних обіймах війни! На цій виставці справді був наче ґенеральний огляд усіх багатств, культурної винахідливости, працездатности великих держав Европи. І мене тоді вражало, скільки заліза, зброї, комунікаційних засобів всі вони виставили. Цікаві були історично-ґеоґрафічні відділи з цілими родинними житлами ріжних країн. Париж блискуче показував свої моди, промисловість. Цілий день оглядання виставки зовсім виснажив нас і ми радо вертались увечері до тихого Лувену. У ваґонах було повно веселого люду, молодь співала, експанзивно говорила, з усією романською жвавістю й рухливістю, відчувалась воля життя, задоволенність, саме те, чого так бракувало в тогочасному житті на Україні.

На другий день призначено було засідання журналістів. Я вперше була на міжнародніх зборах. Були там представники молодої японської преси і читали дуже цікавий доклад по французьки. Взагалі перед вели на зїзді французи. Бельґійці виявляли дуже щире бра-

терське відношення до всіх націй, висловлювали радість, що приймають у себе гостей усього світу, підкреслювали значіння міжнародніх зїздів для культурного взаємного розуміння. Я прочитала доклад про нашу молоду українську пресу, про тяжкі умови політичного життя, в яких вона ніяк не могла розвинутися, оповідала про ті цензурні утиски, які перешкоджали її розвиткові. Мене гаряче вітали. На щастя, представники російської преси були з порядних петербурзьких ґазет і теж підкреслювали тяжке загальне становище преси в Росії. Після докладу чомусь мене обступили есперантисти з проханням ширити цю мову, переконували мене в її великому значінні для майбутнього. Все вийшло якось дуже щирс й гарно, і ми з Юрком вернулися в піднесеному настрої, а бельґійці знов співали в ваґонах. Але коли вже в готелі я глянула в зеркало, трохи не впала від жаху: я побачила, що я свою парадну сукню наділа задом наперед і так читала свій доклад!

На другий день я оглянула педаґоґічну виставку і багато побачила там для мене цікавого. Ми не могли дуже довго жити в Лувені, грошей було в нас мало, а поки Ол. Ол. закінчував свій курс лікування в Наугаймі, ми мали за-для Юркового здоровля пожити ще десь на морі. Ми поїхали на французький берег Атлянтійського Океану, але, звісно, не на якийсь курорт, а в просте рибальське село Angoulinsurmer на самому березі океану недалеко від Лярошель. Що то за чудове місце було — море виблискувало спочатку на обрії, а потім відходило все ближче до залізниці, вже через вікна ваґонів ми вдихали його солонкувате повітря з характеристичними пахощами морського життя. Просто з вокзалу ми побігли до моря. Хвиля за хвилею набігало воно на низьке побережжя села, але трохи далі, за кілька кроків, вже здіймалися скелі високого берега; їх цілком обмивало море, люто накидаючи на них свої хвилі, що підчас бурі переливалися аж по-за їх верхи. Мов якась кольонада середньовічної ґотики стояли ці скелі, і ріжні напів-темні проходи між ними справляли враження храму з чудовою різьбою. Велична була гармонія між безкраїм сіро-зеленним простором моря й цими нерухомими твердинями, що за кілька віків безупинної праці лютих хвиль таки мусіли їм піддатися. Ми сіли на пісок під цими скелями. Було тихо-тихо, тільки

хвилі бились об камінь. І ось несподівано до їх могутнього голосу приєдналася зовсім инша мельодія — ніжна, тиха, така знайома, рідна: жайворон піднявся з верхнього поля за скелями і заспівав свою безжурну любу пісню. Наче хтось близький привітав нас на чужині. Як прекрасно єдналась його мельодія з величною музикою морських хвиль.

Ми згадали, що треба шукати помешкання, треба пообідати, і вернулись вузенькою стежкою межи скелями і океаном. Але що це сталося, коли ми вернулись на те місце, де пів години тому океан заливав майже вулицю села — тепер він щез, не було води, виступили купи чорного та сивого каміння, між ними стояли де-не-де калюжки води, по мокрому піску поволі пересувалися краби, в калюжках ховалась під камінь риба. Це був відплив, море виблискувало ген-ген далеко, може за версту. Що дня в 12-ій годині відбувалось це цікаве явище, яке вперше нас так здивувало. Але скільки втіхи воно давало мойому хлопцеві, коли в самих плавках з юрбою дітей він ловив риб, креветок, міг спостерігати ріжних раків, ганявся за водяними павуками. Далеко заходити по цьому привабливому мягкому дні було небезпечно, бо приплив починався раптом, хвилі надходили, заливали »дно«, каміння, і перед їх упертим наступом втікали не тільки діти та баби, що збирали устриці, а й цілі фіри відїжджали як-найскорше, навантажені торбами з устрицями, рибами, креветками. Ані на Середземному, ані на Чорному морі не доводилось мені бачити такого величного явища, як цей приплив на Атлянтичному океані.

Того самого дня ми оселились у якогось напів-інтеліґентного власника невеличкої віллі коло самого моря, з чудовими трояндами під вікнами. Обідали в селянському ресторані серед рибалок. В селі були тільки хлібороби та рибалки. Цілі дні ми з сином були на березі, не могли відірвати очей від велетня, бурхливого, зелено-сивого або при місячному світлі сріблясто-іскристого. Гарно жилось нам. Тільки тут, серед простого населення, ізольована від усякого суспільства, серед величної природи, почала я відходити від свого тяжкого горя — смерти Міші. Ми плавали човном, пароплавом їздили на острів, де Наполеон провів першу ніч вигнання, коли його везли на заслання, в Ля-Ро-

шель, і скрізь нас було тільки двоє, я та Юрко, серед нації, яку завсігди любила й люблю — ні росіян, ні українців у цих місцях не було. Правда недалеко від нас, трохи на південь, в Аркашоні, на той час лікувався любий Доманицький, і ми списувались, щоб як-небудь зїхатися з ним десь, але курс лікування Ол. Ол. закін-

Петро Холодний

чувався, гроші кінчились і треба було покидати чудове мрійне село і вертатися додому. Ол. Ол. мав чекати на нас у Берліні. Ми виїхали з Юрком до Парижа. Це була дуже неприємна подорож, бо у нас зовсім не було грошей. Обачно купивши білєти до Берліна, ми зосталися з кількома франками, а треба було жити цілий день іще, бо потяг ішов аж увечері. Ми вирішили, звичайно, не обідати, але оглянути Париж. І я знову (я була вдруге в Парижі, Юрко вперше) бачила Венеру Мілоську в Люврі, Люксембурґ, Бастилію. Jardin des Plantes. Але бути в Парижі без грошей справді неприємно.

На ранок ми вже виїздили в суворий Берлін. Бе-

ремо фіякр, даємо адресу того готелю, що його призначив нам Ол. Ол. в листі, а самі з жахом думаємо: а що, як Ол. Ол. не приїхав іще з Наугайму, а в нас нема зовсім грошей і на фіякр. Велика була радість, коли швайцар сказав: „Herr Professor Russow ist schon hier". Так радісно було знову бути усім укупі, обмінюватися враженнями. Ол. Ол. дуже гарно виглядав після вугляно-квасових купелів та відпочинку. В Берліні ми оглянули музеї — чудові образи Берліна мене чарували, а славетний берлінський Акваріюм та Зоольоґічний сад цілком захопили Юрка. Я встигла оглянути цілий Педаґоґічний Дім Фребля-Пестальоцці з учительською семинарією та дитячим садком. Час було вже вертатися додому.

В Києві 1910 р. я ввійшла в склад учительської колеґії Комерційної школи І Учительського Товариства під директорством П. І. Холодного, тоді професора хемії в Політехнічному Інституті. В Комерційному Інституті мені довелося викладати французьку мову лише один рік, бо надалі міністерство мене не затвердило. Ввела мене в комерційну школу В. Г. Тучапська, яка була цілком захоплена нею. Взагалі тоді комерційні школи щойно повставали. Закладалися вони на громадському ґрунті і якось відразу стали провідниками найновіших метод навчання та виховання. Учителі йшли туди все молоді, завзяті й працювали з запалом, особливо в школі П. І. Холодного. Учителі збирались на засідання педаґоґічної ради і до глибокої ночі иноді обмірковували поводження учнів, свої власні помилки і т. и. Петро Іванович був душею цих нарад. Він був природжений педаґоґ, дуже добре розумів дитячу й юнацьку психольоґію, був дуже справедливий і міг ставитися цілком обєктивно до всякого вчинку учня. За ці його риси діти любили його й відважно признавались до усіх своїх злих і добрих учинків. Школа була і для хлопців і для дівчат разом, а це ще було нове в Києві й вимагало великої уваги з боку учительського персоналу, тим більше, що $^{3}/_{4}$ учнів були жиди, серед яких дуже поширена і неврастенія, і гістерія. Але серед вихователів та вихователь були люди, що цілком педаґоґічно ставилися до справи. Погано було те, що до нашої школи в перший рік її існування багато вступило учнів з ріжних шкіл одразу в старші кляси, а при коедукації

одна з найконечніших умов для добрих наслідків — це повільне зближення хлопців та дівчат вже з раннього віку, цеб-то вже з молодших кляс. Товариство, що зорґанізувало цю першу комерційну приватну школу в Києві, було дуже діяльне, воно добуло всякими позичками та з пожертв кошти на будівлю власного будинку для школи, що відповідав би всім ґіґієнічним і педаґоґічним вимогам, які вже й тоді розуміло поступове учительство, — будинку, в якому були б великі світлі кляси, широкі коритари, спеціяльні лябораторії для ріжних наук, велика саля, пристосована і для театральних вистав, і для кіна або світляних картин. Була кухня для гарячих сніданків, скрізь проведена вода, елєктрика — взагалі дуже гарний вийшов будинок, і це найбільше завдяки енерґії наших двох математиків — молодого Астряба й старого Чиркова. Всі ми дуже любили й нашу школу, й нашого шановного директора.

Я в ті часи все більше звязувалася з педаґоґікою. Виставка дитячих садків у Брюселі, дім Фребля-Пестальоцці у Берліні дуже захопили мене. Мене запросили до Фреблівського Т-ва в Києві і після одного мойого реферату, прочитаного там, директор Фреблівського Інститут Фльоров, відомий російський педаґоґ, запропонував мені викладати курс дошкільного виховання в тому Інституті. Він не зважав на те, що я не мала дипльому вищої школи, що я не мала лєкторського стажу, він просто сказав мені: »Софія Фьодоровна, ви должни чітать у нас курс дошкольнаво воспітанія, ви должни із наших слушатєльніц сдєлать настоящих фрєбєлічек. Тєпєр ані бєз направлєнія«. Переді мною викладала цей курс жінка Лубенця. Людина з невеликою науковою освітою, але з великим апльомбом, росіянка тілом і душею, але палка прихильниця методи Фребля. Я вагалася, але віра Фльорова в мої сили надала мені певности, і як я вдячна йому тепер за цю віру, яка поставила мене на шлях фахової праці й професури. З великим захопленням віддалась я своїм викладам. Інститут був тоді на Старо-Житомірській вулиці, виклади були ввечері. Відносини з слухачками відразу встановилися як-найкращі. Особливо нас усіх приваблювали практичні виклади, що їх провадилимої слухачки під моїм керуванням в якому-небудь дитячому садку, бо свого тоді Інститут ще не мав. Теми викладів взагалі призна-

чала я, але кожна слухачка вибирала собі з них таку, яка їй більше подобалась. На викладах цих була ґрупа слухачок, що вкупі здавала практичні лєкції - іспити. Кожну лєкцію після її закінчення розбирали, критикували. На цих лєкціях слухачки набиралися більше знання, ніж на теоретичних викладах. Тут часто повставали і загальні педаґоґічні питання. На жаль, на курсах було дуже мало українок, і пізніше, коли на них настав попит, нам дуже бракувало для орґанізації перших українських дитячих садків свідомого педаґоґічного персоналу. Найкраще прикладали до життя свої знання мої слухачки-жидівки, і коли український уряд дав жидам повну волю національної освіти, найкращі дитячі сади, які мені доводилось бачити і в Києві і в Камянці, були жидівські.

Так несподівано повернулась я до педаґоґіки, якої я вже більше не покидала потім. З Фльоровим у мене назавжди залишились найкращі відносини і в Києві, і коли він переїхав до Москви, — я завжди заходила до нього, як приїздила туди на Різдво до своєї дочки. Підчас одного такого побуту в Москві я познайомилась із славетним тенором — свідомим українцем Іваном Алчевським. Він саме орґанізував тоді в Москві український музично-театральний гурток »Кобзар« і на Різдво влаштував концерт із творів Степового-Якименка. Якова Степановича викликали з Петербурґу, помешкання моєї дочки наповнилось співами, грою на клявірі. Алчевський чудово виконував народні українські пісні. Це був широко освічений музикант, кожний музичний твір, кожну свою оперову партію Алчевський глибоко студіював і завжди правдиво виконував. Це був один із найвидатніших Фавстів і Ромео. Твори Степоого він теж так добре вивчив, що, здається, розумів кожну його пісню краще, ніж сам композитор. Концерт вийшов дуже блискучий. Співала на ньому й моя донька Люба. На концерті побачила я майже всю українську кольонію Москви. Вона не була така численна й активна, як петербурзька. На цьому концерті я зустрілась з Петлюрою, вперше після нашого знайомства в Полтаві. Він редаґував у Москві український журнал »Украинская Жизнь« і був ним дуже захоплений. Небіжчик Саліковський був головним редактором, я його тоді теж побачила вперше.

Наше родинне життя в Києві ввесь час тісно переплiталося з громадським: до Ол. Ол. збиралася Стара Громада, до мене — редакція »Світла«. Але так багато приходилося працювати для підготовки до викладів, над коректою зшитків французької мови учнів, що ми не мали змоги навіть часто бувати у Українському Клюбі, де йшла така жвава праця. Там читали реферати, влаштовували театральні вистави, концерти, Хоч иноді нам таки вдавалося урвати який вечір та в Клюбі подихати справжньою українською атмосферою. Там керували життям невтомна Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська і Маня Старицька. Не забути мені, як вони створили теж українське кабаре, і Маня Старицька з невимовним комізмом співала »Ой казала мені мати«, так, як цей осоружний твір з особливим смаком виконують артистки, що »малоросійствують«. А п. Антонович трагічно оголошував після кожного номера: »перерви нема«. Ставили й чудові мініятюри Олеся, як от »Осінь« та ин., поставили й гарно виконали »Ноктюрн« Лисенка. Иноді Клюб набирав офіційного вигляду, улаштовували який-небудь обід чи вечерю на честь якогось гостя з Галичини, а як із Франції, то вже й мені приходилося практикувати свою французьку мову. Взагалі культурне українське життя в ті часи в Києві зосереджувалося в цьому Клюбі на Володимирській вул. коло Золотої Брами. Але з якою обережністю треба було провадити це національне культурне життя! От уже добються старшини Клюбу, — Жебуньов, Лисенко, Синицький, — дозволу на якусь серію вечірок чи рефератів, а поліція візьме та й завередує і за дві години перед початком заборонить призначену вечірку чи реферат. От їздять знов наші такі шановні люди, просять нового дозволу. А скільки горілки треба було на частування приставів у самому Клюбі, щоб їм очі позаліплювати — аж гидко згадувати! А вже перед Шевченковим святом, то треба було все на карту ставити, щоб добитися, вблагати дозвіл на щось справді поважне. Смішно й жахливо казати, що і в ці роки, вже в XX столітті, день Шевченкового свята був днем арештів, репресії з боку уряду і маніфестацій з нашого боку. Козаки їздили з нагаями і де побачать юрбу молоді, що співає »Заповіт«, заганяють в поліцію, студентів бють нагаями... За що?

В політичних справах тоді в Києві перед вела політична орґанізація — Т-во Українських Поступовців, що більше була відома під скороченою назвою: ТУП. Увесь Київ поділено на райони, в кожному районі мала бути секція Тупа, з реґулярними періодичними зборами, з певним поділом праці. До орґанізації належали українські інтеліґенти, учителі, професори. Хотіли теж притягти до Тупа молодь, що завжди відділялася від стар-

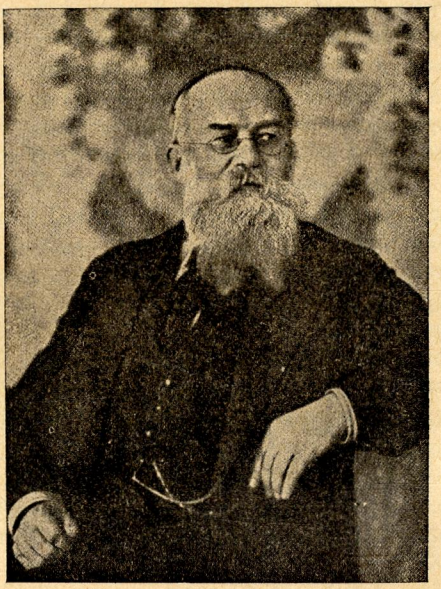

Михайло Грушевський

ших громадян в свої власні гуртки. Особливо за таке обєднання людей ріжного віку побивалася Алла Львовна Ковальова. Ковалів, видатний фінансіст, служив у якомусь банку в Києві і старався його українізувати, даючи посади переважно українцям. Це була чесна, серйозна, щира людина. Він мав нещастя покохати одну молоденьку студентку-фребеліянку Варю Ч. і, як прямолінійна людина, відразу порвав зі старою родиною, хоч і дуже любив свого сина, 8-літнього Володю, покинув банк у Києві і переїхав до Харкова, а Варя пе-

ревелась на курси Фребля теж туди. Це була дуже інтересна дівчина, розумна, палка, аж горіла українською справою, ширила в нашому Інституті національну свідомість, була дуже гарною орґанізаторкою ріжних українських жіночих гуртків, видала кілька праць про українське дошкільне виховання. За останні часи доручено було їй у Харкові провадити цілу справу дошкільного виховання. Це була одна з моїх найулюбленіших слухачок. А. Л. Ковальова якийсь час грала певну ролю: »Туп« доручив їй зорґанізувати Бюро Праці для здобування праці й посад українцям. Треба було провадити справу досить конспіративно, але рівночасно й широко поставити її, користуючись звязками з земствами і промислово-торговельними установами. Я допомагала їй у цій справі, бо мала багато знайомих по всій Україні. Коли наприкінці війни було так багато клопоту з розміщенням дітей-сиріт, що після евакуації зостались без батьків, Ковальову обрали в київську міську управу завідувати цією справою. Вона відкривала тоді притулки для дітей у Києві. Це була честолюбива, владна жінка, дуже практична, але вульґарна душевно й зовні. Коли до Києва прийшли большевики, вона й її син Левко зразу стали »комуністами« й приймали участь у страшенних злодійствах, що чинилися в Києві в 1917—18 роках.

»Туп« від часу до часу влаштовува зїзди делеґатів своїх орґанізацій з ріжних міст України. Зїзди ці були дуже цікаві. Збирались по приватних кватирях у заможних людей, напр., у барона Штейнгеля в Липках. Я була на одному з них, як делеґатка одної з київських секцій »Тупа«. Всі один одного знали, приїзжих делеґатів завжди дуже щиро вітали. Спочатку централя подавала свої справоздання, потім провінціяльні делеґати інформували про настрій населення по селах і по містах. Це якраз був 1915 рік, коли вже йшла війна, і цікаво було стежити, як підносився масовий настрій проти уряду, проти війни, як виникали протести проти заборони українських часописів у той час, коли вісті з війни всім були такі потрібні; як у шпиталях сама собою провадилась українська праця; як впливала на наших людей зустріч із галичанами та сама Галичина з її вільною українською книжкою, українською службою по церквах, тощо. Видно було, як це в найменш підготованих вояків збуджувало національну свідомість. Страшні, лихі

то були часи початку війни, але зате повні нових інтересів, нових змагань.

Окремо від Тупа буяв завзяттям молодий гурток, що купчився навколо »Української Хати«, яку редаґував п. Богацький. Там в літературній критиці, в нових літературних творах лунав уже новий соціяльно-літературний напрямок, там писали Сріблянський, Євшан, Товкачевський, Рильський, Чупринка й инш. Від них віяло молодим смілизим життям. Рильський під той час кінчав ґимназію й жив у нас на кватирі в дружньому товаристві з моїм сином Юрком. Рильський завжди з великим захопленням оповідав нам про ті жваві розмови соціяльно-політичного характеру, що провадилися в їх гуртку і направлені були проти всіх застарілих традицій, що ще панували в тогочасному українському суспільстві.

Перша звістка про війну застала нас у липні 1914 року у Винниці. Сиділи ввечері в садку, чаювали, аж приходить Лозінський, Маркевич і ще хтось із повіту й кажуть, що оголошено війну, всіх військових скликують, на завтра призначено побір коней коло царини. Це пролунало, як щось неймовірне. Навіть пожартували на цю тему та й розійшлись. Другого дня пішли ми на царину. Коней пригнали небагато. Ніхто ще не був свідомий, що воно таке справді робиться, виконували пасивно наказ начальства. З великим жалем прислав і Маркевич свого красуня-коня, на якого так і накинулися ремонтери, бо решта коней були прості, селянські. Ми сиділи на колодах, дивились на рух на майдані, сонце так гарно сідало за Бугом, з сусіднього поля доносився запах гречки, шляхом гнали череду додому. Ніхто й не передбачав того жаху, що мав початися за яких 2—3 дні. Інтеліґенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо инакше це була б надто жорстока бойня людей. Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав. Цілу Европу наче обхопила пожежа, всі її народи наче перейнялися смертельною ненавистю один до одного. Почалися скрізь драми: ридали матері, провожаючи синів не знати куди й нащо, плакали жінки, яким війна забирала чоловіків, — вони часто покидали дітей, йшли в сестри-жалібниці, аби не

переживати цієї жахливої розлуки, в якій невідступно перед ними стояв привід смерти. Особливо тяжко було дивитись, як селяни — батько, мати — провожали синів на залізницю: суворі, мовчазні обличчя, мов скаменілі в тяжкому почутті непоборного обов'язку, і тільки крадькома батько витре нестримну сльозу, а мати — вона за сльозами й світу не бачить!

Того року ми трохи раніше повернулись до Києва з Винниці, — хотілося скоріше бути вдома. В Києві провадилась уже якась гарячкова підготовка до чогось страшного. Одні знову кричали про певні перемоги — це були монархісти та »Союз Русского Народа«. А ліві, навпаки, були переконані в протилежному. Українці не знали, чого їм сподіватись. Війна, яку великий князь Миколай Миколаєвич оголосив за визвольну для всіх пригнічених народів, почалася для нас з заборони часописів, місячників, з руйнування Галичини та незвичайного запобігання уряду перед Польщею. Скоро стали зявлятись заложники з Галичини. Оповідали, що там робилося на українських землях, що дозволяло собі російське військо, як руйнували всі наші культурно-національні здобутки. Та й у центрі України військовий уряд і адміністрація тримали заложників-галичан по тюрмах, арештованих українських діячів з Галичини відвозили на Сибір і тримали там в неможливих умовах. Ось у цей момент і виступила до роботи Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. Вона не хотіла слухати про жадну політику, вона тільки бачила перед собою тих галичан, яких звикла вважати за братів, яким доля раніше краще усміхнулась, аніж нам, щодо національної волі, братів, які багато чого могли навчити нас. І тепер ось вони — жертви війни, обідрані, голодні, змучені жорстоким поводженням. Треба було зараз же їм допомогти, щоб вони як-найкраще побачили, що в Києві мають братів-українців. І Людмила Михайлівна зорганізувала жіночий гурток і почала сама ходити від одної адміністраційної установи до другої. Треба було вирвати галичан з вязниці, розмістити декого по приватних помешканнях українців. Так трьох заложників міста Львова — Паньківського, Федака і ще когось примістили в помешканні Матушевського. А для решти евакуантів треба було знайти помешкання, де б вони були на волі, а на це

треба було коштів. Рівночасно з усім цим клопотом і працею провадився український шпиталь в колишньому помешканні Українського Клубу, що мав тепер тільки дві кімнати внизу, бо збиратись українцям тоді було невільно. Цілий другий поверх обернули в шпиталь для ранених. Там українські вояки знаходили не тільки лікарський догляд, а й найліпші санітарні умови, добрий харч (бо це був один з небагатьох шпиталів, де адміністрація не тільки не розкрадала коштів, а ще свої гроші вкладала). Вони мали там теж і моральну підтримку: їм читали книжки, влаштовували світляні картини, концерти, неграмотних вчили української грамоти.

Тимчасом Київ усе більше набирав воєнного вигляду. Багато шкіл перевезено тоді в інші міста, далі від небезпечного кордону Австрії (вже австріяки одного разу заходили в Камянець, — так, проходжаючись, не на довгий час, чому-ж би їм не заїхати й до Київа?). Почали забирати студентів до війська. На провесні 1915 р. Ол. Ол. став нездужати, знову почались напади астми, він мусів покинути виклади і цілий місяць пролежати в ліжку, дихаючи киснем. На Великдень з Москви приїхала Люба, що вже скінчила там науку співу в консерваторії. Наприкінці великодніх свят Ол. Ол. поправився настільки, що його можна було перевезти до Винниці, де він завжди найкраще поправлявся. Але не така тепер була атмосфера, щоб нервовій людині легко було поправитись. До лісу боязно було ходити, бо там ховалися люди, що ухилялись від військової служби, в місті було повно війська. Лозінський і ґраф Гейден цілком віддались праці для потреб війська, культура вже на цей час не мала ніякого значіння. Розмови сусіди нашого, штундаря були вже не на євангельські теми, а на апокаліптичні. Було тяжко, сумно, всяка праця падала з рук. Вже починались розмови про евакуацію Києва. Ол. Ол. хвилювався, ми благали його подати заяву про вихід зі складу професорів, бо бачили, що на спокої Ол. Ол. ще міг би довго жити й потроху працювати, але залишатися професором, ризикувати на якусь евакуацію, на це не могло вистачати сили у хорого. Але Ол. Ол. ставив справу на инший ґрунт: »Коли корабель в небезпеці, то з нього, — казав він, — втікають лише пацюки. Київський Комерцій-

ний Інститут переживає тяжкий момент і професори, що розуміють свій обовязок, мусять його підтримувати. Евакуація, то й евакуація, поїдемо всі разом!« Ця упертість Ол. Ол. дуже хвилювала всю нашу родину. Йому було тоді 67 років, час було вже спочити від такого неспокійного життя. Але на початку жовтня вже все було готове до евакуації університету, комерційного інституту, фреблівського інституту. Куди? До Саратова! Так далеко! На чужину! А Ол. Ол. цікавиться, які то пісні він там почує на Волзі!

Великий натовп був на вокзалі, коли ми з частиною професорів вирушали до Саратова. Всі були схвильовані. Ті, що виїздили, не знали, що спіткає їх там далеко; ті, що залишались, боялись ворожого наступу, а всі разом зі страхом думали про долю свою й инших. Як більшість нервових людей, я завжди жила передчуттями, і тепер залягло мені на серці тяжке темне передчуття... Вже в дорозі бували такі моменти, коли Ол. Ол. було дуже погано: астма забивала йому дух. Але потім це проходило, і Ол. Ол. ставав дуже веселий, балакав з колєґами, співав. З вікон видно було вже чужі поля, засаджені соняшником, де-не-де показувався верблюд, мова на вокзалах була типова великоруська з волзьким »оканням«. Увечері на одній з вузлових станцій, на великому вокзалі, Ол. Ол. спокусився зїсти риби: »треба ж волзької риби скоштувати« — жартував він. Та й не догляділа я свого недужого; ця риба дуже йому пошкодила, майже була одною з причин його смерти! До Саратова приїхали ми ранком. В дорозі адміністрація Комерційного Інституту всіх заспокоювала, що в Саратові все готове для нас, але, коли ми приїхали, то жадного ладу в цій справі не було. Шукали директора, — він виїхав шукати когось із старших начальників адміністрації, — всі відмовлялись, що нічого не знають і що помешкань в Саратові вільних нема. Примістили нас — кількох професорів з родинами та кількох студентів, — в самісінькому центрі міста. Я за ціле життя своє не бачила такого брудного та смердючого житла. І в кімнаті, і в коритарі не можна було дихати від задушливого смороду, а Ол. Ол. міг дихати тільки киснем. Тої самої ночі він заслаб на шлунок, наслідком чого дуже охляв, а це було для нього дуже небезпечно. Покликали лікаря.

Він оглянув хорого, в серці не знайшов нічого загрозливого, наказав лежати й як найскорше виїхати з цього готелю. Мені дали кілька адрес, і я поїхала шукати помешкання й вернулась додому тільки ввечері, але з деякими позитивними наслідками. Ол. Ол. підбадьорили мої інформації, і ми зважились, як тільки йому поліпшає, зараз же перебратися в одну з вибраних кімнат. Але доля вирішила за нас инакше. Тої самої ночі Ол. Ол. помер від остаточного нападу задухи. Коли такі напади бували в нього в Києві, ми відразу діставали кисень і рятували дороге життя. В Саратові, та ще вночі, наші студенти кидалися в ріжні лікарні й не могли нічого дістати. Смерть Ол. Ол. застала нас з сином зовсім непідготованими, на чужині, без жадного певного пляну дальшого життя. Інститут зробив пишний похорон своїому професорові, цій справжній жертві евакуації. Тіло Ол. Ол. повезли до Києва. Приїхали ввечері на той самий вокзал, де тиждень тому так стискали мені серце тяжкі передчуття. На вокзалі було повно вояків. Нас зустріла моя родина й любі Старицькі. Одвезли труну у Володимирський собор. На другий день перед останньою похоронною службою я попросила відкрити труну. Люди вагались, боялися смороду, я стояла на своїому, і Ол. Ол. відкрився в труні, як живий, — спокійний, лагідний, без жадних ознак гниття, хоч це був уже 5-й день смерти.

Поховали Ол. Ол. на Старому Байковому кладовищі, недалеко від могили його батька, військового лікаря, що помер від холєри. Не скоро спромоглись ми поставити на могилі памятник, але в 1917 р. він уже стояв, з чорного мармуру, з портретом Ол. Ол. і віршем Шевченка:

Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне!

XI.

Поховавши Олександра Олександровича, я з сином Юрієм і внучкою Олею залишилася, як на роздоріжжі: куди подітися, як жити, що розпочати, щоб забути своє страшне горе? Юрків університет і мій Фребльовський Інститут були евакуовані до Саратова. Чи їхати до того чужого краю, чи шукати якоїсь посади в Києві? З цими думками моя доня забрала нас до себе в Алешню. »Там, — казала вона, — ви заспокоїтеся та й вирішите, що робити«. Ми справді нічого кращого не могли вигадати.

Як приїхали ми до Алешні, маленька Оля зазаслабла на гострий гостець. Вона лежала нерухомо, бо кожний рух в ногах викликував великий біль. Сидячи коло неї, передумували ми всякі пляни, але доля вирішила за нас сама. За два тижні прийшла з Саратова телєґрама від В. Зіньківського: »Від листопада починаємо лєкції, Ваша присутність необхідна«. Оля вже видужувала, але брати дитину в далеку дорогу було якось страшно, й ми залишили її в родині моєї доні, а вдвох з Юрієм, не заїжджаючи до Києва, подалися до Саратова. Там замешкали ми в двох невеличких кімнатах і розпочали з невимовним сумом нове життя.

Саратов — велике місто на високому березі Волги, з дуже жвавим промисловим рухом і піднесеним інтелєктуальним життям серед інтеліґенції і робітників. Взагалі соціяльно-культурне життя проходило тут куди вільніше, ніж у Києві. Було тут чимало ріжних товариств, а в місцевій пресі свобідно висловлювались про війну й про ріжні соціяльні питання. Широка Волга велично котила свої хвилі під самим містом, церкви блискали золотими банями, на вулицях було шумно, голосно, а скрізь лунала чужа нам, московська мова. Нам

з Юрком треба було якнайскорше обміркувати, на які засоби маємо жити.

І ось я завжди буду вдячна проф. Зіньківському: він мене призначив викладати педаґоґічні курси в Фребліївському Інституті на місце тих професорів, що не евакуювались з Інститутом до Саратова. Це давало мені можливість якось прожити, не витрачуючи тих 3.000 карбованців одноразової допомоги, що їх дав мені Комерційний Інститут, як вдові по Олександрові Олександровичеві. Крім того Зінківський постійно висував мене, як лєктора, на педаґоґічних курсах, що влаштовували ріжні місцеві товариства, користаючи з тимчасового перебування нашого Інституту в Саратові. Взагалі наш Інститут, завдяки видатному лєкторському талантові Зіньківського, його широкій науковій освіті та привітливий вдачі, став дуже популярний в Саратові. Разом з тим саратовські пані захопились поступовими педаґоґічними думками, що ми їх ширили на наших викладах. І коли ми виїжджали з Саратова, там закладалося подібне до нашого Фребліївське Товариство.

Вже зараз після Різдва якась жіноча орґанізація запросила нас прочитати курс родинного виховання. Зіньківський викладав дитячу психольоґію, Е. О. Толмачевська — фізичне виховання, а я — загальне. Викладали ми в якомусь пишному мешканні. Народу на викладах було повно. Потім міська Управа зорґанізувала курси для вчителів і нас теж запросила до викладів. Авдіторія була дуже приємна, учителі були розвинені, цікавились питаннями нової педаґоґіки, і ми часто з ними розмовляли на ріжні теми. Їм було куди вільніше в їх російській школі, ніж нам, українцям, що мусіли в рідній школі вчити чужою мовою. Перед весною якась робітнича орґанізація закликала мене прочитати кілька викладів про орґанізацію дитячого садка для дітей робітників.

Побіч тих публичних викладів провадилися наші щоденні систематичні курси Інституту. Нас був невеликий гурт лєкторів і студенток і ми жили так дружно, наче родина, журилися тим, що залишили там »дома«, в Києві, раділи, що »наша« ідея найкращого виховання так високо піднеслася тут, на далекому Сході. Коли повстало питання, де нам провадити педаґоґічний прак-

тичний семінар при моїй катедрі, ми звернулись до одного добродійного захисту, щоб нам виділили гурток дітей 4—6 літ, яким могла би займатися щодня одна з наших курсанток і щоб там могли б провадити свої практичні лєкції курсантки відповідного курсу нашого Інституту. Нас приняли не дуже ввічливо. Установа, що опікувалася цим дитячим інтернатом, була цілком архаїчна, з фарисейсько-набожним настроєю. До дітей ставились суворо, вони ввесь день були в роботі, вязали панчохи, а коли кінчали їх, то панчоху розпускали — і дитина знову починала вязати з тих ниток нову панчоху. Дітей карали тяжко й образливо. Наші фреблянки жваво орґанізували потрібний їм гурт і почали переводити з ним заняття. Вони внесли в цей захист промінь радости й окружили бідних діточок своєю ласкою й розумною опікою. Кермувала цею справою свідома учителька Люба Нартова, яка перед тим вела в Полтаві зразковий дитячий майдан. Щиро, віддано працювала вона й її товаришки в цьому захисті »Саратовського Благотворительного Общества« та чимало натерпілася, намагаючись прояснити витворену там атмосферу брехні та жорстокости.

Вся ця напружена праця допомагала мені переживати моє страшне горе. Зимою було виходимо з дому о 8 годині рано — мороз лютий, сніг під ногами скрипить, на Волгу глянеш — нема річки, все кригою вкрите, по якій люди ходять і їздять з берега на беріг. На обіді десь в їдальні (а їх було кілька в Саратові) зустрінешся було з своїми, побалакаєш та й знову на працю біжиш. І тільки ввечері повертаєшся додому, — я із своєї школи, Юрко з приватних лєкцій, які дістав собі, або з університету, а повечерявши — знову працюєш: готуєшся до викладів. Та оця буденна праця, що провадилась серед чужої московської суспільности, мало давала для душі.

Але була у мого сина й у мене більше святочна праця, без якої тяжко під моральним оглядом жилось би нам на чужині, і вона теплом гріла наші осиротілі серця. Ця наша втіха — то були наші близькі взаємини з українськими студентами, що евакуувались разом з університетом і з Комерційним Інститутом. Вони приятелювали з моїм сином і для них наша хата на чужині була, як рідна оселя, до якої вони свобідно приходили і вдень

і пізнім вечером, з усіми своїми турботами. В маленьких кімнатках збиралось інколи по 30—40 душ, шумів самовар, лунала українська пісня, відбувались загальні розмови про війну, про її майбутні наслідки для України. Були між нами люди ріжних поглядів, ріжного виховання, та це не порушувало нашої дружної гармонії, й усі ми тримали високо серед чужинців репутацію української еміґрації. На Різдво вирішили йти колядувати до всіх професорів, українських і місцевих. Саратовці ахнули від захоплення — так сподобались їм наші колядки. В лютому приїхала дочка Люба нас відвідати. Користаючи з цього, влаштовали ми на масляну концерт українських пісень. В Саратові був звичай їздити на масляну їсти млинці до ресторану на тому боці Волги. Поїхали і наші студенти »тройкою« через річку, скована кригою, але повернулись не дуже задоволені: млинці, справді, були добрі, але занадто було все там пяне, огидне.

Окрім взаємної симпатії наш гурток був тісно обєднаний спільною громадською працею. Майже одночасно з нами до Саратова прибули численні родини селян, що були евакуовані з Правобережної України з фронтової полоси. Розташували їх в якихось брудних напівтемних казармах. Були між ними старі діди з глибоким безнадійним сумом в очах, були й жінки з малими, трохи не голими діточками. Як вони страшенно нудилися в цих казармах! Чужа, незрозуміла їм мова, харчі дуже обмежені, жадної праці, жадного заробітку. Як тільки наше студентство дізналось про такий тяжкий стан цих жертв війни, зараз заходились, щоб помогти їм якось краще налагодити життя. Заклали свій комітет спеціяльно для опіки над евакуованими нашими селянами, звернулись до саратовських установ, що займалися справою евакуації, щоб поліпшити харч, познаходили деяку працю дорослим, оточили їх рідною атмосферою, в темних казармах залунала українська мова, українська пісня. Курсантки орґанізували навчання грамоти дорослих і дітей, добули ліхтар із світлинами, провадили читання й усім серцем віддались справі культурної опіки над земляками.

Прожита була довга тяжка зима. Надходила весна. Почулися балачки про поворот до Києва, додому, бо

всі були переконані, що німці не збираються наступати на Україну. Університет й оба Інститути почали пакуватися. Студенти артіллю орґанізували перевіз майна й їх величний білий кінь цілими днями зявлявся то на тій, то на другій вулиці Саратова, перевозив речі професорів на двірець або на пристань. Декого брала така нетерплячка, що, не чекаючи масового, дешевшого перевозу, виїздили самі. Саратов опустів по виїзді численної еміґрації. Волга вже очистилася від криги і по ній велично почали ходити двохповерхові пароплави. Збирались і ми з сином вертатися. Жалко стало покидати чужий город, де вложено було багато нашої непомітної, але щирої праці.

Але тут один з професорів нашого київського університету запропонував Юркові працю на Уралі, в уральській станиці для годівлі риб, і мій син з радістю на це пристав. Ніхто з нас тоді не думав, що ця перша праця в біольоґії зробить з Юрка вченого фахівця годівлі риб. Я відпровадила сина в Уральськ — маленьке місто на гірському березі Уралу. Населення тут мішане — московське і киргізьке. Станиця стояла на горі, а внизу, на березі Уралу, була маленька пристань з моторовим човном. Над берегом невеличкий гай з високих дерев, в ньому сила яструбів, яких хижі крики лунали по всьому гайку. По той бік неширокого Уралу слався рівний, як долоня, киргізький степ, десь далеко чорніли юрти та на обрію час від часу зявлялася тонка постать киргіза на невеличкому коні або пробігав, витягнувши шию, верблюд. Юркові це все подобалось. Зїли з ним паску, бо були Великодні Свята, переночували в якомусь веселенькому готелі й розлучилися. Це була наша перша досить довга розлука. Я повернулася до Алешні і там прожила усе літо у доньки.

Восени 1916 р. треба було розпочинати нове життя. Я знову була прийнята до Комерційного Інституту на виклади французької мови. Знову читала педаґоґіку у Фребльовському Інституті. Юрко докінчував університет. Жили в двох невеличких кімнатах на Володимирівській вулиці в пані Ковальської і ніхто з нас не прочував, які великі політичні події наближалися.

Довго не вірилося, коли відомости з Петербургу про лютневу революцію 1917 р. виявили, що вона й нам

несе волю, а може й цілковите національне визволення. Памятаю, як уперше радісно зібралася київська українська інтеліґенція в нашому клюбі, внизу, в сутеринах, бо верх був ще занятий шпиталем. Були тут старі і молодь, військові, письменники, старшини клюбу — увесь цвіт української суспільности. Промов пригото-

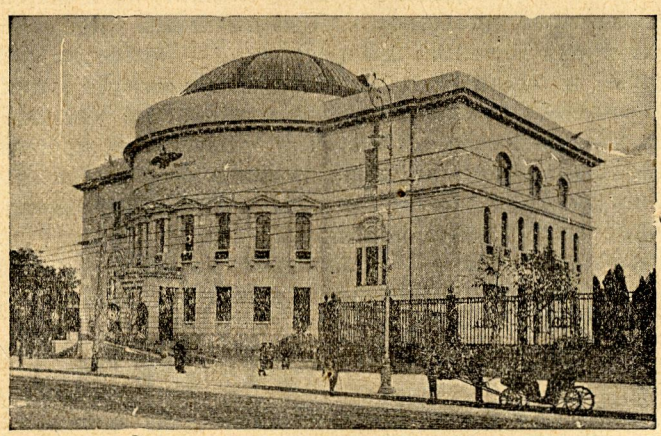

Будинок Української Центральної Ради.

ваних не було жадних, усі говорили свобідно, весело, вже не страхаючись якоїсь поліційної несподіванки. Коло столів провадились записи, розділювали ріжні громадсько-адміністраційні обовязки, намічували людей для нових посад, оповідали ріжні епізоди з петербурзької революції, про активну участь в ній українських військових частин, прочитували листи, що їх писали українці з ріжних кінців Росії — вони вітали Киян, кидали свої посади на далекій Московщині та їхали до Києва. Настрій був радісний, піднесений. Ще ніхто не заглядав у майбутнє, ще поважно не обмірковувалось та й не оформлювалося це майбутнє — чи воно вилється в федерацію з відновленою Москвою, чи може дасть нам — як гадали найсміливіші патріоти — повну незалежність, самостійність. У всіх намітився відразу один провідник в цей важний момент — відомий істо-

рик України Михайло Сергієвич Грушевський, і його зразу викликано з міста заслання, з Москви.

Це був великий момент, коли М. Грушевський вступив до мешкання Центральної Ради (бувший Педаґоґічний Музей на Володимирівській), як намічений її голова. Великий натовп українців його вітав і на вулиці й у великій салі. Здавалося, що з першою його появою, першою його промовою розпочинається нове політичне життя України і що ця людина — невисока, з борідкою, в окулярах, з розумними блискучими очима й нервовими рухами, що цей історик, що так добре знав минуле України, найкраще зрозуміє, як поставити визволений народ на шлях певного будування самостійної держави. Та не так воно сталося, як гадалося! Писати історію одно, а творити історію зовсім щось інше. А зрештою — і найкращий архітект не збудує доброї будівлі, коли не має відповідного будівельного матеріялу...

Я ввійшла в склад членів Центральної Ради й працювала більше в справах освітніх. Скрізь залунало гасло: рідна мова в рідній школі! Скільки за нього бились з царизмом, а тепер наша воля його реалізувала в життю. Закипіла праця.

На земських зборах, що тепер гарячково скликувались, ґуберніяльних і повітових, однодушно визнавалась необхідність негайної українізації шкіл, асиґновувались необхідні для цього суми. Учительство гаряче взялося за працю, скликаний був І. Всеукраїнський Вчительський Зїзд, висловлено необхідність негайно складати підручники для початкової й середньої шкіл, утворено в Києві товариство розповсюдження шкільної освіти на Україні. Трохи пізніше заснувалася дуже енерґійна »Головна Українська Шкільна Рада«, вироблялись пляни, як саме переводити українізацію шкіл по всій Україні. Для підготування вчителів продовж цілого літа провадились повітові й ґуберніяльні курси педаґоґіки й українознавства. Росіяни страшенно обурювались українізацією шкіл, особливо в Києві, і мійська Управа ставала в постійні суперечки з українськими орґанізаціями та з Центральною Радою. Та ми вже 19 березня 1917 р. мали велику радість — урочисте відкриття

І. Української гімназії у Києві імени Шевченка. По селах почали відкриватися Просвіти. Росіяни посилали телеґрами до Тимчасового Уряду в Петербурзі, благаючи рятувати »руських« дітей від насильної українізації, а це було цілком неправдиве, бо, здається, ніде на світі ні один нарід не шанував так національних прав своїх меншостей, як це робили українці.

На літо поїхали ми в Алешню. Там настрій селян не був такий піднесений, як на Київщині, але всеж панувало зацікавлення справами й селяни закликали мене на свої збори, прохали розказати й пояснити їм, що навкруги твориться, що таке автономія, федерація й до кого саме їм, алешнянам, приєднуватися — чи до Росії, чи до України. Їх сумніви хотів розвіяти один з молодих парубків таким способом: »Україна? — казав він. — Я знаю Україну, я їздив на Полтавщину горшки продавати. Ах, як багато там хліба! Я до України приєднаюсь!« Але старі мовчали й з сумнівом вдумувались в нові слова, намагаючись зрозуміти нові явища. А тут всеж провадилась якась освідомлююча робота!

Тимчасом сформувалось перше українське правительство — Ґенеральний Секретаріят Української Центральної Ради. Секретарем освіти став Іван Стешенко, людина тверда в своїх національних переконаннях, і він сміло попровадив свою лінію. На початку серпня Стешенко офіціяльним папером закликав мене на посаду керовнички в його секретаріяті двох відділів — позашкільної освіти й дошкільного виховання. Я з радістю прийняла пропозицію й зараз поїхала до Києва. Секретаріят не мав іще тоді власного помешкання — він розташувався в круглому кулюарі Центральної Ради. Радісно було братись за таку рідну працю. Скоро я побачила, що знаю її добре теоретично, та не маю досвіду, як провадити її практично на цілому терені величезної України. Але в мене пізніше зявились дуже гарні помічники — Крижанівський у Києві й Ш. в Камянці. Із Стешенком приємно було працювати. Це був молодий, розумний діяч, на формальний бік справ звертав він мало уваги, але певно й рішуче дотримувався гасла: негайна українізація народньої освіти усіх шкіл й усіх шкільних установ. Він порвав усі традиційні звязки з російською школою, бо сам

як учитель, добре знав її національно-деморалізаційний вплив і завзято боровся, як з росіянами, так і з »тоже малоросами«, що однаково не могли собі уявити, як може наша освіта обійтися без російського опікування! Ніхто з наступних міністрів освіти на Україні не ставив так рішуче питання українізації освіти, і справа ця від

Перший український уряд — Ґенеральний Секретаріят. Сидять (зліва направо): І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять (зліва направо): П. Христюк, М. Стасюк і П. Мартос.

їх постійного вагання й нерішучости багато програла. Я цілком співчувала мойому принципалові і захоплювалась орґанізацією »Просвіт« та дитячих садків по містах і по селах, особливо біля фабрик та заводів для дітей робітників.

Але тут виявлялось траґічне явище — брак українських провідниць для дитячих орґанізацій. З огляду на це одним із перших моїх завдань було українізувати Фребльовський Інститут. Зіньківський, директор Інституту, пішов мені назустріч, але не без вагань. Він не хотів цілком перетворювати його в український Інститут, а лише орґанізував при ньому український відділ, на чолі якого поставив мене, як товариша директора. Я закликала до цього відділу українських професорів: Ореста Левицького, Перфецького та инших. Читали лєк-

ції по українськи. Це була перша українізована вища школа. Та біда була в тому, що не було бажаної кількості слухачок: ми викладали всього 10—12 слухачкам. Я ставила собі розпачливе питання: де ж наші свідомі українки? Чи усіх партійна боротьба абсорбує? Аджеж праця провідниць селянських та робітничих дитячих установ давала широкі можливости для соціяльно-політичної роботи! І дивно мені було, що найбільше для українізації дитячого саду зробила пані Лавриненко з Чернигова, де її батько був колись одним з найкращих лікарів, людина, що сама не знала української мови, була людиною російського виховання, але, працюючи за час війни по дитячих установах в »Союзі Городів« на українському терені, зрозуміла необхідність національного характеру дитячого саду й внесла в його заняття, в його життя, в гри, ручну працю, співи, оповідання — етноґрафічний український елємент. В 1917 р. в Києві зробила вона виставу переведених під її кермуванням дитячих праць. Вистава була дуже цікава, але мало хто її оглядав.

Для позашкільної освіти відроджувались старі й орґанізувались нові »Просвіти«, бо це була наша національна, найкраща форма провадити освіту серед дорослого населення. Секретаріят давав »Просвітам« матеріяльну допомогу, але бракувало освічених провідників, не було українських книжок і це зводило освітню працю на нівець. Найкраще розвинулись театральні вистави по усіх »Просвітах«. Скоро цей нахил до театру примусив наш Департамент наладнати звязок із відділом мистецтва, в якому була осібна секція народніх розваг, репертуар театральних пєс, гуртували артистів, декляматорів, орґанізували український фільм і т. п. В цій секції більш усього працювала Людмила Черняхівська і Петро Дорошенко, великий знавець українського мистецтва, якого пізніше розстріляли в Одесі большевики. Щодня приїздили з провінції ріжні просвітні діячі, прохали грошей на »Просвіту«, на театри, а грошей було занадто мало, щоб задоволити ці домагання. »Просвіти« були дуже потрібні для піднесення свідомости серед селян, тому за часів гетьманства міністр внутрішніх справ Кистяковський дуже підозріло ставився до »Просвіт«, уважаючи їх за центри політичної пропаґанди. Він

так немилосердно арештовував учителів і просвітянських діячів, що я офіційно ходила до нього за поясненнями. Але хоча Кистяковський визволив зпід арешту тих учителів, за яких я просила, але не припинив своїх переслідувань учительства за увесь час свого урядування.

Одним із світлих починів Стешенка була орґанізація ґімназій по селах. Селянство ставилось до цього прихильно, але в цій справі бракувало людей, не вистачало таких вчителів, що могли б усі предмети ґімназіяльної програми в усіх клясах читати по українськи. Велику допомогу давала Секретаріятові Освіти Головна Шкільна Рада, — вона складала і видавала підручники, гуртувала вчителів.

Так, в страшенно інтензивній роботі, закінчився знаменитий 1917 рік. Ми в своєму захопленні й не счулися, як над Києвом почали розриватися большевицькі шрапнелі, як большевики обложили військом усе місто й безжалісно бомбардували нашу стародавню столицю. Центральна Рада й секретаріят виїхали до Житомиру, але цей відїзд був так погано орґанізований, що багато визначних українців і відповідальних урядовців не були навіть про це поінформовані і коли вільно виходили на вулицю 26. січня 1918 р., то попадали до большевицьких рук. Так сталося з Зарудним і іншими.

Під цей час я жила надолі В. Володимирської з 4. малими дітьми. Наше помешкання було недалеко товарової залізничої стації. Большевики завзято її обстрілювали, стрільна літали повз наші вікна, деколи падали в саду під вікнами. Страшно було за дітей. Вони були на мойому опікуванні, бо моя доня мусіла виїхати в Баку до хорого чоловіка. На ніч закладали ми вікна подушками. Бували такі дні, що на вулиці торохтіли кулемети, а малому піврічному Сашкові треба було добувати молока й вийти комусь із нас до міста. Одного вечора нас обхопив такий жах, що я вирішила перевести дітей на ніч до моєї щирої приятельки пані Требінської, яка жила недалеко та трохи вбік від стрілянини. Але невдало я на цей раз вигадала. Саме цеї ночі большевики підпалили дім Грушевського, що був якраз напроти кватири Требінських. Не спали там усі цілу ніч, але живі зостались.

Київ спорожнів. Було вийдеш на вулицю — ані ду-

шеньки з кінця в кінець. Одного разу пішла я в якійсь справі Володимирською вулицею. Коло театру хлопчиська літ 12—15 ідуть позаду мене, потім одразу вискакують мені наперед, заглядають у вічі й питають: »Ви пані Русова? Правда — Русова?« — Авжеж, — кажу, — я Русова, а вам що з того? Вони відразу побігли. Видно, за мною слідкували. Другий раз треба було мені гроші віднести одній фребличці, що працювала в нашому зразковому українському притулку на Бибіковському Бульварі коло Жидівського базару. Поки йчла горішньою частиною бульвару — нічого, стрілянину чути глухо й людей є трохи. Та як підійшла до Безаківської, як заторохтять кулемети, що порозставляли їх коло двірця! Хто був на вулиці — усі під доми туляться, кожен хоче кудись сховатися, та всі ворота позамикані. Перебігла я небезпечну зону, а далі знову пішла стримано й якось дісталась, куди треба. Як же-ж здивувалася моя мила фреблічка, що я сама принесла їй гроші!

Тяжко нам було ще й через те, що ми не мали чим дітей годувати: ані хліба, ані якої іншої провізії — облога застукала нас цілком несподівано. Мали лише гречані крупи та кілька днів ними й живилися: то гарячу кашу їли, то холодну — до чаю.

За кілька днів замовкла стрілянина, большевики оволоділи Києвом, стало тихо, але ця тиша, повна невідомого, несподіваного, була ще лячніша. По вулицях було зовсім небезпечно ходити, українців хапали, виводили кудись, звідки вони не вертались. Де почують, що люди розмовляють по українськи, їх заарештовували. Але ми всетаки якось сходились, радились, що робити. Особливо турбувалися за долю Стешенка й П. Холодного. Вони обоє не встигли виїхати з Києва і тепер переховувались у знайомих. Їх становище було дуже небезпечне*).

Аж тут закликав нас, учителів міських шкіл, в тім і мене, Затонський, щоб обговорити становище шкіл. По своїй нестриманости я заговорила до нього дуже гостро, що треба раніш людям життя якось забезпечити,

*) Іван Стешенко виїхав потім до Полтави й там погиб від скритовбивчої ворожої руки. — Р е д.

бо українцям через пяних матросів вийти з хати не можна. Затонський слухав з »приємною« усмішкою, як слухають нерозумне белькотання дитини. Але мабуть побачив в моїх очах глибоку ненависть і прийняв поважніший тон.Ми почали вимагати від нього яких-будь посвідок, що забезпечували б нам свободу. І що ж — Затонський нам сказав по українськи: »На жаль, від матросів я вас не зможу захистити, бо я сам перед ними беззахистний. Але якісь охоронні паперці я конче вам виклопочу«. Через те, що Затонський був слухачем П. І. Холодного в київській політехніці, ми прохали його дати нам слово, що проти Холодного не буде зроблено нічого злого. І справді, Холодний міг більш-менш відкрити своє інкогніто і ніхто до нього не присікався.

Так, у постійному страху, прожили ми аж до 1. березня 1918 р., коли большевики мусіли покинути Київ перед натиском обєднаної українсько-німецької армії. Київ нагадував тоді людину, що перебула тяжку хоробу: чимало будинків було спустошено, усе цінне майно вивезено, хліба не було, біля кожної пекарні — довгі безнадійні хвости. Зустрічали один другого, наче повертался з того світу. Така радість: »Ви живі, де ж ви ховались? Ну, хваліти Бога!« А багато було таких, що розпитувати було страшно, що з ними сталось... Знову запрацювало наше міністерство, але настрій був приборканий, грошей не було, большевицька загроза ще стояла над нашею працею, над незорганізованою, молодою Українською Республикою. Та й серед самих українців не було згідної думки й твердої єдности.

XII.

З приходом німців на Україну трохи полекшало: большевики притихли, сякий-такий порядок встановився, а головне — Україна зліквідувала війну проти західніх держав миром у Берестю й увійшла в коло самостійних державних народів. Ніколи не забуду свята в помешканні Центр. Ради, коли всі горішні кімнати в ньому були вистелені килимами, прикрашені квітами, а наші молоді дами, чепурно вбрані, кокетували з членами посольств ріжних держав, що вже визнали Україну, як окрему республіку. На сходах вартовими стояли гарні матроси чорноморської фльоти.

Але відносини між німцями й правительством Центр. Ради скоро попсувалися і Центральну Раду заступив Гетьман Скоропадський. Дехто з українців дуже радів з цієї зміни, як от Микола Міхновський, Людмила Черняхівська, брати Шемети. Це були люди щирого українського патріотизму і гетьманат вважали за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, члени Центр. Ради, бачили всю штучність і непевність цієї державности, що ґрунтувалася на чужій допомозі.

На міністра освіти призначений був Микола Василенко, відомий русофіл. В його руках українізація освіти, що її так енергійно розпочав Стешенко, посувалася дуже мляво, та й екзекуції, що їх переводили по селах чи то німецькі вояки, чи таки гетьманські козаки, дуже перешкоджали нашій праці. Села стогнали, стояли в пожежаж і ніхто не знав, защо й нащо робилися ці знущання. Незадоволення зростало. Його використовували большевики, що не переставали вести в підземеллі ворожу для України роботу. Місцевим большевикам помагала російська Мирова Делеґація в Києві, на чолі з Раковським. Якраз тоді Київ пережив

одну з чергових траґедій — вибух складів військового матеріялу на Звіринці, що напевно був ділом большевиків. Було багато жертв в людях і зруйновано цілу дільницю.

Українські національні кола також насторожилися й почали мобілізувати свої сили. Навіть гетьманці розчарувалися гетьманом і разом з іншими українськими партіями творили одноцілий національний протигетьманський фронт. Орґанізувався Національний Союз, під проводом Винниченка. Гетьман все більше оточував себе москалями й почали ширитися чутки, що він провадить переговори про федерацію з Росією — страшне слово для того часу. В українських колах часто обмірковувалось питання, чи підтримувати гетьмана, чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади і майже завжди одноголосно приходили до неґативної відповіди на ці питання. Коротка участь ес-ефів в кабінеті Лизогуба й їх невдала спроба спровадити політику гетьманського правительства на українські тори тільки потвердила слушність позиції Національного Союзу.

Вже визрівала думка ізолювати цілком гетьмана, перевести відповідний Coup d' Etat і гетьманство замінити знов на республіку. — Але кого поставити на чолі? А тут що-день зростала небезпека й з боку большевиків: вони знову насувалися на Україну. У Києві большевики вже походжали одверто, вербували собі прихильників на мітінґах.

На той час випущено з тюрми Петлюру. Я зустрілася з ним на засіданні Національного Союзу. Не забути мені цього історичного засідання в маленькій кімнатці нового клюбу на розі Прорізної вул. Нас було небагато, із жінок була я одна. Проти мене сидів Петлюра у військовій уніформі, трохи змарнілий від тюремного життя, але з такими самими промінястими очима. Винниченко, яко голова, відкрив засідання болючим запитом: „Ми мусимо сьогодня вирішити, — сказав він, — чи маємо силу скинути гетьманат з його москвофільством і з чужоземними господарями, чи ми мусимо скоритись і підпорядкуватися їм". По цих словах настала тиша. Питання було поставлене руба і всі боялися сказати остаточне слово. Але я не могла мовчати: діяльність Кістяковського, приятелювання Скоропад-

ського з москалями, їх наплив до Києва з усіх усюдів Росії, німці із своїми драґонами по селах — все це так тривожило всіх, так нівечило само уявління про незалежну Україну, що неможливим було це далі мовчки терпіти. Тим більше, що з виходом Петлюри з тюрми ми мали кого поставити на чолі повстання. Моє становище підтримували інші й вирішено було, що Петлюра зараз же візьметься до справи. Ще підчас своєї праці в „Союзі Городів" і в Центральній Раді Петлюра придбав велику популярність і серед військових частин, і серед селянства, і ми вірили, що на заклик Петлюри народ повстане. Розійшлися дуже пізно в піднесеному настрої.

Була місячна ніч, на вулицях вже нікого не було, мої кроки дзвінко лунали. Ми мешкали на Володимирській, зараз за університетом. Ідучи, я пригадувала собі події з часів гетьманату. Між ними була лишень одна світла, про яку треба тут згадати, — це відкриття університету в Камянці.

Приїхали туди окремим поїздом — ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх орґанізацій та ін. Це було восени. Камянець справляв враження південного міста, в садах сила овочів, дерева в золотих кольорах. Зустрічали нас: Приходько, Солуха, о. Січинський й інш., як представники інтеліґенції Камянця й орґанізатори університету. Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семинарії і так близько до Галичини, до Европи. Всі казали, що це прорубується вікно в Европу, до її науки. Ніхто тоді не гадав, що в цих мурах, які ми так радісно присвячували науці, буде потоптана наука і гідність її діячів, що це вікно буде старанно замуроване руками большевиків від „буржуазної" Европи. Після офіційного свята усіх нас запросили на вечерю. Чимало було сказано промов, і на культурні й на політичні теми, але мене найібльше вразила промова Микити Шаповала, занадто вже соціялістична і революційна, від чого ми вже почали були тоді відвикати. І багатьом ця промова здалась занадто лівою, крайною. Шаповала я тоді персонально не знала, а лише як поета й критика з „Української Хати" (під псевдон. Сріблянський), з постійним антаґонізмом супроти Єфремова в літературних оцінках. Але його промова була

виголошена з таким запалом, що можна було відразу сказати, що ця людина цілком щира в своїх переконаннях, а тоді тим більше, бо Шаповал був одним з ініціяторів повстання й інтензивно переживав болючі проблєми української дійсности. На ректора університету призначений був Огієнко, відомий тоді тільки, як автор української граматики й завзятий фільольоґ. Вибір був правильний, бо Огієнко відразу ввесь віддався орґанізації нового університету, професорської колеґії, бібліотеки та влаштуванню лябораторій. Це була людина дуже амбітна, яка для піднесення свого авторитету не жаліла ані своїх власних сил, ані сил усіх своїх співробітників. Пізніше, за часів Директорії, він довший час зєднував дві посади — міністра освіти й ректора. Хоч уся праця в міністерстві лежала на плечах П. І. Холодного, але жадної справи не можна було перевести без згоди чи за відомістю Огієнка. І це дуже гальмувало справи, часто спричиняло ріжні конфлікти. Дрібязкове честолюбство Огієнка доходило до того, що до нього навіть у звичайних справах не можна було звертатись інакше, як „Пане Міністре" або „Пане Ректоре". Але цю дрібязковість треба Огієнкові простити й цінити його за надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він підтримував часто не без ризика для себе, зостаючись на сторожі їх до останньої хвилини.

А тимчасом становище у Києві все гіршало. На міністра освіти в останні часи гетьманату призначений був В. П. Науменко. Хай пером лежить над ним земля! Замучили його большевики, і він з шляхетною мужністю прийняв за Україну мученицьку смерть. Багато він зробив для української культури, бо це була людина надзвичайного розуму і широкої освіти, хоч, може, більшу частину своїх успіхів він досяг умінням сидіти на двох стільцях. І тут, коли його призначили міністром освіти в таку тяжку хвилину, коли все українське громадянство було обурене проти гетьмана, коли влада хиталася під натиском москалів, коли вже почались повстання по селах, — Науменко видав заклик до молоді боронити державу, записуватись в ряди гетьманського війська! Цей заклик звертався не тільки до студентів, але й до ґімназистів. Відповідальні урядовці міністерства страшенно були обурені цим виступом свого шефа. Ми вже

були обурені тим, що Науменко правив у міністерстві цілком абсолютно, не скликував Ради, видавав свої постанови самостійно, а моральну відповідальність перед громадянством несли ми всі. Сходились ми на збори ґрупами й ставили питання, чи не податись нам до димісії. У мене з Науменком були близькі особисті відносини, він був мій кум і друг цілої нашої родини. Я пішла побалакати з ним не тільки офіційно, а й по товариськи. Принесла йому своє подання про димісію й сказала, що такий заклик до наших учнів, щоб вони йшли на смерть, не може виходити з міністерства освіти, це може робити в хвилину розпачу військове міністерство або голова державного уряду, але не ми, педаґоґи, які мають один обовязок — берегти від усякого лиха нашу молодь, а не можуть робити з неї chaire à canon Науменко розумів, що ми, опозиція проти гетьманату, найбільше обурюємось тим, що нашу молодь офірують не стільки для оборони рідного краю, як для оборони гетьмана, що своїм невдалим правлінням довів Україну до такого жахливого стану. На кінець нашої розмови я сказала: — „Володимире Павловичу, як ви не відкличете цього заклику, дозвольте мені податись до димісії, бо я бачу, що діяльність міністерства освіти бере напрямок, якого я не можу погодити з моїми переконаннями". І вручила йому своє прохання про димісію. В. П. холодно прочитав його і спокійно сказав мені: „Я не приймаю вашої димісії, бо не бачу для неї важливих підстав. А якби ваші приятелі стояли в уряді, хіба вони не зробили б того самого, що роблю я, і чи не співчували б тоді всі ви цьому?"

Тимчасом цей заклик зібрав тільки зобовязаних військових і цілком несвідому молодь. В Педаґоґічному Музею, де засідала колись Центральна Рада, зібрались ці добровольці-гетьманці. Свідомі українці втікали до повстанців, або до німецького табору в Святошині і тут перечікували, аби тільки не підтримувати гетьманського уряду. На самого гетьмана вже ніхто не звертав уваги, в усіх на устах було імя Петлюри, до нього хилилась уся пошана й довіря українського громадянства. В міністерствах на той час майже не працювали, бо Київ був відрізаний від решти України повстанцями.

Всі ми тоді пильно стежили, що робить Петлюра,

з якого боку підійдуть повстанці. Прихильники Скоропадського вже покидали його, тікали з Київа або старалися переховатися. Потроху підступали до Києва окремі частини війська Петлюри, і ось настав той день, коли воно з самим Петлюрою зявилося в Києві. По Бібіковському бульварі замаячили наші прапори, і весело та бадьоро йшли козаки-повстанці, вкриті порохом.

Симон Петлюра.

Ввесь Київ вийшов їм назустріч і засипав квітками і самого Петлюру і все військо. А з другого кінця Києва, з Липок, бувший гетьман, переодягнений, тікав з Києва, з України. Коли козаки прибули до гетьманського палацу, він уже був порожній, утікла і почесна варта і служба. На радощах ніхто й не кинувся шукати Скоропадського. Особливою рисою Петлюри було шляхетне поводження з своїми супротивниками, — він ні на кому не мстився. На радощах громадянство й міська влада

влаштували на честь Петлюри й усіх його отаманів парадний обід в салях Українського Клюбу. Як було тоді весело! Як щиро ми вітали наших переможців. І я вітала від усього серця. А Петлюра, як завжди, зрікався усяких похвал, перекидав увесь успіх на мужність своїх співробітників, особливо вихваляв таких героїв, як Болбочан, Сокирка. Хто міг тоді гадати, яка траґічна доля їм судилася.

В бувшій палаті гетьмана розташувався новий республіканський уряд — Директорія: Винниченко, Андрієвський, Петлюра, Швець і Макаренко. Почалось нове українське республіканське життя. Але ще в будинку Центр. Ради сиділи арештовані, так звані „добровольці", що з наказу гетьмана мусіли боронити Київ від „бандитів". Вони не мали ні сантименту до гетьмана, ні особливої прихильности до Петлюри, а просто, як призивні, мусіли стати в ряди війська. Тепер вони зі страхом чекали, яка то доля їх спіткає. Там сидів і мій небіж, Олександер Русов. Коли я прийшла до цього „добровольця" довідатися, що з ним діється, то застала коло будинку багато матерів, які хапали мене за руки, із слізьми в очах благаючи врятувати їхніх дітей. Були там і високопоставлені пані, що силкувались говорити до мене по українськи, були й справжні українки. Я запевняла їх, що новий український уряд ніколи не покарає несвідомих юнаків. Мій син Юрко й я поручилися за всіх, хоч трохи нам відомих хлопців. Скоро всіх їх випустили на волю.

Запрацювало жваво й наше міністерство освіти, і наша Учительська Спілка. Учителів, що їх позаарештував Кистяковський, випустили. Для забезпеки вчительства уряд асигнував чимало грошей. Гарно працювалось, але не довго. Почали ширитися чутки, що між Петлюрою й Винниченком повстають конфлікти на ґрунті ріжниці поглядів. Петлюра зоставався соціял-демократом меншевиком, а Винниченка тягло до комунізму, як він сам признається у своїй книжці „Відродження Нації". Були це ріжниці й принціпіяльної й тактичної натури, які довели нарешті до поріжнення двох визначних провідників повстання й дезорґанізації Директорії. Центральну Раду замінив Трудовий Конґрес, що скликаний був в січні 1919 р. Конґрес мав залагодити багато пекучих справ, а між інш. справу форми

правління, чи скорше орґанів державної влади. Конґрес мав обрати нову Директорію або затвердити вже зорґанізовану, або, може, замісць Директорії прийняти іншу форму правління. Ця справа лишилася також непорішеною. Конґрес зібрався вже тоді, коли большевики знову оточили Київ з усіх боків. І знов, як і за Центральної Ради, бракувало тепер війська. Я ніколи не могла цього факту зрозуміти: та ж ми два місяці тому вітали силу вояків, які бадьоро входили з Петлюрою до Києва, де ж було те військо тепер? Правда, частина його билась на Слобожанщині з большевиками, і там були найкращі формації під проводом Болбочана. А Київ, наш благословенний Київ, столиця молодої держави — він залишився без порятунку! Знова почулись розмови про евакуацію.

Різдво пройшло сумно. Моя дочка з Олею й своїми дітьми поїхала на Різдво на село, на Чернигівщину. Я відмовляла їх, бо вже в Конотопі та інших містах Чернигівщини панували большевики. Але вона хотіла дати дітям найліпший спочинок та обіцяла вернутися на Новий Рік. Проте ми побачилися лише за два роки. Син мій Юрко був призначений асистентом до Камянецького університету і виїхав туди разом з ґенеральним штабом, де служив один наш кревняк. У січні 1919 р. уряд спішно евакуувався до Винниці. Всі казали, що великої небезпеки нема й що уряд повернеться не пізніше, як за 2—3 тижні. Я вірила в те, хоч тепер цілком не розумію, на чому могли тоді ґрунтуватись такі рожеві надії, коли всі знали, що у большевиків сила війська, а в нас — велике безсилля! Я довго не хотіла виїздити, завжди евакуація здавалась мені слабодухістю, якоюсь невитривалістю. Вже й міністерство поїхало, всі приятелі вимагали, щоб і я виїздила, вже якісь шпиги кружляли коло мого мешкання. Але що моя куховарка й її чоловік були справжніми большевицькими шпигами — я тоді того не знала. Жалко було покидати Учительську Спілку, в якій я головувала, але треба було щось рішати, бо вже останні евакуаційні поїзди відїздили. Тішила себе також думкою, що відїжджаю на два тижні, нічого з свого майна не заховала, ані свого, ані доччиного. В помешканні примістила панну Донець, мою помішницю з Фреблівського Інституту, і пані Зерову, яка чекала на дитину і не мала

жадного помешкання. Поїзд відїздив о 10-й годині. О 8-й зійшлася наша Учительська Рада — Дорошкевич, Бакулинський та ще два-три чоловіки. Усі були сумні, наче ґрунт під ними захитався, майбутнє ставало перед нами хмарне й грізне. Але не було часу вдаватися в лірику. Підвели грошеві рахунки, вирішили чергові справи, головування передала я Дорошкевичеві і попрощалась із дорогими товаришами. Не знали ми тоді, що то вже було майже назавжди. Побігла я додому з маленьким клуночком — бо ж на два тижні тільки! — а звідти вирушила на двірець. Там лише завдяки випадковій зустрічі з кимось, хто знав мене, пощастило мені дістати місце в ваґоні з якоюсь румунсько-сербською місією, що виїздила до Одеси. В якомусь паралїжованому стані просиділа я цілу ніч, думки про дочку і дітей, що не могли вже повернутися до Києва, думки про стан держави цілком пригноблювали мене.

Ранком вийшла я з поїзду в Винниці, тій самій Винниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому готелі, де розташувався Уряд, й пішла подивитись на свій хуторець. І тут — таке щастя! — зустрічаю мого Юрка й чоловіка моєї небоги. Вони затрималися в Винниці, чекаючи на поїзд до Камянця, а це не так було легко на ті часи, бо вже була порушена всяка реґулярна комунікація. Вони були обоє такі веселі: Юрко радів, що розпочиналася його вчена діяльність, другий — що вирвався щасливо з Києва та ще й архів вивіз, про який він дбав, як про власну дитину. Вони переконали мене, що зимою мені неможливо жити на хуторі і щодня ходити на службу до міністерства. Ця зустріч мене наче повернула до життя. Улаштувалася я у Лозінських, які дали мені чудову кімнату й приняли мене на повний пансіон. Я почала знову свою працю.

Але українська справа не налагоджувалася. Провадились якісь переговори з Францією через її представника в Одесі, але цей представник так зневажав наш Уряд, так образливо говорив з нашими делєґатами, що скоро можна було впевнитися, що з цього нічого не вийде, а навіть вийшло щось цілком несподіване. Винниченко цілком поріжнився з Петлюрою й вийшов із Директорії та подався за кордон. А в Директорії справи теж не йшли як слід. Один із членів піячив на всі за-

ставки, другий прогульки робив автом, третій суєтився на всі боки. Взагалі підбір членів Директорії був невдалий. І як Винниченко уступив, то цілий тягар праці й уся відповідальність спали на плечі Петлюри. Я найбільше мала до діла з Швецем. Він провадив у Директорії освітні справи і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на ріжні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало просиш у Холодного допомогу на орґанізацію якого-небудь притулку для дітей й чуєш від нього: — „Нема, Софіє Федорівно, грошей, учителям нічим платити". — Знав, чим мене дойняти. А підеш до Швеця, розкажеш справу — і зараз 5—6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що на бідолашних дітей витрачу.

Минуло два-три тижні, а за поворот до Києва не могло бути й мови. Там уже засіли большевики куди певніш, ніш першого разу. Замісць повороту до Києва, зарядили нову евакуацію до Камянця. На цей раз я вже не опіралася, а разом з міністерством на початку березня 1919 р. поїхала до Камянця. Там нас усіх жінок, що служили в міністерстві, примістили в школі мистецтва, біля університету. Мені припала величезна кімната з одним ліжком, одним столом і одним стільцем. Як почнеш було ходити по ній, то лякаєшся луни своїх власних кроків. Ранком і вечером якийсь сторож приносив нам гарячої води на чай. З вікна видно було, як Юрко в зоольоґічному кабінеті провадив вправи з студентами. Скінчивши їх, прибігає, бувало, до мене пити чай. Зраня до обіду складали пляни позашкільної освіти, підтримували місцеві „Просвіти", були в найближчих відносинах із земським відділом позашкільної освіти, де працювали молоді земці — Куриленко, Савицький та ще якийсь скрипак з довгим волоссям, який на всіх концертах грав завжди ту саму річ, якийсь журливий ноктюрн. Голова Земельної Управи, Віктор Приходько, ставився до мене дуже добре, показав усю земську працю, бібліотеку для вчителів, познайомив з дошкільним відділом, що його провадив Животко, який почав орґанізувати дитячі садки по селах. Добре працювала Земельна Управа.

Міністерство освіти розташувалось в університеті, де вже відбувалися реґулярні виклади.

Починалася весна, але справи на фронтах не кращали. А наприкінці березня заряджено нову еваку-

ацію, найтяжчу, бо їхали вже, самі не знаючи, куди, навіть не всі міністерства в те саме місце. Нам призначили Рівне. Що це за страшне місто! Повне жидів, без жадних культурних умов життя. Тут уже ми засумували. Надійшли Великодні Свята, а грошей ні в кого немає. Настрій препаскудний. Чорним хлібом (та ще яким чорним!) з чаєм розговілись замісць паски. Великодньої ночі, як задзвонили на заутреню, вийшла я з своєї хати на подвіря — ніч тепла, тополі пахнуть, дзвони гудуть. Стояла й скрізь думкою облетіла. Що тепер у Києві, а що з дочкою на далекій Чернигівщині, як там Юрко, чи вибрався з Камянця до приходу большевиків, — він мав виїхати з Дм. Дорошенком за кордон. Аж до світу стояла, журилася за всіх і знала, що всі, що були тут зі мною, в Рівному, так само сумують. На перший день Великодня п. Холодний, щоб нас трохи підбадьорити, запропонував усім спільну прогульку. Зібралось нас яких десять люда й пішли в прекрасний ліс за містом, збирали весняні квітки. Холодний оповідав нам про їх українські назви та вживання їх серед народу. Дозволили собі навіть маленьку розкіш — у лісника випили молока, замісць обіду. Спробували заспівати хором, але нічого не виходило, якийсь невимовний сум панував у всіх на душі. Пішли додому, а тут як настигне нас злива — змокли всі до нитки.

Політичне становище не кращало. Почали до нас ходити залізничники, обмірковували становище, до якої партії звернутися, у кого шукати помочі. Спочатку ми схилялись до єднання з ними, але коли одного ранку довідались, що один із залізничників, Оскілко, зрадив Петлюру й виступив проти нього, то ми всі одсахнулись від таких діячів. Скоро після цього виявилася конечність покинути нам Рівне: большевики були вже зовсім близько, а на жидівське населення не можна було покладатися. Призначили нам вагони III. кляси, і ми всі посунули на двірець. Там простояли кілька тижнів! У ваґонах було тісно, розкластися не було де, на дворі сльота. В тому самому ваґоні, де й я, мешкала була родина Іваненків. Вони, на щастя, мали свій власний прімус, — і ми хоч гарячою їжою були забезпечені. Цілий день було шумить той прімус, то для них, то для сусідів. З харчами взагалі було тяжко. Чого в жидівок не дістанеш, того вже ніде нема. І з туалетою погано було:

вискочиш, було, ранком з ваґону, щоб умитись коло помпи — уже натовп людей стоїть. Поки дочекаєшся, то вмиватись відхочеться. Обіч наших ваґонів стояли ваґони Уряду, ясно освітлені електрикою, з власною кухнею. Там увесь час відбувалися засідання, вирішувалися питання, що робити далі. Залишався один вихід — дальша евакуація, бо большевики вже зайняли Поділля й кільцем оточували Уряд, що сидів у ваґонах. Втратили не тільки столицю, але й цілу територію УНР і не було вже певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, крім кількох ваґонів українських залізниць в непевному місті.

Куди ж їх послати? Звичайно, до братньої Галичини. І ми попрямували на Станиславів.

Тут на той час мав осідок галицький Уряд. Трохи підбадьорились ми всі, а галичани, яких чимало було в нашому міністерстві, зовсім зраділи. Одного ранку прибули ми до Станиславова, і тут — о, радість! — зустрілась я з сином Юрком. Він уже відбув свою подорож із Дорошенком і тепер їхав шукати мене. У Станиславові для мене реквірували дуже гарну кімнату у якогось культурного поляка і після тяжкого ваґонового життя було нам тут з Юрком досить приємно.

В місті стояли ще страшні руїни з війни, але було повно життя. Був тут наш уряд, галицький уряд, багато людей, ще більше метушні, одні працювали, другі відпочивали. Дехто від безділля поводився так, що викликував нарікання. Про декого з наших старшин і політиків ширилися чутки, що вони піячать по ресторацiях, розкидають гроші і т. і. Після камянецьких злиднів вражала тут змога дістати все: крамниці, ресторації, все було відчинене і всього можна було дістати по приступних цінах. Я досі маю два прості горнятка, що їх на радощах купила в Станиславові. Але ніщо добре не триває довго. Поляки розпочали свою офензиву, міністерство освіти виїздило до Коломиї. Я сказала Холодному, що побуду ще трохи в Станиславові та приїду до них за два-три дні. Але в ті часи не можна було нічого обіцяти. Міністерство виїхало, а Юрко каже мені: „Не вирушай нікуди, я сам тебе відвезу до Коломиї, якщо буде треба, а тепер я спробую проїхати на фронт дізнатись, чи не можна дістатися до Камянця, — за два дні я вернуся". Послухала. Він поїхав до Борщева,

а на другий день поляки були вже під Станиславовом. До мене прийшли товариші ес-ефи (соц. федералісти) й пропонують їхати з ними якнайскорше: сьогодня вони ще мають до своєї диспозиції ваґон і можуть вивезти й мене. Почала я вагатися: що буде з Юрком, як він вернеться й мене не застане? Знов розгубимося? Проте товариші вмовили таки мене. Притягла я свої речі на двірець, а там справді стоїть поїзд, готовий до відїзду. Шукаю своїх. Вхожу до одного ваґону III. кляси і, на щастя, бачу там Черкасенка, — теж тікає, мріє повернутись до Камянця. Присідаю до нього. Ждемо годину, другу, але поїзд ані руш! Перед вечером приходять до мене ес-ефи, переводять до свого ваґону, а там столи, мягкі дивани. Їдемо. Товариство дуже приємне — пані Мартос і ще якась пані, пани Чепурківський, Маційович, Ігнатович з сином, знаний бандуриста Ємець і я. Чвалав наш поїзд наче черепаха. До Борщева їхали більше тижня! На моє щастя, на якійсь стації зустріла Юрка — він, звісно, зараз же перебрався до нас, та й не сам, а з Левком Маркевичем. На де-яких стаціях стояли ми по півдня, ходили по селах, заходили в хати, знайомилися з Галичиною. Іноді лякали нас поляками, але це були тільки якісь глухі чутки, і ми спокійно посувалися до Борщева. Там ми розлучилися з ес-ефами й висіли своїм гуртком: Юрко, Левко, Юхим Гавриленко і Ємець. З великим труднощами дістали дві кімнатки у якогось поляка. Не було в них нічого, крім соломи, наші валізи поставили ми замісць столів і стільців. Але як було весело, скільки пісень переграв і переспівав нам бандуриста — і журливих, і веселих, а скільки анекдотів розповів нам жартівливий Левко! Доходило навіть до гопака. Але господар наш збунтувався, прибіг до нас і погрожував, що покличе стражника, бо ми не даємо спати мирним мешканцям! Але Юрко і Юхим так елеґантно почастували його якимсь напоєм, що гнів його відразу розсіявся.

Всі думки наші були повні поворотом до Камянця. Вже тоді вирішено було робити наступ, провадити його мали ґенерал Удовиченко і полковник Олександер Шаповал. Юрко записався до санітетів і з вечора санітарним автом виїхав разом з козаками на фронт. Вночі з мого балькону чутно було гуркіт гармат, видно було, як підлітали в повітря стрільна, серце билось від три-

воги й щастя. Потім Юрко мені розказував, як козаки просто рвалися в бій, — звечора, лагодились, проспівали молитву і національний гимн, а вдосвіта пішли в наступ. Не хотілося їм руйнувати своє місто гарматним огнем, але ґранати таки прилітали на місто. І дивно, мешканці дому, куди одна з них впала, потім мені показували те місце, як щось святе: сюди к о з а к и стріляли! Большевики тікали, бо бачили в наших козаків таке піднесення, що не мали надії встояти перед ними. І того таки дня наші вступили до Камянця. Людність їх засипала квітками, всі раді були пристати до давно жданих рідних переможців. На другий день Огієнко й я автом виїхали з Борщева. Боже, я цілувава землю, коли переїхали в Скалі Збруч і рідні степи прийняли нас у свої обійми! Наше авто раз-у-раз псувалось й останню частину дороги довелося йти пішки. Огієнко сердився, — ректорові університету не личило пішки входити в своє місто, але я раділа. Юрко їхав з санітарним обозом, перегнав нас і зустрів за фортецею. Що то була за щаслива ніч! Всі в д о м а. Правда, всі: і Юхим, і Левко, і Юрко спали бо-знає як, але зате у с в о ї х. Женя Ватич аж світила з радощів своїми чудовими очима. Слідом за нами вїхав до Камянця й Петлюра. Ентузіязм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка йшли спереду перед Петлюрою й тонесенькими голосками співали „Ще не вмерла Україна", а він підняв і поцілував ту дитину, що подала йому квіти. За кілька днів місто й земство влаштували на честь Петлюри урочистий обід в салі колишнього дворянського зібрання. З жінок були лише я та панна Залевська, як представниця студенток. Я вітала Петлюру від жіноцтва й казала, що хоч жінки не можуть брати участи в обороні рідного краю в шерегах вояків, але вони всім серцем раді працювати для зменшення фізичних страждань героїв. Петлюра мені на це відповів: — „Ні, пані, жінки можуть щось більше зробити. Я Вам нагадаю, як Ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту". І він випив за моє здоровя. Це він пригадав мою промову на засіданні Національного Союзу в Києві, на якому було порішене протигетьманське повстання.

З боку козаків чулися скарги, що громадянство не виявляє необхідної уваги до війська, що вояки го-

лодні, занедбані. В цій справі були збори громадянства, на яких головував Ілїнський, а реферував справу мій Юрко. Багато правди було в тих скаргах. І ось земство, з ініціятиви пані Приходькової, зорґанізувало жіночий комітет допомоги козакам. Спершу зорґанізували вуличну збірку, змобілізували всю молодь. Був чудовий соняшний день, гарно вбрані дівчата жваво провадили продаж відзнак і, хоч серед дня й прибризкало всіх дощем, але збірка вдалася. А вечером був концерт. Все це разом дало нам понад 40.000 чистих. Одночасно піднесено гадку про влаштування громадського шпиталю для козаків. Юркові доручили знайти помешкання. Навколо Камянця було чимало покинутих польських економій. Одна особливо нам сподобалась, в с. Панівцях, 6—7 верстом від Камянця. Дня 27. липня Юрко повіз мене на земських конях в Панівці. Навкруги жита золоті, серед них червоні маки, аж горять, як краплі крови, по ровах високі сріблясті будяки, на обрії зелені гаї. Дорога йде з гори на гору, люди сапають кукурудзу, юрбами вертаються з базару, ведуть то свиню, привязану за задню ногу, то теличку. В Панівцях стояла колись пишна, зруйнована палата п. Старжинського. Колись у XVI. ст. була тут літоґрафія й школа. Костел при домі був замкнений. Веранди пообвалювались, чудовий сад запущений. А кімнати високі, великі, з фресками.

Але раніше, ніж починати орґанізацію шпиталю, треба було самим зорґанізуватись, бо наш комітет висів у повітрі. Земство не мало грошей, щоб нас підтримати. Від громадянства ми не мали жадних уповноважнень, жадної влади. Нам порадили увійти у склад Червоного Хреста, як окремий „Комітет допомоги козакам". На чолі Червоного Хреста стояв тоді Огієнко, і він дуже підозріло дивився, що провадиться якась діяльність поза Червоним Хрестом. Де-хто був проти такого обєднання, бо Черв. Хрест був інституцією цілком урядовою, а ми хотіли працювати незалежно, на цілком громадському ґрунті. Проте, матеріяльні вимоги змусили нас таки увійти в склад Черв. Хреста, з деякою автономією. На чолі комітету поставили мене. Комітет поділявся на три секції: одна орґанізувала шпиталь, і ця справа була цілком доручена мені й Юркові, друга секція орґанізувала лікарську допомогу, третя — заводила їдальні по місцях скупчення війська — в Про-

скурові, Камянці, Жмеринці. Після того, як зупинились на Панівцях для влаштування там шпиталю, прийшлося витратити чимало грошей на ремонт цього панського будинку. Але сама місцевість, чудовий сад, велика кількість кімнат і господарські забудовання — усе складалось на добре приміщення для хорих.

З п. Животком оглядала в Камянці притулки: хлопячий був у дуже поганому стані, дівочий, навпаки, в дуже дбайливих руках. Животко почав орґанізовувати товариство дошкільного виховання імени Пестальоцці й хотів улаштувати дитячий клюб. Це була така щира людина, просто аж горів, щоб щось гарне влаштувати. Мене примусив прочитати цілий курс викладів про дошкільне виховання.

Тимчасом повернулось наше міністерство, воно десь забарилося в Коломиї, де його настигли поляки. Вернулись усі засмалені, добре виглядали. Холодний — наче батько численної родини. Втікали майже пішки. В Коломиї залишилось морське міністерство й не знало що робити, як сховати свої міліони. Всі вихваляли Коломию. Шугаєвський, мій помічник з департаменту, розказував, як населення добре ставилось до них.

Поки йшли підготовчі роботи в Панівцях, ми з панею Приходьковою рішили відвезти козакам подарунки в тих частинах, які були найближче, за Новою Ушицею. Я цілком захопилася цією працею й взяла в Холодного відпустку на місяць. Здавалось мені, що це є на той час найпотрібніша праця. В Ушиці переночували і поїхали на головну кватирю ґенерала Удовиченка. Велике село, в усіх хатах розташовані старшини й козаки. В якійсь величезній клуні ми вечеряли з старшинами, слухали, в якому жахливому стані перебувають оборонці рідного краю, роздали їм булки, сало, мило, борошно, тютюн, часописи, книжки. Боже, якою мізерією здались нам усі наші подарунки перед тією правдивою бідою, серед якої перебували наші козаки! А скільки зпоміж них було хорих, виснажених! Вертаючись до Камянця, ми оглянули кілька шпиталів по селах в околиці Нової Ушиці. Скрізь лежали тифозні, лікарі скаржилися на брак ліків. Мабуть тоді в шпиталях і я захопила заразу: прийнявши в Панівцях перший транспорт хорих, сама занедужала на поворотний тиф. Там і пролежала три тижні. Ходив у нас коло хорих дуже милий

молодий військовий лікар Дорошкевич. Сестри жалібниці були дуже віддані своїм обовязкам, але мало тямилися на медичній допомозі. А найгірше йшла справа господарська. Тяжко признатися, але не можна було знайти елєментарно чесної людини, яка б не обкрадала хорих на харчах. І треба сконстатувати, що цей шпиталь дуже дорого обійшовся Червоному Хресту. Я, яко головна управителька, не могла завести в ньому того необхідного ладу, без якого хорі ніколи не можуть бути задоволені. А тут іще моя хороба. Двічі повертався тиф, видужувала я дуже мляво, взагалі коли б не пильний догляд Юрка, то я певне не вижила б. Але вже кінчався місяць моєї відпустки, і, як тільки лікарі дозволили мені, я повернулася до праці в міністерстві. З Камянця керувати шпиталем було тяжко, і я передала його цілком під управу Червоного Хреста.

Скоро тяжка вістка вразила нас усіх. Помер військовий міністр і голова Лікарської Управи Вязлов. Він заразився плямистим тифом і згорів за один тиждень. Ховали його дуже пишно. Але бідна вдова лишилася без жадних матеріяльних засобів і скоро поїхала до матері в Житомир.

XIII.

Недовго цей раз довелось мені працювати в міністерстві. Обставини часу накладали на нас нові обовязки. До нас доходили чутки про тяжке становище наших полонених у польських таборах. Український Червоний Хрест вирішив оглянути їх, дізнатися про їх правдивий стан. В цю комісію призначили мене головою. Ми виїхали наприкінці жовтня з Черняхівськими — Людмилою Михайлівною, її чоловіком, дочкою Ронею й двома галичанами — священником Арданом і доктором Витошинським. Але між українським кордоном і Волочиськами — вже на польській території не було жадної комунікації. Наші прекрасні урядові ваґони доїхали до такого пункта, де рейки були цілком попсовані. Довго вночі чекали, поки на найближчий пунк пограничної сторожі повідомили, що нам потрібні дві фіри. На цих фірах дістались ми до двірця у Волочиськах і о 6-й год. ранку вирушили до Тарнова, де й почалися наші пригоди. На двірці перевірили наші мандати й паспорти та поставились до нас дуже неприхильно й хотіли арештувати. Цілу немилу справу викликала особа В. Проти нього поляки мали якісь заміти. Тільки посвідки Черв. Хреста врятували нас від справжньої тюрми. Все ж нас під конвоєм привели до готелю й там замкнули в двох кімнатах — жінок в одній, чоловіків у другій. Коло кожних дверей на коритарі поставили жовнірів. Три дні прийшлося нам перебути під арештом і на обід ходити з вартовими, поки з Варшави не дали нам дозволу туди приїхати. Але В. так і лишився в тюрмі в Тарнові, поки ми його вже з Варшави не вирятували. А коли він приїхав, то йому порадили не залишатися надалі в нашій місії, а вернутись або на Україну, або до Галичини і на це дали йому потрібні папери. Але він невідомо через що поїхав не на Станиславів, як йому радили, а знову на Тарнів, де його знов заарештували й там він у тюрмі й помер.

У Варшаві українська військова й цивільна місії зустріли нас, як рідних. Того ж таки вечора запросили нас у льожу на оперу. Це справді було наче сон — після страшних умов камянецького життя блискучий варшавський театр. Красуня Рона приваблює очі молоді. Людмила Михайлівна весело балакає з нашими військовими, що один по одному надходять в нашу льожу, щоб зблизька глянути на Рону. Мовчить любий п. Черняхівський і з недовірям до всього цього придивляється. Мовчу й я. Обступають мене тяжкі порівняння — Варшава й Камянець, життя місії й становище козаків!...

У Варшаві дещо зроблено з ініціятиви Людмили Михайлівни. Мене тяжко гнітила блискуча Варшава. Людмила Михайлівна постійно боялась якої-небудь „демократичної нетактовности" з мого боку, але широко використовувала мою французьку мову. Щодо одягу, то, на щастя, нам з наказу Петлюри видали всім сукна на убрання, і ми всі три жінки скрізь ходили в однакових убраннях, наче у мундурах. Були й у пані Падаревської, президентки Синього Хреста польського. Найкращі, найщиріші відносини завязались у нас з Інтернаціональним Червоним Хрестом і найсухіші, тільки офіційні — з польським Черв. Хрестом. І не так легко було добути дозвіл обїхати всі табори.

В межичасі, як тривали заходи про дозвіл на оглядини таборів, мала місце невдала спроба польсько-укр. зближення на тлі культурних інтересів. Відвідав мене у Варшаві мій давній петербур. знайомий, проф. Бодуен де-Куртене, тепер небіжчик, і запропонував познайомити нас з деякими видатними польськими культурними діячами. Відбулися сходини, на яких було запропоновано заснувати польсько-українське товариство письменників і взагалі культурних діячів, щоб обмінюватись національними скарбами культури, перекладами найкращих творів обох літератур і т. п. Але в ході розмов виявились великі ріжниці між обома сторонами в справі конкретної практичної праці такого товариства і з цих проєктів нічого не вийшло. Перед відїздом наша місія влаштувала приняття. Були запрошені українці, поляки, швайцарці з Міжнародн. Черв. Хреста. Яко голова нашої місії, я мусіла сказати пишну промову по французьки.

Одержавши дозвіл оглянути табори, ми рушили

Людмила Старицька-Черняхівська.

в дорогу. Випустили нас з Варшави в супроводі військового поручника. Він був зовсім молоденький і поводився досить мило. В Домбю й инших таборах були переважно галичани — і військові, і цивільні політичні інтерновані. Але було чимало й наддніпрянців. Скільки скарг ми наслухались, скільки лиха побачили! Особливо залишився в мене в памяти табор у Пикуличах коло Пе-

ремишля. В Перемишлі бачились ми з Є. Х. Чикаленком, знайшли його в якомусь манастирі, просиділи вечір з ним і з дуже симпатичними українськими священниками.

У Львові довго сиділи на двірці, бо поручник ніяк не міг знайти для нас кімнат в готелях. Нарешті він прислав до нас двох жовнірів, які взяли наші річі, й ми трамваєм поїхали до отелю „Нью-Йорк", де нас чекав уже поручник і повів нас до ресторану вечеряти. За вечерею поручник К. розказував нам, як вони, з леґіону Пілсудського, сиділи в Маґдебурзі в полоні, в підземних льохах, як їх визволила німецька революція, і вони тріюмфально повернулись до Варшави. У Львові відвідували політичних вязнів у Бриґідках й оглядали табор на Ялівці. В цьому таборі становище полонених було значно краще, ніж у попередніх. Дуже зворушувала орґанізована опіка над вязнями й інтернованими у Львові, що її провадила львівська українська молодь: систематично, щодня одна ґрупа молодих дівчат піклується харчуванням вязнів — кому обід принесуть, кому ріжні харчі; друга ґрупа дбає про культурні потреби, приносять часописи, книжки, залагоджують листування вязнів, третя — клопочеться по судах, щоб скорше провадилися справи. Кожна дівчина, — а були між ними зовсім молоденькі, школярки, — знає свою чергу, радісно виконує свій великий обовязок. Я памятаю, як у Києві тяжко було це зорґанізувати, а тут же умови були гірші! Приходив до нас священник від митрополита Шептицького, просив зайти до нього. Але поручник заборонив нам бачитися з митрополитом. І ще раз приходив посланець від митрополита, щоб ми оглянули притулок сестер Василіянок, — куди й митрополит прибуде. Викралися ми надвечір від поручника й пішли. Що то за чудовий притулок побачили ми! Я багато їх бачила по ріжних країнах, але цей можу сміло відзначити, як зразковий. І скільки патріотизму було в цьому вихованні, як гарно нам діти ріжного віку співали українських пісень і деклямували! Гарне вражіння він справив на нас.

Підчас нашого перебування у Варшаві відбулася та славетна конференція, на якій представники ріжних українських партій потвердили декларацію Уряду про союз з Польщею.

XIV.

Від Скали ми їхали тягаровим автом і глухої ночі приїхали в темний, обшарпаний жидівсько-польський Камянець. Черняхівські заночували в готелі, а я поїхала до своїх, стукнула у вікно Юркової кімнати — він жив тоді зі своєю жінкою в домі Залевських. Дома! Але в місті вже хазяйнували поляки. Огієнко був представником української влади й йому приходилось провадити дуже тонку дипломатію, щоб установити рівновагу у відносинах населення з союзниками. Чимало сипалось на його голову докорів з боку українців, але я завжди дивувалася, як він умів балянсувати й з якою витривалістю до кінця виконував покладений на нього тяжкий обовязок.

Кілька тижнів після нашого повороту став Юрко збиратися до Відня, щоб закінчити там свою університетську науку. Їхав він туди, не маючи ані пашпорту, ані жадної візи, лише з кількома рекомендаціями шановного професора Бучинського. Їхав нічим не забезпечений, на ура, аби тільки скінчити науку, та й на світ Божий вирватись із тієї залізної клітки, яку тоді уявляла з себе наша бідолашна Україна. Я і раділа цій подорожі і страшенно турбувалась. Він умовився з якимсь українцем, що його автом мав переїхати через кордон біля Скали. Їхав він разом із своєю молодою жінкою. В неділю 6-го грудня ми всі вийшли відправити молодих мандрівців — я й батьки Юркової жінки. Вийшли з дому ще поночі. Поки йшли, стало світати, було тепло, вода струмочками збігала по гористих вулицях Камянця. Прийшли до готелю Бель-Вю, забрали речі, що попереносили туди ще звечора, почекали на когось, вони сіли в авто, сів і якийсь польський офіцер з собачкою, і поїхали. Їхали вони вже світлим ранком туди, на захід,

в Европу, до світла, до науки. У Юрка обличчя світилось надією. А ми залишилися в кошмарі тогочасного життя.

По селах розпочиналися повстання. Від часу до часу арештовували то того, то иншого більш-менш видатного українського діяча, але на домагання Огієнка випускали. Закінчувався страшний для України 1919 рік, наставав кінець її незалежного державного існування. Двадцятий рік — це вже була агонія і лише в травні мали ми короткий просвіток.

У Камянці йшло постійне змагання до культурної творчости. Людмила Михайлівна зорганізувала жінок, вони від часу до часу влаштовували в клюбі „чай", на який запрошували ріжні артистичні сили. На одному з цих зібрань прочитано дуже талановитий невеличкий твір для театру молодого письменника Бузька. Урядовці міністерства освіти взялися з Животком до реформи притулків, разом із професорами почали видавати дитячий журнал під редакцією Сірополка, Білецького, Тимченка, Плеваки, Черняхівської, моєю й молодого Гаєвського, як секретаря. Хотіли запросити Самійленка, але він кудись зник із Камянця. Холодний давав чудові ілюстрації. Т-во Пестальоцці орґанізувало „дитячі ранки". Одного разу Людмила Михайлівна закликала до себе гурток „критиків": Білецького, Тимченка, Холодного, мене й прочитала свою драму „Право на життя" з часів большевицького наступу. А поки наша постеса читала нам свій гарний твір, любий п. Черняхівський приготував нам дуже смашний чай. Закладалася Спілка Видавництв, її вимагали умови життя, папір дорожчав, так що параліжувався всякий друк, друкарні теж ставили неможливі ціни (пуд паперу коштував тоді 10—12.000 карб), а польська цензура щодалі ставала щораз гостріша. З „Малого Кобзарика", з поеми „Іржавець", цензура викинула 4 рядки віршів, що здались їй образливими для поляків. Але тяжко було обєднати видавництва. Як комерційні установи, вони змагали кожне до як-найбільшої власної користи. Так, була постанова купувати папір спільно, щоб установити тверді, людські ціни, але ось одно видавництво знайшло папір на дуже вигідних для себе умовах і закуповує тільки собі, скільки йому треба. Але книжки все-таки виходили, хоч і на страшно поганому папері. В-во „Дністер" видало підручник природознавства Трояновського, переклад з ро-

сійської мови Едґара Пое — „Золотий жук". Катеринославське В-во провадило далі серію літературно-біоґрафічних нарисів, що їх складав професор Клепацький: „Котляревський — батько нового українського письменства", „Гулак-Артемовський", „Г. С. Сковорода" та ще „Малий Кобзарик" Шевченка. Ця остання річ дуже слабенько складена. Брак усякої комунікації не давав нам змоги розповсюджувати книжки поза Камянцем.

В лютому мене запросили зробити короткий курс дошкільного виховання, і я зробила 10 викладів для жінок-учительок та инш. На початку березня Військово-Культурне Т-во влаштувало величаве Шевченкове свято. Це була для нас несподівана радість, що в тих умовах так яскраво могло виявитись наше національне почуття. Саме на той час в Камянці перебувала італійська місія, що приїхала складати якийсь торговельний договір з Україною. Я бачилась з її представниками в Огієнка, і вони мені казали, яке сильне враження на них справила наша маніфестація. Вони мали намір податися на села, щоб довідатись про дійсний настрій населення, яке прадиве становище наших селян, але навряд чи дозволили їм це поляки. Ще одна орґанізація була тоді досить корисною, це — американсько-польська. Американці давали гроші, польські дами провадили справу, влаштовували їдальні для дітей. Це було дуже потрібне, бо недостача харчів дуже шкідливо відбивалась на дітях. Вони поділили дітей „за національністю" на польських, жидівських і православних, остання „національність", здається, зовсім невідома етноґрафам та антропольоґам. Українців, звичайно, не закликали до справи, і вони не зразу й дізнались про неї, але, коли довідались, то доручили мені навязати з польськими дамами зносини й орґанізувати українську їдальню. Зносини ці вдалося навязати, і ми орґанізували за американські гроші кілька їдалень. Найкраще працювала їдальня на Підзамчі. Її орґанізували панна Ватич і панна Сенгалевич, сестра жінки Ісаака Мазепи. При кожній їдальні був дитячий садок, і населення дуже добре до цього ставилось. Памятаю одні дуже цікаві збори коло церкви на Підзамчі, в яких брав участь також наш діяч Ш. Мрілось тоді всіх убогих дітей пригорнути й покріпити їх і фізично й інтелєктуально. Так і жили ми цею скромною працею. Мені вона заповняла ввесь час і, наче ґіпноз,

допомагала забувати свій сум за родиною та наше політичне безладдя.

Жили постійною надією на визволення, на чиюсь запомогу. Скрізь ширились якісь чутки. То приїде звідкись Безпалко і всіх запевняє, що українські міністри в Винниці, що повстанці вже забрали Одесу й що міністерство скоро переїздить до Роздільної; то поляки оголошують, що столицею Поділля вони зроблять Нову Ушицю; то приїде з Варшави якийсь курєр і каже, що Антанта вирішила прилучити Україну до Чехії! А тимчасом починалася тривога — насуваються большевики з боку Проскурова. Поляки наставляли гармати, панічно лякались, а нам теж робилося страшно, що нас покинуть і віддадуть на поталу найгіршим ворогам.

В піст приїхало подружжя Захрі, виразні авантюристи, жиди, але ми не зразу їх розкусили. Пані пишалась у паризьких сукнях, була нарумянена та набілена. Вона привезла кілька сенсаційних новин. Мене обрано заступницею голови української філії міжнародньої жіночої орґанізації, головою була, здається, пані Грушевська, а секретарем, на диво нам, оця пані Захрі. Друга новина, що кембріджський університет приймає на стипендії українських студентів. Здивували нас убогих, забутих цілим світом камянчан, такими інформаціями. Пан Захрі дуже одверто став ходити коло мене, щоб я рекомендувала його на посла в Анґлію, бо Марґолін, на його думку, нічого не робив там. Це була така сміливість з його боку, що було навіть смішно. Але до пані Захрі я ставилася з деякою увагою: вона була особа освічена, до того ж привезла мені листа від Юрка, а це була для мене приємність, бо я загибала без листів від сина.

Перед Великоднем стали готувати подарунки козакам, і на перший день Великодня роздавали їх по шпиталях у Камянці й по-за Камянцем. Одна пані склала привітання на письмі, яке роздавали козакам від громадянства. Коли цілком несподівано наприкінці квітня (1920 р.) пішли чутки, що поляки далеко відігнали большевиків, що Винниця від них уже звільнена і вони забираються до Києва*). Ще перед Великоднем казали, що

*) Часто в мене в хаті збиралася партія с.-ф., все обмірковували, як ставитися до української акції в Варшаві, як допомогти Ом. Павленкові, який зібрав уже коло себе чимале військо.

Омелянович-Павленко забрав Катеринослав, Черкаси, Умань, а повстанці Бахмач, що поляки дають перепустки до Жмеринки, а большевики тікають з Києва. Для мене зявлялася змога дістатися до моєї дочки через Київ на Чернигівщину. Міністерства відразу постановили повернутись до Винниці. Все це сталося як у сні, сіли в товарний ваґон, гарно вимитий, бо скрізь була зараза сипного тифу, і поїхали до Проскурова: Черняхівські, Чехівські, Сірополко, я — всі разом. В Проскурові пересіли в другий ваґон широкоторової залізниці*). До нас приходили з инших ваґонів — Єреміїв, Ковалевський та инші. Було невимовно радісно, бо все вийшло так несподівано.

Я оселилася у своїй власній хаті, панна Курінна все ще арендувала там наш маєток. У хаті було чисто, садок зеленінв, так дивно було опинитись у себе вдома, в рідній оселі. Тут, у Винниці, події йшли за подіями. Національна Рада орґанізувала свято для вшанування Омеляновича-Павленка. Маленький, з одною рукою на перевязі, він назверх мало мав у собі чогось героїчного, але багато оповідав цікавого про селян, як він таки добився, що селяни визнали його армію за свою й казали: „Це наше військо". Розказував, як наше село орґанізується, само своїм власним розумом розпочинає справжнє громадське будівництво, казав, що цьому обновленому стражданням селу можна сміливо доручити самому скласти земельні закони й що ці закони всіх би задовольнили. За обідом я вітала його від українських жінок, сказала щось дуже недотепно і втікла перед кінцем обіду.

В міністерство закордонних справ прийшов для мене цілий пакет — запрошення на жіночий конґрес у Женеву. Петлюра зараз же звелів асиґнувати на мою подорож потрібну суму. Та ба! На той час міністри були дужчі за пана Отамана, і Ніковський з Маршинським заявили, що хоча вони й визнають, що мій голос варто було б почути на женевському конґресі, але грошей в державній скарбниці на цю справу нема. В словах їх була, звичайно, недобра іронія, але грошей справді було

*) Перед моїм відїздом Т-во Пестальоцці вигадало зробити мені цілком несподівану овацію. Животко виголосив промову про мою діяльність у дошкільному вихованні й подарував мені дуже гарну теку з моїми ініціялами. Я була дуже зворушена.

таки мало. Бо коли моїми заходами в міністерстві освіти асиґнували 500.000 на дошкільне виховання у Києві, то від мене вимагали окремого вияснення потреби цього видатку. Тоді до нас саме приїхала з Києва Наталія Іванівна Дорошенко, яка орґанізувала дитячі установи в Києві під большевиками й з захопленням оповідала, що большевики величезні гроші на це давали. — „Невже ж за українського уряду ці дитячі установи мають загинути?" — казала вона, і так боляче було це слухати. Працювали міністерства тоді дуже завзято, всіх підносила надія, що скоро будемо в Києві. Але ця винницька ідиля тривала недовго.

Вже 10-го червня десь большевики прорвали фронт і відразу все готове було до евакуації. Дуже ясно затямилися мені ці дні. Живучи далеко від міста, я не поспіла зібратися. Стурбована, самітна, допиваю вечірній чай, коли прибігає до мене люба пані Дорошенкова й лишається в мене ночувати, каже, що й Бердичів, і Козятин ще в польських руках, а що кіннота Буденного тільки прорвала фронт в напрямку до Винниці. Проте, Дорошенкова вмовляла мене евакуюватись разом з міністерством. Але коли ми ранком прийшли до міста, ніхто не міг нам сказати, чи міністерський поїзд уже вирушив, чи він іще на двірці. А тут жадної фіри, щоб відвезти мої речі. Мої арендарі, Курінні, виявили супроти мене дивну індиферентність — вони ж мали віз і могли мені допомогти, і це зробило на мене тяжке враження. В місті бачила ще декого з наших. Зустріла В. Білінського, каже, що Линниченки пішли пішки до Києва. Пішла до учительської семінарії, де працювало наше міністерство ще вчора так жваво, — сьогодня вже й сліду не залишилось по ньому. А я ж на ці дні скликала учительський зїзд! Директор Інституту не радив мені залишатись, пригадував подію з кооператором Щирицею, якого большевики розстріляли. Ставало сумно. Вулицями тяглися на двірець навантажені фіри. Туди ж таки пішки йшли купками українці з торбами. Жиди, раді та веселі, ходили цілими кагалами по вулицях. Але вже опівдні все місто наче вимерло, не видно вже було возів, останні грузовики протарахкотіли вже не на двірець, а просто до Літина. Зраня десь чутно було канонаду, тепер і вона стихла. Стало якось мото-

рошно, лячно. Неможливо було в цій ситуації залишатися самій — пішла шукати людей, подивитись, хто ще тут є. Бачила Чехівську, дуже стурбовану — теж не знала, як виїхати з дочкою. Пішла до Черняхівської — вона теж ще тут була з Роною. І більш нікого. Ось тоді я зрозуміла, як я звязана з нашим міністерством, — воно з усіма нашими урядовцями наче заступало мені мою родину, воно давало мені працю, без нього я почувала себе нікому непотрібною, якоюсь дрібничкою, „мов одірвалась від гіллі". Купила опіуму, щоб на випадок чого мати змогу покінчити це дурне життя, щоб не бачити, як гине Україна...

В ці тяжкі хвилини тільки випадкова зустріч із Дорошенковою, її щира, наче від рідної дочки приязнь, розвіяла мої чорні думки. На другий день лив дощ. До міста не ходила, на всяку евакуацію махнула рукою, почала вчити якихось трьох дівчат, моїх сусідок. Увечері забігла до мене Черняхівська з дочкою й двома хлопцями — казали, що відомості надходять добрі, що мабуть скоро всі повернуться. Весело пили чай, їли полуниці, я знов почала сподіватись, що відбудеться учительський зїзд, і думала, що мені й не можна було б від нього поїхати. Але 15-го (на другий день) Дорошенкова прибігла до мене й каже, що пішки йде на Київ через Липовець, і стала мене благати виїхати з останнім „комендантським" поїздом із Винниці. Приходить ще один з наших урядовців, Ковалевський, каже: „Рушаймо разом, доганятимемо міністерство". Пішли вони обоє. А тут дощ, болото невилазне, ніяк до двірця не дістатися. Ніхто воза не наймає, бояться, що в місті зараз заберуть і коней, і воза. Тут виявилась шляхетність мого сусіда, штундаря Ксаверія: взяв на плечі мою важку валізу, і поплентались ми на двірець. Прощай, моя люба хато, — то ж востаннє я в ній жила! Прощай, мрійне життя в зеленому садочку, серед ланів золотих понад Бугом! А реальне життя, це — евакуація, безпритульність, перервана праця, еміґрація, розпач за Україну, безсила ненависть до її ворогів, зневіра в усьому святому. Цілком змокши, без жадних думок, сіла я в той останній український поїзд. У ваґоні Флоринський, Баран, ще якісь старшини, провадять політичні розмови, критикують діяльність уряду. В другій частині ваґону

цирулик голить молодих старшин, біля дверей три молоді пані фліртують з ними, а в кутку молода туберкульозна дівчина, коло неї стара мати. І в вагоні життя! Флоринський каже мені, що большевицькі загони вже у Винниці, забрали заложником священника з учительської семінарії; що в Одесу вступив якийсь десант, висаджений проти большевиків, що дивізія донських козаків здалась полякам і т. д., і т. д. Знову перестаємо жити фактами й обертаємось у сфері чуток, фантастичних новин.

XV.

І знов ішов дощ, коли наш поїзд дістався до Камянця. Ой, сором же було вертатися! Тільки на два тижні „вирятували" Україну, а тепер знову лихо. Але й у Камянці недовго були в безпечності. Вже на початку липня він був у руках большевиків. Але я вже нікуди більше не хотіла евакуюватись, не мала сили. Хай буде, що буде! Я подала прохання до університетської влади призначити мене лєктором педаґоґіки і вирішила добитись у большевиків перепустки на Чернигівщину до моєї дочки Люби. Зі мною дуже „кокетував" молоденький большевицький керівник народньою освітою, просив мене „помогти" йому, такому недосвідченому. Учительський зїзд мав бути в серпні. Я обіцяла керівникові мою „допомогу" й попросила його, щоб він дав мені „командіровку" на Чернигівщину, щоб оглянути там освітні установи. Він дав. Але з ким їхати? Це ж була на ті часи „героїчна експедиція", наче кудись на Марс, бо ніхто не міг сказати, через який фронт прийдеться пробиватись за два дні. Тут допоміг мені відомий український большевик, галичанин С. Зимою, коли його жінка голодувала й слабувала, Залевські їй дуже допомагали, а тепер ми почули, що він їде до Києва, то й звернулися до нього з проханням взяти мене під свою опіку. Він на це чемно згодився. Отже в мене була вже й перепустка, і оборонець в дорозі. Але тут, як на злість, я заслабла — гарячка, болить усе й страшенна несила. Залевські не пускають мене в дорогу. Та саме того дня, коли С. призначив наш відїзд, вони вийшли з дому, і я зараз же встала з ліжка, речі мої взяла добра наша наймичка Вірочка, і ми з нею мало не бігом подались на двірець, а це ж далеко! Були хвилини, коли я думала, що вже не дійду, але нервове піднесення й на цей раз мене врятувало, — прийшли таки вчас. С. нас зустрів,

глянув на мене і зараз звелів козакам нарвати трави, з якої зробили мені у вагоні-„теплушці" мягке ліжко. Попрощалась я з Вірочкою і як лягла, то так до Проскурова й не вставала. Там, на першій перевірці перепусток, я мало не погубила свою справу, бо на питання большевика-урядовця, до якої я партії належу, вже хотіла сказати, що до с.-ф. Але С. не дав мені нічого вимовити і сам, жартуючи, сказав: „Пані вже такого віку, що до ніякої партії не належить". Хвалити Бога проскочила. У Винниці простояли два дні. Я ходила до Олени Іванівни Маркевич. Сам Маркевич умер. Я трапила саме на панахиду по ньому. Людей було мало, українці боялись. Родина була страшенно засмучена, обмірковували, куди їм податися, як продати майно. Сумно було. З Винниці ми вже їхали просто до Києва, тільки на деяких стаціях довго вистоювали. Доводилось часто їхати не в ваґоні, а на товарних плятформах. Сонце пекло навкруги. Гарна природа. Я раділа. На одній з попередніх пересадок побачив мене якийсь молодий большевик і аж руками сплеснув: „Така стара, куди ви їдете? Назустріч смерті?" Він засміявся. — „Я їду до своєї доні", — злісно відповіла я, наче ця мета ґарантувала мене від усякої небезпеки.

В Києві пішла до Учительської Спілки, до Наукового Т-ва, де були приміщені мої родинні памятки — портрети Олександра Олександровича й покійного сина Михайла. Тут зложені були також мої книжки й стояло моє піяніно. У Спілці саме обговорювали питання, чи вступати у федерацію зі Всеросійською Спілкою, саме скликано надзвичайний зїзд для розвязання цього питання. Бачила багатьох знайомих: Родникова, Дорошкевича та інших наших спілчан. Всі зустрічали мене ласкаво, закликали зостатися у Києві, працювати в Інституті ім. Грінченка. Але відчувалось щось чудне, наче за ці два роки — 1919—1920 — змінилась психольоґія тих, що тут у Києві пережили ці страшні роки. Про багато річей ми, старі приятелі, були цілком протилежних думок, і не тільки в політичних, а й в моральних справах. Життя виковувало наче два ріжні типи українців: обидва патріоти, але один вже пристосований до найтяжчих умов життя, навіть до спільної праці з найлютішим ворогом, а другий — ще зі старими традиціями, зі

старим морально-політичним кредо, з яким він їде на евакуацію, на еміґрацію, аби того кредо не зректися, не зробити жадного компромісу з життям. Ці другі не миряться з тим брудом, який революція внесла в життя, вони вірять у певність свого, витвореного в інших умовах, ідеалу. Котрий з цих двох типів більше життєвий, котрий буде визнаний за правдивий і доцільний — це покаже історія, але ця ріжниця страшенно вразила тоді мене. Тільки в одній близькій мені родині Ч. відчула знову, що я з своїми...

Але треба було старатись як-найскорше їхати в Алешню. І тут допомогла мені стара моя приятелька В. Т-а. Завдяки своїм звязкам з колишніми нашими учнями-жидами, — а в Києві все було в руках жидів, — вона добула для нас обох перепустки на пароплав до Алешні. Боже, такий знайомий шлях, і який він був тоді гидкий!Брутальність пароплавних урядовців, публики, загальний страх, постійні обшукування то того, то іншого подорожнього з примхи якогось чекіста, арешти, висаджування на беріг — щось неможливе! Мене й пані Т. якимсь чудом не чіпали. І ось ми на нашій пристані Вовчуги. Звідти селяни заправили з нас неймовірно великі гроші, щоб довезти возом до самої Алешні (17 верстов). Але залишатися до вечора було небезпечно, бо по всіх дорогах розбої, грабування. Кожний крок дороги викликав спомини минулого. Переїздили знайомими селами, старі баби, старі чоловіки пізнавали мене, вітали, молоді, навпаки — високо задирали голову, дивилися або з підозрінням, або з призирством. У деяких селах перевіряли наші перепустки.

Приїхали до Алешні. Не буду описувати, яке це було щастя всіх рідних побачитись, обійнятись. І як тяжко було вислухувати все те дійсно жахливе, що прийшлося моїй дочці пережити в своїй хаті, серед того рідного населення, яке ніколи ні від кого з нас нічого не бачило, окрім добра, щирости, користи. Через наш дім хто тільки не перейшов за ці майже два роки — і повстанці, і червона армія, і чекісти. Але нехай інші впишуть в історію України ці страшні події, впишуть обєктивно, правдиво, не минаючи ані коми.

Тільки-що я привіталась із рідними, коли до мене уже завітав один з селян, вже комуніст-урядовець, без

жадної церемонії розсівся і почав розмову: „Я, товариш Русова, прийшов вас розпитати, як ви дивитесь на »національний вопрос«?" І почав, і почав якимсь українсько-московським жарґоном. Я не сміла йому відмовити й попросила його відкласти цю фільософію на інший раз, — треба було сидіти й слухати імпровізації доморослого оратора, бо він — безмежна влада, в його руках моя дочка й її діти! На другий день було свято, наше давнє улюблене свято, храм нашої церковці. Місцеві комуністи ушкварили „народній театр". Закликали й нас. Ніколи в житті гіршого знущання я не пережила, як тоді, коли перед самою виставою той самий оратор, що у нас вчора нищив „усякий національний вопрос", тепер в окремому викладі лаяв усіх Ліндфорсів — мого батька, брата, племінників, лаяв, не подаючи проти них жадних фактів, лаяв у тому самому будинку, що ми поставили для школи, лаяв навмисне в моїй присутности, перед дітьми останнього покійного Ліндфорса. Защо? Щось таке погане, слиняве, нечисте було навкруги, що я при першій нагоді вийшла з „народнього театру" до дочки. Вулицею зустрічалися знайомі селяни, баби віталися зі мною здалека, боячись виявити мені свою колишню приязнь. А ввечері сиділи при світлі „лучини", — ані свічок, ані нафти не було, запалювали тільки смоляки. При такому світлі цілу зиму діти вчились. Привезла я їм жменьку цукру. Зраділи дуже, що можна з цукром чаю або кави випити. Какао зберегли ще з тої американської посилки, що я їм послала. Але й смоляки, і брак соли та цукру — це дрібниці були супроти безпосередньої небезпеки та морального знущання. На кожному кроці смерть, грабіж. Не пробула я й двох днів в Алешні, як пішли чутки: „Ото ж петлюрка приїхала, ота стара Русова! Її не можна тут терпіти, треба арештувати". Приходили до мене старі приятелі, остерігали. Пішла я в їхню сільську управу й показала їм, що, хоч я і „петлюрка", але маю справжню большевицьку командіровку. Тоді притихли й дали мені та Олі поворотні перепустки. Почали збиратись, щоб довшим перебуванням не пошкодити моїй дочці Любі. Навкруги все шпиги, доноси. У дочки ще зостався якимсь чудом віз та кінь. Поїхали назад на пристань. Пароплави ходили нерегулярно, ждали цілий

день. Настала ніч. Боже, як було гарно! Так хотілося, щоб той пароплав ще довго не приходив! Купували рибу в рибалок, варили її, ночували на возі, над головою незчисленні зірки, кругом тиша, тільки тихенько плюскотить Сож коло піскуватого берега та кінь, пасучись недалеко, дзенькає дзвінком. Так невимовно гарно було! Тяжко було знову розлучатись, покидати беззахисну дочку, але пароплав таки прийшов. Пані Т., Оля й я поїхали, а Люба з дітьми вернулась до свого возу, запрягла коня та й поїхала до рідної та не своєї хати.

В Києві треба було знов шукати когось, з ким можна б було вернутись до Камянця. Знову поїхав з нами С. (тепер вже якийсь величний, неприступний) і М. Їхати було якось тривожно. Лякали, що в Проскурові всіх обшукують, арештовують усіх, у кого хоч трохи перепустки не в порядку. У Винниці поїзд стояв недовго, але ми з Олею встигли побігти на хутір, щоб набрати сливок та яблук. Орендарка, пані Курінна, вже так збольшевичилась, що не хотіла мені з мого власного саду дати овочів. А врожай же був такий, що аж дерева ломились. Вночі приїхали до Проскурова. Справді, всіх обшукували, переглядали речі, наче на кордоні якоїсь чужої держави. І тут попався бідний пан М. Він, як кооператор, віз із Києва чималу суму грошей. Треба було зразу заявити про це, але ж боявся, щоб не забрали. Він заховав гроші у книжки, але молодий чекіст знайшов їх і зараз же заарештував п. М. і замкнув його в окрему кімнату. Все це сталося на наших очах. Підходили ми до вікна, щоб розпитати його, помогти йому чим-небудь, але чекіст люто відігнав нас. За хвильку повели п. М. в тюрму, й ми жахались, щоб його не розстріляли. Знайшли якогось хлопчика-українця, що з нами їхав, попрохали його, щоб повідомив про це місцеву кооперативу. І заходами цієї кооперативи справді за кілька день п. М. був визволений. Так приїхали до Камянця.

Там у Залевських вже була жінка мого сина, — народився мій маленький внук Роман. Олю записали в бувшу Маріїнську ґімназію, — ці ґімназії почали вже тоді називатися „Трудовими школами", але нічого подібного до трудового методу в них не було. З подій того часу найвидатнішою був учительський зїзд, на

якому я виступала і в інтересах учительства, і в обороні національної школи. Коли я сказала учителям: „Як не тяжко, а треба працювати на українському терені, треба мати на очах наші золоті жовті поля і блакитне небо" — уся саля загреміла оплесками, а предсідник даремно стукав кулаком по столу (це був большевик Дубина), щоб затихла ця маніфестація. Учителі спочатку були дуже пригноблені, але після кожної моєї перемоги над комуністами смілішали, гаряче відстоювали свої інтереси й одверто оповідали, в якому жахливому стані знаходяться школи. В їх промовах і докладах було стільки гіркої правди, немилої большевикам, що вони вже й не раді були, що скликали той зїзд. А коли наприкінці зїзду треба було вибрати центральну учительську управу, то большевики все робили, щоб до неї не ввійшли їхні противники. Де ж ваша свобода виборів? — запитала я голову „Чеки?". А він одповів мені клясичною фразою: „У нас, товаріщ Русова, нєт нікакой свободи выборов, развє ми можєм рісковать єйо допустіть? Она может бить лішь таґда, каґда ми будєм увєрєни, што на всєх выборах пройдут только наші". На цьому зїзді я одразу взяла супроти большевиків незалежний тон й одверто-неґативне відношення до всіх пакостей, які вони робили. Трималася я національного ґрунту, на якому єдино згоджувалася працювати, і на цьому становищі лишалася весь час своєї праці серед них. Може оця прямолінійність і створила мені серед них опінію „безнадійної петлюрки", якій вони не робили особливих прикростей, може з уваги й на мій вік.

На цьому большевицькому тлі життя єдиною цитаделею українства залишався наш камянецький університет. За відсутнього Огієнка ректором був Білецький, а коло нього ґрупувалась тісно звязана між собою професорська рада: Клепацький, Бучинський, Олянич, Васильківський, Біднов, Клименко та ін. Несподівано знову десь наші перемогли большевиків, які почали втікати. Вернулись „наші", вернувся Петлюра. Але не був цей поворот ніяким тріюмфом. Памятаю, як Огієнко в своему приватному помешканні влаштував на честь Петлюри приняття. Нас було небаґато гостей, з жінок лише я та Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. Памятаю, я стояла на бальконі, коли приїхав Си-

мон Васильович. Підійшов він до мене, а я, як мати, поцілувала його втомлену головоньку й побачила сльози в очах Отамана. Які сумні, які втомлені були ці очі, наче відчували, що добра вже їм не бачити. І справді, здається не минуло місяця, як нова остаточна евакуація українського уряду наводила на камянчан і сум і жах. Ніхто добре не знав, звідки наступають большевики, ніхто не складав певного маршруту для цих навантажених возів, для наготованих численних авт. Спішно вантажився військовий Головний Штаб. Обідний клопотався коло архіву, паперів. Ми з сином саме проходили там, і він здивувався, що ми не тікаємо. Мене вже призначено було тоді лєктором педаґоґіки, і я розпочала свої виклади. Але журно було залишатися, бачучи, як і Холодний і Білецький і всі виїздять. Пізно вночі проїхало повз мої вікна авто Петлюри — він завжди останній покидав позицію.

На другий день вже зявились червоні. Недалеко від нас виїдуть кінні „вітязі" на горбок і дивляться, чи є кого пограбувати. Як нема — кудись зникнуть, а як когось зобачать на дорозі, наскочать, все відберуть: чоботи, шапку, зовсім роздягнуть, — іди, куди хоч! Все живе поховалось, боялись і з вікна визирнути. Потім почались реквізиції помешкань. З цієї нагоди заходили червоноармійці до хати, по 3—4 чоловіка, озброєні з голови до ніг, переглядали речі, брали, що їм було до вподоби, знущалися над жінками, нахабно розташовувались, іноді господарів просто викидали на вулицю. Найгірше приходилося родинам старшин: їх ображали, грабували до останнього, не давали їм заробляти, — просто лягай та й з голоду помирай! Припинили всякий торг, перейшли на „комуністичний" лад життя. Давали з загальної їдальні обід і вечерю, від часу до часу роздавали якісь матерії найпоганішої якости, хоча, правда, й за них мало не бились люди. Харч був жахливий: мамалиґа та фасоля, фасоля та мамалиґа, мікроскопічний шматочок мяса раз на тиждень плавав у темній брудній водяній юшці. А бруд, а сморід у тій їдальні! Проте мусіли брати й це. Надходила зима і приходили турботи — чим палити? З найбільшими труднощами можна було добути якийсь папірець на малу кількість дров. Ще добре було тим родинам, де були мужчини. Здо-

будуть квиток, підуть у ліс та й нарубають дров. А де були самі жінки, то набідувались, поки навчились дрова рубати. Мені якось щастило: по всіх цих большевицьких установах завжди хто-небудь з українців брав мене під свою охорону, здобував квитки на дрова і т. і. А одного разу я була цілком зворушена, коли до нас у двір прийшов гурток моїх слухачів з учительської семінарії, де я читала педагогіку, щоб нарубати мені дров. Взагалі в тому тяжкому житті рятувала нас лише взаїмна допомога.

Університет усе ще стояв, як українська твердиня, ректором був відомий математик Федорів. Але потроху большевики підкопувалися під нашу твердиню, призначали своїх комісарів, що їм мусів коритися і ректор, і ті, що мали право брати участь в професорській раді. Перші комісари були з нашого ж таки студентства, вони ставилися з повагою і до Федорова, і до професорської ради. Це були українці, і вони не перешкоджали справі українського університету. Але після Різдва 1921 р. за комісара призначено Куцяка, що мав чомусь тепер прізвище Чалого. Кажуть, що він відзначився якимись геройськими вчинками на Кубані ще за часів Центральної Ради. Я того не знаю.

Моя зустріч з ним була така. Ще перед українською евакуацією мені прийшли сказати, що якийсь учитель гине з біди на кватирі у Ватич і є слабий на туберкульозу. Я зараз пішла до нього й пізнала Куцяка, з яким ми працювали на учительських зїздах ще за царського режиму. Тепер він мав жінку-московку й малу дитину. Він зараз же почав просити в мене допомоги від Учительської Спілки, яка ще функціонувала в Камянці, і то допомоги величезної, щоб міг із жінкою виїхати до Швайцарії. Нагадав мені всі свої заслуги перед українським громадянством. Я сказала йому, щоб подав до Управи Учительської Спілки прохання, а я підтримаю його. Але коли я сказала нашому скарбникові — Сірополкові, яку допомогу вимагає (вимагає, а не просить) Куцяк, то Сірополко й Білецький сказали, що це неможливо — довелося б усі гроші Спілки видати одній особі, та ще особі непевній, як почали говорити ріжні люди. Чалий образився, коли йому відмовили, і пішов скаржитись до Петлюри, а далі він щез із нашого

обрію. Потім уже ми дізнались, що скоро після того большевики його заарештували у Винниці, загрозили смертю, але разом із тим запропонували стати комуністом і тим врятувати своє життя (кому вони цього не пропонували!). Чалий не тільки згодився прийняти комуністичний катехизм, але прийняв його з якимсь тріюмфом. Він надрукував у Винницькій часописі якесь своє зречення всього того, в що він раніше вірив, всіх своїх національних переконань, і голосно, з захопленням запевняв, що тепер щиро переродився. Я дуже жалію, що в мене не зберігся той лист, що він мені прислав з приводу своєї цілковитої зміни. Такі листи — це цікаві документи, характеристичні для людей нікчемних, які хотять звернути на себе увагу громадянства. Не вдалося йому прославитись коло української справи, то ось він стане її топтати брудними чобітьми, переслідувати все, що в ній є добре.

Отже, як призначили оцю божевільну, на мій погляд, людину комісаром університету, то й почав він усе душити. Нічого в науці не розуміючи, він ненавидів її, ненавидів професорів і зробив їм їхнє життя нестерпним. — „Хочете викладати? Ні, будьте ласкаві, картоплю копати! Студентів хочете українізувати своєю наукою? Треба розігнати їх!" І почалось. Замісць викладати науку, професори мусіли управляти тютюн, копати буряки і т. п., жінки їхні мусіли варити мармеляду, квасити помідори і т. д. Хто не приходив на роботу, тому не видавали обіду. Я сама бачила, як Федорів, старий, поважний чоловік, прийшов зі своїми горщечками в якесь свято до їдальні, а йому якийсь хлопчисько, що роздавав обіди, каже: „Товаріщ Фйодоров, ви сєводня на работу нє вихаділі, нє маґу вам видать абєд". І пішов наш ректор з порожнім посудом додому, а дома жінка, дві дочки, варити нема чого, бо ж усе реквіроване. Під високим доглядом пана Чалого вся городина — картопля, буряки, тютюн і проч. — переважно погнила, а що залишилося, то нам і понюхати не дали. Чалий якось виголосив пишну промову, що камянецькі „товариші" щасливі будуть переслати московським „товаріщам" „плоди своєї праці". Ніхто ані словечка. Гадали, що хоч трохи й для себе напрацювали, аж тут „товарищів" у Московщині треба годувати. Та

почали із своїх власних городів, що з весни копали, засівали, пололи, щось і для себе городини збирати. Але це треба було робити потай, вночі, самим у себе красти! А кого ловили на цій „крадежі", то карали за „по-

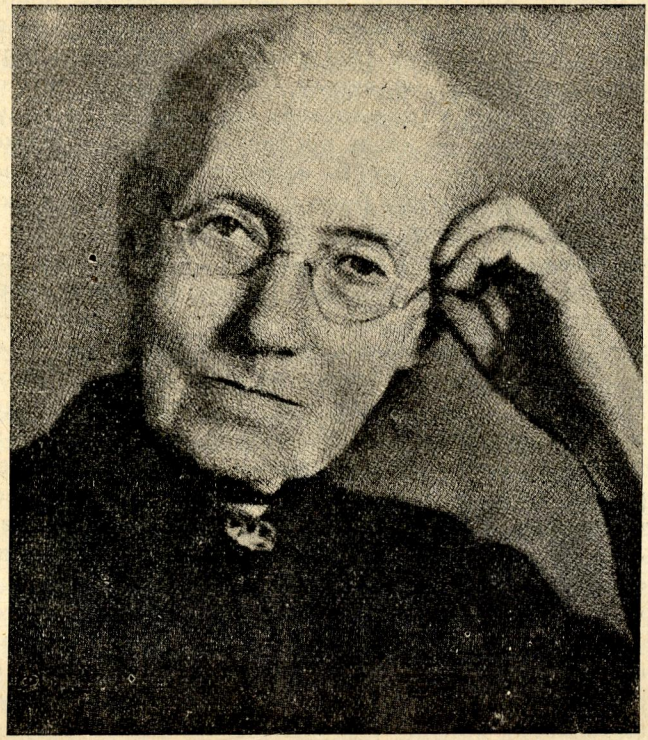

Софія Русова
(фотографія з останніх літ).

рушення комуністичного закону". На городах працювати мусіли і старі, і діти. Мене не примушували до праці на городах може тому, що я мала іншу працю — дитячий садок при університеті. Було мені з тим садком мороки! Головною метою тут було, звісно, аби нагодувати дітей, а тут ані помешкання, ані продуктів. На щастя, вже в серпні приїхала з Харкова якась пані і дуже мені допомогла в орґанізації дитячого садка.

Так що на осінь я вже в ньому могла давати зразкові виклади моїм слухачам з учительської семінарії, і годувати діток і борщем, і пирогами.

Тоді в Камянці, та й по селах, тільки той міг себе забезпечити від голоду, хто мав хоч якийсь клаптик землі, щоб на ній чи жита посіяти, чи город завести. Я бачила, як в одному селі учитель хвилювався підчас селянського сходу, на якому мали вирішити, чи дати йому трохи землі з громадських ґрунтів. „Як не дадуть, з чого я житиму, — казав він схвильований, — адже ж платні не дають тут, я хоч би картоплі насадив, у мене ж діти!" І стільки розпачу було в його голосі, і оця „картопля" ставала перед нами, як єдиний рятунок. І в самому Камянці теж всі хапались хоч за який-будь клаптик землі, брали від міської управи, від університету, від Червоного Хреста. Все це робилось ще перед тим, як запанували большевики. Червоний Хрест дав і мені з Олею клаптик землі, зовсім на кінці міста, по дорозі на Проскурів. Оля перекопала пять грядок, насадила тієї ж таки „картоплі" та ще огірків, моркви, редькви й оздобила цілий город соняшниками. Було прийдемо наприкінці літа на „свій город", краєвид чудовий. Поки Оля тішиться із своїх огірків, я все на захід задивляюсь, як би оце туди, до Европи перелетіти. Наберемо в торби тієї городини та й поспішаємо додому, щоб, борони Боже, вечір не застукав, бо ограбують — то ж було вже за панування п. Чалого й К-о. А то ще склався у нас невеличкий гурток, взяли архирейський сад з усіма овочами з частки, на кожного стільки то пудів груш, сливок, яблук. Чергувались по ночах стерегти. Прийшла й на мене черга, треба було в саду ночувати, прислухатися, чи не крадуть де овочів. От коли страшно було! А вдень ходили туди яблука на повидло для дитячих притулків чистити. А овочів вродило того року! Скільки ми тих сливок та грушок наїдались! Тільки тяжко було торби з овочами носити через ціле місто.

Мені в ріжних освітніх справах доводилось чимало працювати з панею В. Що то була за енергійна, міцна людина! Як вона сміло допомагала учителям, роздавала посади самим тільки українцям, під носом у большевиків провадила нашу національну освітню працю. Літом ми часто їздили з нею по селах заводити

дитячі притулки та садки. Селяни були проти них, бо по селах ходили чутки, що большевики заманюють дітей в ці орґанізації й вивозять їх на Московщину. Один дядько казав нам цілком поважно: „Нащо, пані, відриваєте дитину від матері? Вона ж без дітей розпаскудиться". Нам, правда, після ріжних розмов удавалося побороти недовіря селян і багато вони від нас довідувалися цікавого. Підчас наших подорожів ми багато розмовляли про те, чи добре ми робимо, що працюємо під большевиками, що за якусь краплину добра ми визнаємо їхній уряд, ідемо постійно на компроміси з ними, і що далі робити — чи нам ще тісніше з ними звязуватися, щоб вони вже не мали жадного підозріння до нас, чи порвати всякий звязок і йти на еміґрацію? Доля за нас сама рішила. Пані В. опинилась у тюрмі в большевиків, а я на еміґрації. Я не могла йти з ними разом. Хоч большевики часто вибірали мене в ріжні громадські установи й товариства, але я уникала цих виборів, провадила свою працю особисто — виклади в університеті, в учительській семінарії, опікування дитячим садком та іншими дитячими установами. Я страшенно захоплювалася своїми викладами педаґоґіки в університеті. Студентів і вільних слухачів збиралась повна авдиторія. Багато приїздило з сіл учителів, переважно без ґімназіяльної підготовки, але вони найбільше цікавились наукою й слухали лєкції, як нове слово правди. Було читаєш о 5-ій годині, вже темно, а світла ніякого нема, авдиторія потопає в померках — тим краще лунає голос лєктора, а в авдиторії тихо-тихо, ні шепотіння, ні шелестіння. Скінчиш було лєкцію, помацки вилізеш з великої темної кімнати і темними вулицями приходиш додому. Але йдеш і не знаєш, чи завтра будеш знову читати ці лєкції, чи з капризу комісара будуть вони припинені? Та якось ішло. Чалий публично було каже, що він „мій учень в українських справах", але ці його залицяння були для мене великою образою. Я не ховалася з своїм призирством до такого гнобителя всього світлого, національно-українського, і він уникав зустрічатися зі мною, але всеж терпів мене, як педаґоґа.

В ті тяжкі часи всі ми жили однією надією: ось прийдуть „наші" і визволять нас. Ці „наші" були чи то

повстанці, чи то військо Петлюри, чи якесь чужоземне військо. Призначались навіть дні, коли вони мали дійсно, невідомо звідки, прийти. Але ніхто не приходив, і залізна дійсність якимсь непоборним кільцем стискала нас усе дужче. Коли це наприкінці осени наші бажання стали наче справді реалізуватись. Це був той фатальний похід Тютюнника, що забрав стільки жертв. Існувала орґанізація, що підтримувала постійний звязок між українською молоддю, яка вчилась у Камянці по високих школах, і селянами та сільськими вчителями. Збиралась зброя, селяни не жаліли грошей, давали на орґанізацію повстання. А як усе це викрили — скільки тоді найкращої молоді, найкращих селян розстріляно! Але паніка все-таки обхопила большевиків при перших чутках про те, що йде Тютюнник, що він уже оточив ліс між Скалою та Камянцем. В одному селі його козаки вже казали селянам, щоб не давали хліба большевикам, в іншому — вирізали Чеку. Паніка зростала. Радісно було дивитися, як большевицький уряд навантажував вози своїми паперами та майном — вже збиралися втікати. Наспіх порозстрілювали декого з арештованих українців. Всі мали певну надію, що на другий день і духу большевицького не буде в Камянці, що нарешті будемо від них врятовані. Але за ніч все змінилось: десь у лісі большевикам пощастило відігнати козаків-повстанців, розвідка впевнила їх, що тих козаків невеличка жменька, і певність повернулась знов до них. Памятаю, я ранком прийшла в Ісполком. Правда, кімнати були ще майже порожні, не видко було „начальства", але урядовці вже розвантажували вози, ставили знов машинки до писання і злорадо стежили за кожним зітханням, кожним сумним виразом на обличчях урядовців-українців. Вчора ми ще відважувалися виявляти хоч трохи свою радість, сьогодні — кожний вияв жалю, суму загрожував арештом. Серед нас запанував одчай — невже, невже надія нас обдурить? Що сталось? Чого сподіватись? Кругом повна непоінформованість.

Але щоденні вчинки Чека добре нам говорили про певність большевицької влади. Почалась кара, страшна розплата за спробу визволитися, за змагання врятувати нещасливу країну. В одній знайомій сімї було троє заарештованих: старий, спараліжований батько,

дочка-студентка і син-ґімназист. Всіх їх обвинувачено в зраді, в зносинах з повстанцями. Дочку пощастило досить скоро визволити, але батько з сином довго сиділи в тюрмі і батькові ввесь час казали, що завтра обох їх розстріляють. І справді, на очах батька розстріляли його молодого коханого сина, а самого старого потім випустили, мало не божевільного від горя. Після того чекісти взялися за учнів учительської семінарії. Обшукали цілий будинок, заарештували молоденьких дівчат-слухачок і розстріляли їх. Це був один жах, з цим не можна було ніяк примиритися, вони нищили нашу красу, нашу свідому молодь. Заарештовані поводилися і в тюрмі, і перед смертю, як справжні героїні, як перші християнські мучениці. З цим фактом нелюдської жорстокости я не могла ніяк помиритися. Пішла до своїх приятелів в університет. Всі в розпачі сидять і чекають: „Сьогодні ти, а завтра — я". Самовар кипить, але пють не чай (його не можна було докупитися в ті часи), а просто гарячу воду, з малесенькими шматочками цукру та з чорним-пречорним хлібом. Аж страшно згадати отой хліб, але його їли. Їли той хліб тифозні вояки, бо не було іншого. Тільки для чекистів жидівки пекли справжній хліб і булки. Розпитую товаришів за професора К., що теж був заарештований. Кажуть, що його вже тричі вночі виводили на розстріл, але розстрілювали в його присутності інших, а його потім знову відводили в камеру. Всі боялись, щоб він не збожеволів.

XVI.

Я вже вище казала, що радянська влада ставилась до мене особисто досить добре, але я все-таки рішила втікти з цього пекла. З перших же днів окупації України большевики почали переслідувати українців взагалі й утворили таку неможливу атмосферу шпигунства, доносів, брехні, недовіря, що я не мала вже сил довше все це терпіти й мовчки дивитися на те моральне й матеріяльне лихо, що спіткало наш народ. Перша думка про еміґрацію виникла в мене в червні, коли політком Чалий та призначений із Харкова новий ректор камянецького університету Сидорак цілком зруйнували його автономію, коли ці два неуки почали поневіряти нашу професорську колеґію, коли, замість науки, з наказу Чалого, професори мусіли управляти городи для запомоги московським „товаріщам", коли згинула орґанізованість й освітня мета вищої школи. Утримання нам, розуміється, не давали, а приватні наші городи забрали „на комуну". Економічні злидні почалися для всіх нас. Багато з професорів жили з того, що випродували все своє майно, виносили на базар одежу, білизну й міняли її на борошно й городину. Чалий і Сидорак замінили собою професорську раду, всі справи вирішували самодержавно і, як два злі духи, видумували, чим би найдошкульніше допікати професорам — відбирали в них дрова, залишали без обіду тих із наших вчених, хто не виробив мінімуму фізичної праці — 6—8 годин денно. Усе в Камянці притихло, усе мовчало й тільки пошепки одні другим казали слова надії й віри, що „ось прийдуть наші!" А поки-що треба було рятуватись від голоду, від безглуздих арештів, від розстрілу...

Я працювала тоді в відділі освіти. Там заініційовано було читати ріжні реферати в місті й на селах, щоб зби-

рати гроші на голодуючих на Волзі, в той час, коли на багату нашу Україну також уже насувався голод! Мене теж запрошено як лєктора. Я мала виголосити відчит про голод і його вплив на фізичний розвиток наступних поколінь, для якого вибрала далеке прикордонне село Бережанку. Три дні особливий відділ не давав мені перепустки. Я звернулась до Буценка, що був в Ісполкомі. Він мене знав і зараз телєфонічно перебалакав з ким треба. Пішла я до „Особого Отдєлу". Начальник його Клєментьєв (жид) дуже ґалянтно видав мені перепустку. Викликано бережанського інструктора позашкільної освіти, він приїхав по мене фірою й дуже здивувався, що я на виклад їду з внучкою (дівчина літ 14) й валізою.

Їдемо. В Бережанку приїхали пізно ввечері. Привели нас на ніч до священника. Умовились з інструктором, що я відчит зроблю в неділю, на другий день перед вечером, і він прийде по мене. Уклалися ми з внучкою в чистій кімнаті священничого дому, вранці познайомились із господарями, — дуже були вони гостинні. Цілий день не приходить до мене інструктор, нічого я не знаю, де маю робити відчит. Пізно вечером пішла я до волосної управи розпитатися. У волості нема ані душеньки, тільки старий дідок-сторож. Він мені й каже: — „Чув і я, була тут за вас розмова, та тепер усі пішли на зібрання". Дуже стурбована повернулась я до хати. Там уже всі спали. Сижу я та все думаю, чи ж завтра знайде мене той чоловік, що мав мене перевести через кордон. Коли чую — хтось обережно до мого вікна застукав. Це був він. Не радив мені зараз проти ночі рушати, бо на вулиці повно вартових, які й його кілька разів затримували. Обіцяв прийти по нас на другий день, в обідню пору. Довелося скоритися. Погано спалося цю ніч, собаки гавкали, вартові свистіли. Вранці жінка священника з донькою вирядилися на торг у Чемерівку, а ми що хвилі прислухувалися, чи не йде наш провідник. Пообідали з пан-отцем, нема ані інструктора, ані провідника! Коли це о 2-ій годині до садочку гучно підїхала фіра, з неї вискочив чекіст, в шапці з червоним верхом, при повній зброї, з ним ще якісь люди. Я цілком байдужно дивлюсь на них. Коли раптом наближається до мене чекіст, і на ввесь садок лунає несподіваний для мене оклик: — „Ґражданка Ру-

сова! Імєнєм совєтской влади я вас арестовую". Питаю, на якій підставі він мене хоче арештувати, й прошу показати приказ арештування. — „Я імєю право нє только вас арестовать, а і вбіть. Нікакова приказа нє должєн вам показивать!" — відповідає він по московськи. Далі йде якась плутанина. Чекіст то каже, що має приказ із Києва, то з Чемерівки з 6-го пункту пограничної сторожі. Із саду мене під сторожею провадять в їдальню панотця, переляканого, схвильованого. У нього забирають церковні гроші й ровер. У мене теж забирають гроші, а я ж їх по копійці складала для втечі! І тріюмфально пакують мене, мою внуку й старий ровер на фіру та везуть в Чемерівку. Вже сидячи на фірі, бачу, як, не оглядаючись, проходить повз наш двір наш майбутній провідник.

В Чемерівці, дві верстви від Бережанки, мене й внучку вкидають в якийсь справжній хлів, брудний, смердючий, темний, повний людей (що майже втратили образ людини) — були тут військові-українці, парубки, дівчата, християни й жиди. Їх усіх злапано на Збручі, — хто біг через кордон, щоб фляшку нафти здобути, хто за грудкою соли, бо на нашому березі це вже були рідкі речі, а хтось, може, хотів і зовсім за кордон перебратись. Вартують якісь звіроподібні вояки-череміси, що ані по українськи, ані по російськи не розуміють. Над вечір заперли нас в цьому страшному хліві і світла не дали, лише крізь щілини зоріла нам тепла українська ніч. А водночас лунала навкруги лайка, бійка, соромніцькі вигуки, гармідер — чисте Дантове пекло. А зі мною ж був підліток, моя бідна Оля. На щастя, схилила вона свою голову на мої коліна й спокійно спала. А гармідер не втихав цілу ніч. Що я пережила за цю страшну ніч! Вранці не витримала й гірко заплакала — защо, нащо люди людям таке роблять? Підійшов до мене жид, старий, рудий, і каже: „Не плачте, нам усім вас шкода, але я вам заздрю — ви освічена людина, а ми темні". Почали жиди нас годувати. Їх громада в Чемерівці прислала до цієї тюрми таку силу харчів, що ними користувалися не самі жиди, а й християни, які без цієї допомоги померли б з голоду, бо уряд нічого не давав вязням, крім — деколи — хліба. А жиди діставали від своїх яйця, гарячу мясну страву, кашу, молоко, яблука.

В цьому пеклі протримано мене без жадних пояснень цілу добу. Над вечір прийшов до нас якийсь інший чекіст, з такими гарними, ясно-блакитними очима, що було дивно, як він міг опинитися в цій жахливій орґанізації. Він приніс нам „радісну" вістку: нас везуть до Камянця. Знову фіра з поломаним ровером на возі, за нашими плечима стоїть червоноармієць-татарин з рушницею. Трясе нас віз до Камянця. Насувалася ніч. Вечером проїздили Лянцкорунь. Коло Особого Відділу оточили нас жиди й жиденята, розглядають з цікавістю, а з вікна підгляділа нас моя приятелька, пані В., і одразу зрозуміла нашу траґедію. Вона продовжувала свою працю — оглядання шкіл в повіті.

В селі Жерді ми переночували в якогось селянина. Приємно було хоч на короткий час спочити від тяжкої дороги. Селяни прийняли нас дуже ласкаво, дали нам покластися в найтеплішому кутку малесенької хати. Були вони дуже вбогі, скаржилися, що не дають їм палива, що забирають увесь хліб, але присутність вартового, хоч він і мало що розумів, перешкоджала нашій розмові.

Ще опівночі нас побудили. Знову на фірі з вартовим, трясе нас безконечною шосою. Аж ось замаячіли вежі турецької фортеці, мінарет, собор, крутий поворот — і ми в Камянці.

Підїздимо до „Особого Відділу", що розміщався в будинках на Петроградській вулиці і мав тут свої арешти. Внучка моя, як особа вільна, пішла просто додому, а мене вартовий передав разом із ріжними паперами і з поломаним ровером із чемерівського 6-го пункту дижурному комісарові. Прийшов старший слідчий, переглянув мої папери й каже: „Ви маєте бути увільнені, бо у ваших паперах нема нічого, що б вас компромітувало". Покликали старшого комісара з Відділу Інформацій (цебто шпигунства і доносів). Молодий панич, елеґантно одягнений, глянув на мене й руками розвів: „Ви за што арестовани?" — запитав він по московськи. — „Я нє імєю на вас абсолютна нікаких донєсєній!" — Та мене все ж таки одведено до арештів. Тут теж було не мало людей, переважно інтеліґентних, чимало галичан. Всі були спіймані на тому злополучному Збручі. Серед них пізнала я бездольну, симпатичну учительку

п. Кизиму. Вже вдруге опинилась вона в пазурах пограничників. За першим разом її так були вимучили, що вона трохи не вмерла. Як випустили з арешту, поїхала на село, трохи там підживилася і знову подалась на кордон, бо в Галичині була вся її родина. Доля й на цей раз її зрадила і ось вона знову під замком. Була ще тут одна галичанка з дочкою, літ пятнадцяти. Знад самого Дону допленталась вона з великими перешкодами до кордону й тут піймалася.

Ця бездольна громадка прийняла мене, як рідну. Десь добули „кипяточку", за шклянкою чаю кожний оповідав свої пригоди. За деякий час по мене прийшов чекіст і повів мене в другу кімнату в будинку „Особого Відділу", присунув мені до стола фотель і солодко, навіть по українськи, сказав: „Зараз вам принесуть наш обід". Це мене ніяк не втішило: вони лише позолочують мені клітку, а я вимагала, щоб мене одразу випустили додому. Прийшов другий чекіст, зовсім молодий, і почав пояснювати: Ми хотіли, мовляв, дати вам можливий комфорт, уважаючи на ваш вік. А за годину мене викликано до начальника Відділу. Тут уже поводження було цілком ввічливе. „Товаріщ" Клєментьєв вибачався й запевняв мене, що мій арешт — це помилка 6-го пограничного пункту. — „Сдєлавшій єво будєт пасажен на гавптвахту, развє ми можєм думать, што ви убєґалі, ми вєдь работаєм вмєстє для України. Вам будєт всьо возвращєно". Мовчки я вислухала цю балаканину й повернулась додому з тяжким почуттям.

Між мною й закордоном знову виріс мур. Перед очима стояв „6-ий пограничний пункт" і черемис із рушницею за моїми плечима. Після цього мене почали особливо пильнувати і для більшої певности приставили до нашої кватирі, в кімнаті коло парадного входу, чекіста. Але я все ж не покидала свого наміру втікти від цього жахливого життя. Перебула ще в Камянці літо, їздила по селах, писала свою ґеоґрафію. А під осінь умовилась з одним українцем, що контрабандою переносив ріжні золоті речі за кордон, що він нас переведе.

Усе було напоготові, й одного вечора почули ми стук у вікно. З маленькою торбою в руках вийшли ми з внучкою до нашого провідника й пішли геть на Шатавську дорогу. Час був цілком несприятливий, небез-

печний: повстанці навкруги Камянця, большевики в тривозі, скрізь на дорогах порозставляли варту, по селах теж скрізь вартові. Ми йшли полем ясною місячною ніччю. Коли наш провідник помічав якусь небезпеку, — наказував ховатись у траві. Тільки-що стали наближатися до першого села, нараз спинив нас вартовий. Просили ми його, щоб пропустив нас у село, що ми запізнилися в Камянці, а дома діти! Він повів нас до „старшого". В ту ж мить наш провідник зник, втік, але вартовий, не звертаючи на нього жадної уваги, таки вів нас, бючи нас обох прикладом в спину. Привів до вартівні. Погана халупка десь у глибині подвіря, в тісній кімнаті повно диму. Один офіцер лежить на канапі, другий нервово ходить по кімнаті й палить папіроску. Вартовий, якийсь інородець, каліченим жарґоном докладає, що зловив якихось підозрілих жінок. Холоне моє серце за Олю. Чемерівські спогади, мов гадюки, зазирають у вічі. Але гіркий дитячий плач Олі ворушить серце молодого офіцера — він пускає нас додому!

І ми знову на голому шляху, — стара й мала — повертаємось назад до Камянця. Дороги не знаємо. Місяць світить над білою шосою. Щоб обминути усі варти, що навкруги облягають Камянець, — так що жадна муха не влетить, ані не вилетить, — пішли ми полем, чорною ріллею, обминаючи шлях і орієнтуючись на вогні міста. Людей боїмося гірше від вовків. Приблизились до двірця, але чимскорше відійшли, бо його вартують. В розпуці, стомлені, сіли на полі, тремтячи не так від нічного холоду, як від страху перед кожною тінню, перед далекими людськими голосами, що долітали до нас. Чекали ранку, коли люди вже будуть на базар іти, — може серед них загубимось і проскочимо до міста. І ось якимсь чудом скінчилась оця страшна, памятна нам подорож білої місячної ночі. Прийшли додому, влізли вікном до хати — всі ще спали і ніхто й не знав про наше нічне бурлакування.

Тільки за третім разом пощастило нам перейти Збруч. Атмосфера створилась така, що я не могла вже довше терпіти, фізичне винищування молоді, русифікація, що провадилась під лицемірною українізацією, — все це примусило мене таки вирватись з того пекла. Я стала вмовлятися з жидами-контрабандистами —

вони вимагали 500.000 рублів! Де їх узяти? Продала я все, що було, й пізньою осінню знову вирушили ми фірою з жидом - провідником. Знову Лянцкорунь, знову зрада провідника, й ми знову в руках большевицьких вартових! Один з них хапає мене за плече й несамовито кричить: „Знаю тєбя, бабка, знаю — возил тєбя арєстованую в Камянєц і ету баришню возіл. Хатєла заграницу удірать? Ідьом, ідьом в Асобний Атдєл". Там нас ограбовують, беруть собі половину моїх грошей, грубо, фаміліярно плескають мене по плечі й кажуть: „Ну, іді, бабка, з Боґом, куда тєбє нада, да нам больше нє попадайся, а то — плоха будєт".

Але куди йти? Конечно на село, бо там люди, наші люди. І справді, в хаті, куди ми навмання ввійшли, нас приймають ласкаво, гарно, нічого не розпитують, дають вечерю, укладають в єдине ліжко спати й оповідають, як їм тяжко живеться: як забирають від них хліб, а в них пятеро діточок, раз-у-раз виганяють з фірою на повинність, вночі червоноармійці викопали їм картошку під самою хатою, а хазяйка й вийти боїться... Гасне чадлива маленька лямпка, усе тихне в хаті, лише кашляє немовлятко з мамою на печі та старий хазяїн на колінах шепоче молитви. А нам так гарно в цій душній, убогій хатинці, в затишному куточку незнайомого, але рідного селянина. Не спалося, одна думка, як цвяшок, мулила голову: чи дістанемося на той бік?

Але найшлися добрі люди, найняли мені фіру до села Гукова (на самому Збручі), харчів дали. Внучку випровадили з бабами, що вертались з базару, а мене смерком посадили на фіру, загорнули у велику хустку, зняли й заховали мої окуляри, заборонили й голос видавати. Зо мною двоє селян. Їдемо, вони балакають, жартують. Коли раптом наскакують на нас два кінні большевики, обшукують усю фіру, грабують селян, але мною не цікавляться. Якось одбиваються селяни від грабіжників, ми приїздимо до Гукова. Ночуємо з Олею в якійсь просторій хаті, а ранком один парубок провадить нас на сам Збруч, веде за нас переговори з вартовим, передає йому від мене гроші й ми з Олею переді-стаємося на другий бік Збруча — з країни неволі, смутку, неправди й руїни.

— Прощай рідна, дорога Україно! Кидаю Тебе з одним палким бажанням усі свої старі сили віддати на визволення твого народу, щоб знову пишалася Ти й волею, і наукою, і багатством...

*
**

Коли ми з Олею перейшли кордон, ми цілком не знали, куди нам податися, де взяти грошей. В Скалі мені сказали: „Вам треба їхати до Борщева, там є українець Степура; він дуже вбогий, але, може, він вам поможе. Степура — це імя було в мене звязане з археольоґічним музеєм у Жванці коло Камянця. Там він був високою особою. Тепер про нього казали, що він убогий, а я знала, що вбогий вбогому завше допоможе. Нам стало грошей лише на білєти до Борщева, але де переночувати? Постукали до якогось залізничого сторожа; він з жінкою довго нас не пускав, але ми майже нахабно, як ніколи в житті ще не приходилось робити, ввійшли до хати і сіли коло дверей. Який це був жах — знати, що вас що-хвилини можуть вигнати в темну, холодну ніч! Якби не Оля, я б не боялась ночі, але ж воно всього лякалось, та й холодно було. Господарі мовчали, мовчали й ми... Згодом почали господарі вечеряти й нам щось дали. Ніколи не почувала я себе такою безпритульною, приниженою. А господиня ще гарчить: „І нащо ці старі жінки з місця рипаються... Та хіба ж ви добєтесь аж до Відня, хіба вас хто візьме на роботу, хіба ви здатні ще заробляти? Внучка молоденька, то може ще кусок хліба собі й знайде, а ви загинете десь під тином..." І так аж поки не захропла. А ми сиділи та чекали ранку. Господар, спасибі йому, соломи нам трохи підкинув. Та... не спалося! Тільки стало на світ благословлятися, ми вийшли. За хвильку прийшов поїзд і за чотири години ми вилізли на стації в Борщеві. Знайшли Степуру, який, справді, прийняв нас, як рідних. Родина сім душ (пятеро дітей), дві маленькі кімнатки (одна з них кухня). Всі діти, пані Степурова й я спали на якихось кушетках на кожухах, тісно одно коло одного в одній кімнаті, а пан Степура й якийсь утікач з України — в другій. Таких втікачів завжди в Степури ночувало не по одному. Степури

були дуже добрі, сердечні люди. А в яких же злиднях жили! Було в них пятеро діток, старші були шкільного віку, дуже здібні дівчатка, але не було української школи, а до польської батьки не хотіли посилати, то найстарша сама вчилася під керуванням батька. Перебули ми в Степури днів зо три, а потім ласкаво заходилися коло нас галичани — влаштували в одного вчителя, дістали дозвіл на побут і вирядили мене до Львова.

У Львові мені довелося познайомитися з найкращими представниками галицької інтеліґенції. Я ніколи не сподівалася такого сердечного від неї прийому. Особливо дорогою і любою мені стала родина Федака. Ніколи не забуду, скільки добра вона мені зробила. У Львові мав тоді зібратися жіночий зїзд, але коли всі делеґатки зібралися, прийшла поліція й заборонила зїзд. Прийшлося вже приватно дещо обміркувати. Тоді ж таки я вперше побачила театр Загарова. Грали „Женитьбу" Гоголя й грали дуже добре, без шаржу. Тоді ж відбувся у Львові, завдяки щирому відношенню до мене Білецького, мій перший ювилей 50-ліття моєї педаґоґічної діяльности (1871 р. я вперше заснувала дитячий садок у Києві). Взагалі Львів справив на мене гарне враження: св. Юр, Наукове Товариство, Бібліотека, „Просвіта", діяльність жінок — все виявляло високий розвиток громадського життя, координовану солідарність суспільности, під постійною загрозою ріжних перешкод. Треба було для цього великої витривалости й енерґії. Якби мене не тягло до сина, я б з великою охотою залишилася у Львові, щоб додати й своєї праці на користь українського народу в більш свобідних умовах. Але доля судила нам інше.

До Тарнова я приїхала на саме Різдво. Ніколи не забуду, як приязно зустрів мене Огієнко в своїй родині, як вразили мене ті вбогі обставини, в яких він жив після комфорту ректорського помешкання в Камянці. Але й тут виявлялась та надзвичайна працездатність, яка скрізь робила з Огієнка цінного діяча. Тут, у Тарнові, де вже панував такий пригноблений настрій і зневіра, Огієнко, захоплений працею, показував мені свої переклади св. Письма, казав, що йому не вистає дня, щоб встигати виконувати все те, що йому хочеться зробити. На Святий Вечір була у Приходька, згадували любий

Камянець. А на перший день Різдва ранком усі зібралися на службу Божу, тільки не в церкві, а в звичайній салі готелю. Не забути мені, як тоді хором заспівали ту еміґрантську молитву, що її, здається, переклав Огієнко з сербської мови. Кожне слово брало за серце, рвало душу. Чимало людей плакало. А вечером у тій самій салі була дитяча ялинка, діти деклямували вірші. За кілька днів я зробила своїм давнім приятелям доповідь про становище в Камянці, яким я його покинула, а після того з Кракова дістала пас до Відня. На двірці мене провожали три милі молоді поети: Обідний, Ковальський і, здається, Лисянський. Обідний, як завжди, зворушував мене своєю щирою приязню. Молоді поети саме тоді видавали „Сонцецвіт", — цей чудовий збірник, який на еміґрації був променем сонця серед імли. Молоді таланти наче віщували нам можливість нового життя. В цьому самому збірнику вперше виступила молода талановита поетеса Наталя Лівицька, дочка Андрія Лівицького, з яким я теж тут бачилась. Жили в Тарнові наші еміґранти бідно. Жінки мусіли заробляти вишивками — й Лівицька, й Приходькова, й інші пані.

Коли ми з панею В. у Камянці обмірковували мою втечу, вона завжди казала: „Нам так потрібні перекладі, підручники. Ви там не будете без праці". І справді, ввесь біль розлуки з рідним краєм я втихомирювала тим, що віддамся культурній праці, такій потрібній для України. Відносини до мене українців мене окриляли, всі вітали мій перехід через Збруч, присилали мені гроші, запитували, де я думаю оселитися, думали про те, де б я могла краще себе забезпечити. Я вибралася до Відня.

Тут на двірці, не зважаючи на пізній час прибуття поїзду, мене зустріло кілька українських жінок, з якими мене зєднала з того часу найщиріша приязнь — пані Галаган, пані Залізняк, панна Суровцова та ще кілька інших. Широкими, ще дуже людними вулицями Відня, вони повели мене й Олю до трамваю Відень-Баден, де жив мій син. Це був останній його вночі рейс. Ось приїхали в Баден. Темна ніч, де-не-де блимає ліхтар, — курорти зимою, наче села. Куди йти, в який бік? Наймаю якогось чоловіка піднести речі й показати дорогу. Робимо кілька кроків, і нас обхоплює нестерпний сірко-

водневий сморід, — це ті джерела, що ними вславились баденські купелі. Ідемо порожніми вулицями, і ось серед усіх темних вікон блиснуло одно освітлене, — це й було те вікно, що, як провідна зірка, перевело мене через Збруч, через усі перешкоди й небезпеки далекого шляху. Юрко пізно працював над якоюсь роботою.

За кілька днів улаштувались. Єремієви найняли мені кімнатку. Але я відразу заслабла на бронхит, а слабість серця прикувала мене до ліжка. Проте ввечері, коли Юрко вертався з Відня з університету, всі збиралися коло мого ліжка, і рідні, і давні друзі — Лотоцький, Піснячевський, що приїздив з Відня й лікував мене, й інші і всі розпитували мене про Україну. Але головною темою всіх розмов — і це мене вражало спочатку — було питання про гроші: де, як їх заробити, роздобути. Всі жили з дня на день, далі, ніж на тиждень, не заглядали. Усі сподівались на чудеса, що зроблять можливим поворот на Україну. Празького Громадського Українського Комітету тоді ще не було, він щойно розпочинав свою працю. У Відні коло решток місії Сидоренка гуртувався невеличкий комітет, що давав деяку допомогу. Але найбільше допомагав наш Червоний Хрест, де працював Чайка — річами й харчовими продуктами. Це було таке свято, як дістануть було від Чайки рижу, цукру, американського сала та борошна. Давали теж ковдри, дитячу одіж та ін. Але вже весною 1922 р. приїхав лікар Холодний з України і з наказу большевиків позабирав усі рештки Червонохрестного майна. Большевицький „ескорт" так стежив за Холодним, що не давав йому абсолютно ніякої змоги поговорити з своїми земляками. Коли я прийшла до Холодного, якийсь жидок з „ескорту" ані на хвилину не виходив із хати. Так і повезли все майно Українського Червоного Хреста до Харкова. Для еміґрантів це була тяжка втрата. Але, може, й справедливо було забрати те майно на Україну, якби воно пішло на користь української людности, тільки навряд чи вона з нього скористала. Шкода було, що одна по одній розпадалися українські установи за кордоном. Віденський Червоний Хрест мав багато звязків, що з них і нам була користь; то пішле нас у португальську місію, то в аргентинську, або в скандинавську — там чоботи роздають, там бо-

рошно, там якийсь матеріял на одяги. Всьому раділи, бо ні в кого нічого не було. Такого пролєтарського життя, як наше баденське, трудно собі й уявити. Але, спасибі, віденські українці помагали.

Тоді у Відні працювали два українські видавництва під керуванням А. Крушельницького: „Земля" та „Чайка". Вони давали перекладати Юркові „Останні дні Помпеї", „Хату дядька Тома", а мені — оповідання Кіплінґа. Ми ці переклади зробили, але не знаю, чи вони надруковані. В педаґоґічному відділі редактором був Черкасенко. Він замовив мені працю: „Теорія й практика дошкільного виховання", яку потім видав празький Український Громадський Видавничий Фонд, та „Історію педаґоґіки", що й досі переходить митарства „попередньої цензури", цеб-то неґативних чи позитивних присудів, і не може появитися в друку. Потім несподівано виринуло ще одно видавництво, з Крекотнем на чолі. Воно взяло до видання мою „Ґеоґрафію Европи" та „Ґеоґрафію позаевропейських країн" і дуже скоро видало обидві книжки з ілюстраціями (але без мап) у Ляйпціґу. Платили нам за це сотні тисяч корон, але корона тоді стояла так низько, що на ці гроші ледве можна було прохарчуватися з родиною.

З подій громадського життя памятаю свято Шевченка у Відні, на якому я вперше почула нашу талановиту пяністку панну Колесівну і твори Нижанківського. В самому Бадені тоді відбулося два українські весілля: Полетика одружився вдруге — це весілля було цікаве тим, що на ньому був той принц Габсбурґ (Василь Вишиваний), що мріяв стати українським гетьманом, друге весілля було нашої давньої улюбленици, Оксани Лотоцької, з Токаржевським.

Довго в Бадені жити не прийшлося. На щастя, Шаповал, орґанізовуючи Українську Академію в Подебрадах у Чехословаччині, згадав, що я знаю французьку мову, й закликав мене туди лєктором, спочатку приватно, а потім уже ректор Шовґенів зробив це офіційно. Не хотілося розлучатися з сином, їхати до Подебрад. Але мої матеріяльні ресурси якось саме на той час відразу вичерпались, та й про Олю треба було щось думати. У Відні вона вчилася малювати й виявила неабиякі здібності. Але щодо загальної освіти, то

у Відні нічого було шукати, бо з чужинців вимагали неможливо високої шкільної оплати. Отже треба було використати ті матуральні курси, що теж орґанізувались при Академії в Подебрадах. Я рішила їхати до Подебрад.

Але поки йшло листування з Подебрадами, я мала виконати новий громадський обовязок — їхати делеґаткою українського жіноцтва на збори у Газі Інтернаціональної Жіночої Ради, до якої належала й Українська Жіноча Рада. Ще у Винниці я одержала повідомлення, що мене за кордоном обрано головою Української Національної Жіночої Ради на місце пані Грушевської. Тепер у Газі мав зібратись Виконавчий Комітет Міжнар. Жіночої Ради й туди закликали й нашу представницю. Віденська жіноча орґанізація постановила, що я мушу їхати. Довго я вагалася, але, коли перейшла кордон, мені переказали слова Петлюри: „Треба тепер, щоб Русова цілу Европу обїхала й розповіла про стан України". Ці слова були для мене наказом людини, яку я високо цінила. Я мало цікавилася жіночим питанням, визнавала й визнаю його за загально-людське питання. Що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані. Поки не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жадного забезпечення своїх прав. Отже мене участь в Інтернаціональній Жіночій Раді цікавила тільки, як змога використати широко на ввесь світ трибуну, з якої я могла б голосно кричати про недолю України, показати світові несправедливість, від якої вона загибає. Я згодилась їхати до Гаґи. Прийшлося спільними зусиллями надати мені трохи европейського вигляду. Купили пальто, капелюх, вуаль, головне вуаль, я надавала йому великого значіння.

Ось я приїхала. Влаштували мене в родині якогось доктора, і того ж таки вечора я вже мусіла виступати прилюдно, як голова Укр. Нац. Жіночої Ради. Коли інші представниці в своїх промовах вихваляли або успіхи Інтерн. Жіночої Ради, або поступ жіночого руху в їх рідній країні, то я стала розказувати про лихо свого рідного краю, про те, що йому принесли большевики економічну руїну, голод, деморалізацію, загибель жінки. Вбрана в чорне, „у вуалі", я стояла серед чепур-

них дам інших країн, перед цим блискучим, веселим, самовтішеним міжнароднім натовпом наче саме втілення суму й недолі. Дуже мені оплескували, ґазети на другий день надрукували мою промову. — „Ви — українка, ви з України, „quel malhaureux pays". Імя мого краю залунало в салях наших засідань. На другий день я розшукала голяндський Червоний Хрест, розпитала, чи посилають вони допомогу голодним України. Вони знали лише голодну Росію, про голодну Україну не мали відомостей. Пані, дуже симпатична, що говорила зі мною, дуже уважно вислухала мене, записала все й я, коли повернулася до Бадену, одержала від неї лист, що в місцевості, які я вказала, на Катеринославщину, вже послано харчі. Як я бережу цей лист! Це була найкраща нагорода за всі хвилювання, з якими в мене звязаний звичайно кожний прилюдний виступ, особливо на міжнародньому терені.

Мені довелося після того виступати в Римі на жіночому суфражистському зїзді, потім знову в Копенгазі. В Римі було добре, бо я не була сама. У нас була ціла делеґація українок: Зеленівська, Онацька, Липовецька й я. Хоч ми влізли на оцей зїзд майже фуксами, бо жадної суфражистської орґанізації у нас тоді не було, але ми все-таки дістали мандати від галицької жіночої орґанізації і від українок із Румунії. Звісно, ми й тут дбали не стільки про суфражизм, як про наші українські справи. Завдяки ріжним звязкам ми доходили аж до кардиналів з нашими проханнями за українських дітей, і до міністра освіти в справі стипендій для українських студентів. З останньою справою нам особливо пощастило, бо нам обіцяли 5 стипендій для українських студентів у високих італійських школах. Потім цю справу українські громадські установи на еміґрації не досить енерґійно підтримали й з виходом з уряду міністра Джанетті вона зникла з овиду. Взагалі в Італії можна було тоді багато зробити для української еміґрації, бо до большевиків там не було жадних симпатій, а фашизм виявляв співчуття до всіх пригноблених націй. Через те й моя промова у величезній салі в Римі, в присутності представників уряду, мала великий успіх. Памятаючи, що я була делеґаткою і від галичанок, я не забула порушити й галицької справи.

Дурна баба!

XVII.

Прага цілком несподівано стала центральним осередком української еміґрації, що розсіялась після 1920 року по всьому світу. Сталось це між іншим завдяки Микиті Шаповалові, людині, яка всі свої сили присвятила на найкращу орґанізацію еміґраційного життя, на використовування тих інтеліґентних сил, що могли б задармо згинути на чужині, без жадної користи для України. Ця людина розуміла, що перебування в Европі українців, і старших і молодших, яке б воно не було злощасне, мусить бути використане для піднесення української науки, української культури. І творча думка Микити Шаповала намітила шлях до цього. Розходилося про те, щоб знайти гроші, необхідні для влаштування вищої школи, з яких для України найпотрібнішою є господарсько-аґрономічна школа. Треба було нахилити до цієї думки чеський уряд. І ось зібралася ґрупа українців й орґанізувала еміґрантський комітет на чолі з Шаповалом. В склад його входили Григоріїв, Галаган, Мицюк. Метою комітету була допомога українським еміґрантам — економічна, моральна, горожанська. Я була ще у Львові, коли п. Мицюк уже прислав мені деяку запомогу, на яку я змогла добратися до Відня.

В перших днях серпня ми з Олею вирушили з Бадену, де прожили з родиною сина сім місяців. На прощання усі трохи переїхалися по Дунаю. Береги його дуже мальовничі, з старовинними замками по горах. Вернулися до Відня ввечері й зараз сіли в поїзд на Прагу через Знойно. Їхали всю ніч і вранці опинилися в славному курорті Подебради. Усе таке було дивне — і чужинна, і українська мова на вулицях. Нас провели в готель, де жила вся управа Академії й де нас дуже гостинно зустрів пан ректор. Помістили в кімнату, бо було таке правило, що професори, що приїздили до

Академії, мали право три дні жити в готелі, поки не найдуть собі хати.

Тут зустріла я своїх полтавських знайомих — професора Іваницького й його жінку паню Надію. Коли ми жили в Полтаві, він був ще студентом Лісового Інституту в Петербурзі. Паню Надію я знала ще в Петербурзі студенткою. Її дуже поважав Стебницький. Це дуже добра жінка, її орґанічно-альтруїстичне серце завжди веде її назустріч чужій недолі, щоб чим можна запомогти їй; багато добра зазнали від неї всі хворі й нещасливі студенти Академії. Пан Іваницький пунктуальний, совісний у виконуванні своїх обовязків, досконало поставив свій лісовий відділ при Академії. Покликання до Академій Шовгенева та Іваницького показують, як Шаповал, орґанізуючи Академію, інтуітивно вмів серед тогочасної української еміґрації вибирати найкращих діячів для зреалізування його великої ідеї. Взагалі можна сміло сказати, що Українська Академія в Подебрадах є одним із тих натхнених творів, який завжди залишиться в історії української культури, як яскравий вияв творчих сил української інтеліґенції.

На професорів закликали людей, серед яких більшість ніколи не викладала в ніякій вищій школі, навіть деякі не говорили по українськи, але ці люди з молодечим запалом бралися за книжки й поринали в них, цілі ночі працюючи над підготовкою своїх викладів та свої свіжі наукові придбання з ентузіязмом несучи своїм слухачам. Так у далекому від України, незначному чеському курорті виростала українська наука. За це вічна подяка й орґанізаторам Академії, й тому чужому урядові, що забезпечував її розвиток. За три-чотири роки вже складені були в формі підручників для вищих шкіл такі цінні праці, якими цікавились і чужі вчені, та складені були колєкції із зоольоґії, ґеольоґії, лісознавства й інш., що здивували навіть американців, які приїздили до Чехії оглядати ріжні культурні установи. Побіч з науковою працею йшло й громадське українське життя. Заснувалася кооператива, їдальня, де обідали всі — і студенти, і професори з родинами, улаштовувались вечірки, аматорські вистави, в яких приймала участь м. інш. і пані Наталія Дорошенко. Через те, що з таборів приїздило чимало слухачів, які не мали

середньої освіти, їх не приймали відразу до Академії, а приміщували на матуральних курсах із програмою двох вищих кляс ґімназії. Іспит на тих курсах провадився в присутності чеського шкільного інспектора, і жаль було дивитися, як старші вже люди хвилювались,

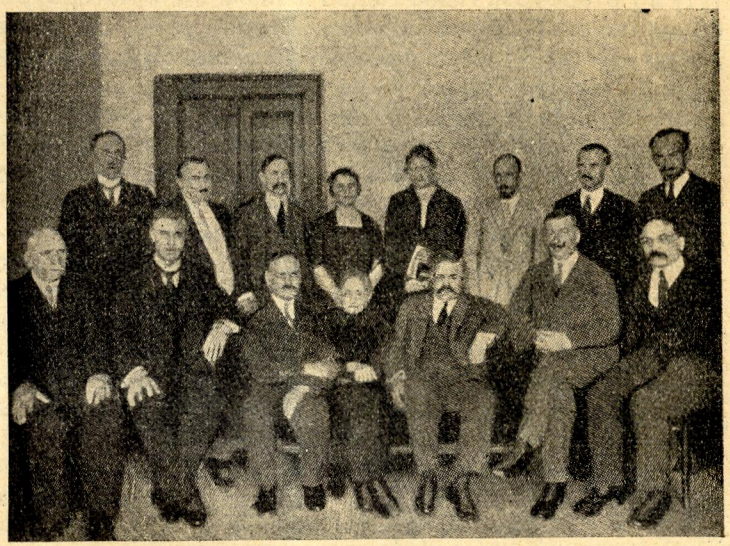

Орґанізаційна Комісія для утворення Українського Педаґоґічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі.

Сидять зліва направо: проф. О. Ейхельман, Ф. Швець, проф. Л. Білецький, С. Русова, Микита Шаповал, М. Галаган і Н. Григоріїв. Стоять (зліва направо): др. М. Терлецький, Є. Іваненко, І. Паливода, п. О. Галаганова, п. В. Богацька, А. Животко, І. Майстренко, др. С. Ріпецький.

переходячи ці іспити! Але були такі невдачники, що двічі й тричі провалювалися при цих іспитах. Відносини місцевих чехів до нас були цілком дружні. Подебрадці раділи, що Академія давала їм змогу багатіти. Кватирні господині ставились приязно до своїх льокаторів.

Саме перед Різдвом приїхав мій син Юрко з жінкою й дітьми. В Бадені вони дуже бідували. Тепер Юрко одержав стипендію й почав викладати зоольоґію студентам аґрономічного факультету. В 1923 р. він зро-

бив у Відні докторат із фільософії й уже як кваліфікований доцент заняв своє місце в колеґії подебрадських професорів.

Весною 1924 р. в Подебрадах зібрався міжнародній Конґрес Ліґи Миру й Свободи. Користаючи з численного зїзду чужинців із ріжних країн, ми упорядкували етноґрафічну виставку українських вишивок, фотоґрафій, типів, краєвидів і т. п. під кермуванням професора Біднова, катеринославського діяча, що був професором Камянець-подільського Університету, на еміґрації — професором Академії в Подебрадах і Українського Університету в Празі. Він був головою Товариства Української Культури. Анґлійки дуже захопились нашими вишивками й здивовано розпитували, що це за край Україна, немов про якісь невідомі океанські острови. Для ознайомлення цих жінок з Україною, ми приділили наших найкращих студентів, що могли з ними розмовитися по-французьки й по-анґлійськи. На Конґресі Ліґи Миру й Свободи головувала дуже симпатична президентка цієї орґанізації, що в дебатах отверто виступала в обороні прав української нації. На Конґрес приїхала й наша сенаторка пані Левчанівська, яка зробила дуже гарний виклад про становище українського населення в Галичині й на Волині.

Час-на-час обрій подебрадського життя захмарювався — вмирали студенти від туберкульози. Виснажені по таборах орґанізми не мали сили поборювати страшного мікроба, а клімат в Подебрадах дуже вохкий і сприяв поширенню цієї хороби. Справляли пишні похорони, співали хором „Журавлів" і кожний думав: сьогодня він, а завтра я! І повставала у кожного страшна думка про смерть на чужині, далеко від рідного веселого краю, від степу широкого. І такий сум обхоплював, що дехто з молодих не міг цього витримувати: одні самі переривали нитку життя, другі хапались за горілку, щоб у ній втопити страшні думки. Багато було цього лиха — піячили і студенти, і професори, бо не легко було призвичаїтись до еміґраційного життя. Були й інші причини, що викликували сум і зневіру серед еміґрантів — це сварки між поодинокими людьми, між партійними орґанізаціями й між еміґраційними установами. Ці сварки поріжнили керманичів подебрадської Акаде-

мії й її орґанізаторів — Громадський Комітет у Празі. Скільки неправди доводилося чути під адресою М. Шаповала з вуст тих самих професорів, яких він видобув з невідомости й безділля до світла науки, до служби українському народові! Шаповалові навіть загрожували смертю!

А він захоплювався все новими плянами. Саме на Різдво 1923 р. був він у мене в Подебрадах і вперше висловив мені свою нову мрію про орґанізацію вищої педаґоґічної школи для підготовки освіченого українського вчительства. Ця думка глибоко запала мені в серце. Я завжди близько стояла до народнього вчительства й підготова найкращих їх кадрів стала переді мною, як мрійна мета мого життя. Але від першого слова, висловленого Шаповалом, до його реалізації пройшов довгий час. Орґанізаційні засідання розпочалися з весною 1923 р. Збирались у вітальні Громадського Комітету по вечорах — Шаповал, я, Григоріїв, Ріпецький. Складали програму на три роки, гаряче обстоюючи принцип громадського виховання майбутніх слухачів, вносили в програми соціольоґію, економику, мови, щоб дати їм змогу поширити світогляд і дати їм можливість вийти зі школи не лише добрими педаґоґами, а й корисними громадськими діячами. Потроху намічався й професорський склад Інституту. Психольоґію доручили пані Яремі, мені педаґоґіку, Майстренкові — хемію та фізику, українську літературу — Л. Білецькому (який в той час ще перебував у Львові), математику — Іваненкові, право — Ейхельманові, соціольоґію — Ріпецькому. Для викладу української мови мали закликати з Берліна В. Сімовича, а на катедру ґеоґрафії — С. Рудницького. Лишилася ще вільною катедра історії. Шаповал виставляв кандидатуру Грушевського, але тому, що Грушевський збирався їхати на радянську Україну, ця кандидатура викликала численні дебати. Він одержав більшість голосів, та потім сам зрікся цієї праці й поїхав на Україну. Першим ректором вибрали Л. Білецького, перші лекції розпочали в чеській ґімназії, але за півроку одержали гроші від міністерства та найняли власне мешкання.

Тимчасом Господарська Академія цілком відділилася від Громадського Комітету. На засіданні профе-

сорської Ради було висказано стільки неправд на адресу Громадського Комітету, що я не могла цього стерпіти, посперечалася з деякими опозиціонерами й на другий день подала заяву, що вихожу із складу професорів і лєкторів Академії.

Розпочався новий період життя в Празі, де мені пощастило зібрати мою родину. Завжди буду вдячна панові Гірсі, що під той час завідував міністерством закордонних справ. Він дав візу на вїзд до Чехії 4-м членам моєї родини, що перебували під большевиками, і для подруги моєї доні, Віри Вержбицької, яка рвалась із Совдепії, щоб закінчити свою медичну освіту. Віра була людина міцної волі, віддана науці. Вона приїхала до мене, коли ще я жила в Подебрадах, така щаслива, що вирвалася на волю, й зараз вступила до чеського університету, де її прийнято на 1-ий курс, хоч вона вже раніш (до війни) простудіювала в Сорбоні 4 курси. Та перебувши в Празі три роки, вона повернулася до Парижа і там закінчила свою освіту, як лявреатка медичного факультету.

Моя дочка, маючи троє дітей, не могла скоро зібратись — тоді закордонний пашпорт коштував мільярди большевицьких рублів. Приходилось багато дечого продати, щоб їх позбирати. Але саме на новий рік 1924 р. вони приїхали, обідрані, але здорові, веселі — і щастю мойому не було краю. Почали улаштовуватися в двох маленьких кімнатах на Нуслях, обідали в ресторації напроти нас. Там був фортепян і моя доня інколи співала. Однак ресторанний обід не відповідав нашому бюджетові, — почали брати обіди в „Мензі". Так звалась їдальня, уряджена американцями для академічної молоді. Їдальня була далеко на Сміхові, ходили туди старші й діти по черзі. Обіди давали й додому, а порції були такі великі, що 4 обідів за 16 корон вистарчало й на вечерю. Дочка моя давала лєкції співу, працювала, як лікар в Громадському Комітеті, а коли закрилась при ньому амбуляторія, то її покликано до музичного виділу Педаґоґічного Інституту, який саме тоді орґанізувався, як 4-ий факультет. Дочку Любу прийнято на матуральні курси, старшого сина до чеської ґімназії, молодшого, 6-ти літнього хлопчика — до французького дитячого садку. Так-сяк улаштувались, хоч це

не було легко. У нас була така велика родина, що Шаповал, коли прийшов до нас, аж ахнув: „Та-ж у Вас не родина, а ціла громада!" — сказав, сміючись.

У травні 1924 р. знову довелось мені їхати, як голові Жіночої Національної Ради, до Копенгаґи на засідання Виконавчого Комітету Міжнародної Жіночої Ради. Там мала чимало неприємностей від польської представниці пані Шебеко. А ще більші неприємності чекали мене після цього Зїзду. Центральний Комітет в присутності його президентки, пані Аберден, почав доказувати, що Українська Жіноча Національна Рада не має права входити в склад Міжнародної Ради, бо це еміґраційна орґанізація, яка не має своєї держави. На Загальному Конґресі в Вашінґтоні наша участь всеж була признана, але я одержала від пані Аберден лист, в якому вона повідомляла мене, що „Малий Комітет", що зібрався в Женеві, ухвалив виключити нашу Українську Раду зі складу Міжнародної Ради усе на тих основах, що не маємо своєї держави. Ми відповіли довгим листом, в якому вияснювали усю несправедливість і образливість такої постанови, але на нього відповіла п. Аберден лише кількома фразами співчуття й бажанням скоріше вернутися нам додому. Ми вирішили залишити свою орґанізацію в тому стані, в якому вона була, й повідомили усі Національні Ради про зроблену нам образу та одержали слова співчуття лише від Грецької Національної Ради. В 1930 р. Виконавчий Комітет Міжнародної Ради зібрався у Відні й, на бажання Віденської Жіночої Ради до Міжнародньої Ради. Але на цей нальної Жіночої Української Ради, а також посолки варшавського парляменту п. Рудницької, я знову подала заяву про необхідність приняття нашої Української Жіночої Ради до Міжнародної Ради. Але на цей лист ми не одержали навіть відповіди, хоча приватно п. Аберден і ґенеральна секретарка Міжнародньої Ради все були зі мною дуже сердечні. Тяжко було переживати цю образу. Ми не переривали своїх звязків із жіночими орґанізаціями цілого світу, повідомляли їх про убивство Надії Сировцевої большевиками, про злочинну смерть Петлюри і т. і.

Тимчасом у Празі еміґрація все збільшувалась. Приїхали з Берліна Сімович, Мірні. Іван Іванович Мір-

ний одержав посаду бухгальтера в Громадському Комітеті, а потім в Педагогічному Інституті. Зінаїда Василівна Мірна з часом зайняла визначне місце у внутрішньому житті празької еміґрації. Вона була головою Української Жіночої Спілки в Празі й клюбу радикально-демократичної партії, що повстала з партії соціялістів і федералістів. Радикал-демократи по смерті Петлюри творять із себе урядову партію, що поділила між собою міністерські портфелі й у своїй діяльності стала орієнтуватися на Польщу.

В 1925—1926 роках серед еміґрації помічалась велика метушня. З України приїздили ріжні знані українські діячі, як от В. Мазуренко й інші, розповідали, який то рай завели большевики на Україні, й намовляли еміґрантів повертатися додому. Ці розмови хвилювали молодь, вносили спокусу й безлад в еміґраційне життя, повстала т. зв. „смєновєховщіна". Цей рух особливо був оживлений у Подебрадах, де студенство жило більш обєднано. Залунали нові слова, в багатьох розгорілося в серці бажання знову побачити своїх рідних, свій край. І дехто справді поїхав на радянську Україну. Але мало кому там добре повелось: дехто безпосередньо попав у руки Чека, дехто опинився замість України в Ташкенті й інших більш або менш віддалених від України місцях. Знову були такі, що за деякий час повернулися таємними стежками назад до Праги. З приводу цього руху Шаповал написав цікаву статтю в „Новій Україні" — грубому журналі, що виходив у Празі. Навкруги цього руху повстала велика колотнеча — хто їхав, того називали зрадником, і навпаки. Шаповал виясняв у своїй статті, як до цього треба ставитись. Питання про поворот на Україну Шаповал визнавав приватною справою дотичних осіб, що не повинна переходити на громадський ґрунт. Є люди, що еміґрували з принципіяльних причин, свідомо, не визнаючи насильників окупантів за справжніх володарів України, і їм, звісно, не випадає повертатись туди, поки не буде зреалізоване їхнє розуміння державної України. Але ті особи, яких доля занесла на чужину без їх волі, які опинилися на еміґрації припадково й яким занадто тяжко переносити еміґраційне життя, а також ті, що вірять, що в сучасних обставинах життя на Україні можна працю-

вати їй на користь — вони, звісно, можуть поодиноко, на свою відповідальність, повертатися.

А еміґраційне життя справді ставало усе тяжше. Залежність від „милості" чужого уряду каменем давила душу. Праця для чужинців була майже цілком заборонена: ані лікарі, ані педаґоґи не могли своїм фахом заробляти, а за спиною в багатьох еміґрантів стояла родина — треба жити! І ось ішли наші студенти й дехто з професорської колеґії на будівлі, на мощення шляхів, ішли літом в прості робітники до чеських фармерів; показувались часто найкращими косарями, йшли на усяку працю, особливо коли почалась ліквідація урядового опікування еміґрацією та почали зменшувати студентські стипендії. В перші роки студент одержував 500к. місячно та додаток на дитину 100 к. Щороку давали одежу й білизну, а потім почалось зменшення цих запомог. Професори залишались без годин в міру того, як припинялось приймання студентів. Багатьох обхоплювала якась лєтарґічна апатія. Студенти Педаґоґічного Інституту зневірялись в науку власної школи і, залишаючись нашими студентами, задля стипендій записувались на чеську техніку, на чеський університет. Увесь первісний професорський ентузіязм розбивався тепер у порожніх салях, де лунало професорське слово для якоїсь одної або двох тіней, т. зв. слухачів, що часто по черзі навідувались на виклади, не цікавлячись їх суцільним, послідовним змістом. Не було ладу й у внутрішньому громадському житті еміґрації. Люди, відірвані від здорової, добровільної праці на рідному ґрунті, озлоблювались на свою долю й на все оточення, дихали зневірою й недовіррям один до одного, і ніхто не був певний, що завтра його не приголомшать якоюсь образою, неправдою, підозрінням...

Громадські установи також потрохи ліквідувались: українська їдальня закрилась, Товариство „Самопоміч", Видавничий Фонд залишились без міністерської запомоги. Первісний Громадський Комітет закрився. Але потреби еміґраційного життя ще вимагали його діяльности і на його місце народжувались інші комітети. Товариське й особисте життя почало занепадати. Жилось без натхнення, без любови, ширилась деморалізація, Самогубства стали частим явищем. Від туберкульози

вмирало багато людей, осирочуючи дітей. В еміґраційних злиднях відійшли на той світ такі українські діячі, як Чикаленко, Маршинський, Сидоренко, поет Дараган та інші. Тяжко було їх ховати. А політичний обрій не світлішав. Еміґрація стояла на траґічному розпутті. Не мала вона ані спільної, ясної політичної думки, ані волі до спільного великого діла, на яке себе призначала.

На цьому темному фоні виростають передо мною світлі персонажі, які цілком віддавались або науковій або фаховій своїй праці. Ось професор В. Щербаківський, що з подиву гідною енерґією ввесь час працює в своїй археольоґії та етноґрафії і на кожному науковому зїзді виступає з новими працями, поширюючи в Европі наші наукові здобутки. Ось професор Гармашов, що ввесь час відданий лікуванню наших студентів, розміщенню їх по санаторіях, пізніше один із найкращих ректорів останньої доби Педаґоґічного Інституту. Ось проф. Л. Т. Білецький, взірцевий батько родини, невтомний пропаґатор ідеї Драгоманова, визначний дослідник української літератури. Ось бувший голова Громадського Комітету Н. Я. Григоріїв — вічно перевантажений працею, громадською і письменницькою, велична постать, міцна упертість в переконаннях, що так і відбивалась на його гарному обличчі. Я довгі роки знала Григорієва. Він ніколи не відступав від своїх переконань, чи в ролі міністра народньої освіти, чи в ролі члена Громадського Комітету, чи на якомусь виступі в Робітничій Спілці — завжди він той самий, грубовато-щирий Григоріїв. На еміґрації довелюсь йому пережити і клевети і невдячність людей. В »Новій Україні« була дуже гарна його стаття з приводу смерти Петлюри, були теж гарні його політичні статті в чеських ґазетах, багато доброго написав він для робітничого університету. Ось С. П. Шелухін, великий ентузіяст ідеї Соборної Незалежної України. Кілька літ студіював він питання про походження української нації і видав книгу в 1929 р. — звідкіля походить Русь. Багато еміґрантів вирятував він своєю доброю, щедрою рукою. А М. Шаповал! Він своєю вдачею, творчою енерґією, шляхетною великодушністю, своєю відданістю українській справі стояв головою вище від усієї української еміґрації в Чехословаччині. Він не тільки сам неймовірно багато працював,

але спонукував інших до праці, творив великі історичні факти — усі ті вищі школи, гімназії, виклади для робітників і багато інших культурних установ, що виникли з його ініціятиви, це плоди його праці. Він двічі їздив до Сполучених Держав Америки й до Канади і там у всіх своїх викладах із соціольогії, в своїх гарячих промовах виясняв українцям правдиве розуміння української справи. Скільки друкованих його праць із соціольогії і політики України вийшло за 10 літ! Треба дивуватись, як йому ставало часу на все це й де він брав сили для свого постійно піднесеного ентузіязму до науки й до праці для України! Між інш. по його думці подали ми якось меморіял Чеському Урядові про неможливе положення на Підкарпатській Руси й необхідність дати їй автономію.

Серед усіх цих постатей встає скромна фіґура проф. Біднова, людини з великим серцем, повної добра й любови до людей і щирої християнської віри. Він постійно клопотався, щоб українська еміґрація мала свою церкву, щоб діти одержували хоч яке-будь правдиве християнське виховання. В Подебрадах, де він викладав в Академії історію України, він зібрав коло себе дітей і викладав їм Євангелію. Страшне нещастя довелось йому пережити — його улюблений син, гарний, розумний юнак, тільки-що скінчивши вищу школу, купаючись у Велтаві, втопився. Нещасний батько лишився сиротою на чужині. Він не приймав ні від кого ані співчуття, ані втіхи й тільки його глибока щира віра дала йому сили пережити це горе. Він увесь віддався науці. Але в Празі йому було тяжко залишатись і він переїхав до Варшави, де й помер.

Були видатні постаті й серед студентів, які находили в собі сили одночасно вчитися в кількох вищих школах, чеських і українських, і чеські професори завжди дивувались їх працездатності. Серед них треба згадати — Огородника, що в постійній боротьбі з туберкульозою залишив гарні праці із української історії і, здавши дуже добре докторат в Педаґоґічному Інституті, помер від загострення туберкульозного процесу. Дуже спритний студент Іващенко, закінчивши Інститут подався на Україну, на свою батьківщину. Талановитий письменник Гомзін теж склав дуже гарно свій докторат

із літератури. Деркач захопився археольоґією і працює в цій галузі. Багато можна назвати й інших студентів, які своїми працями здобули шану нашій школі.

В хаосі взаємних еміґрантських відносин випало й мені не мало ґіркого. В 1925 р. склався гурток — п. Макаренко, студент (тоді) Скидан, студентки (тоді) Яворська і Зозуля, п. Животко, пані Галаган і я, щоб орґанізувати приют для дітей українців-еміґрантів. Мені доручили випросити на його удержання гроші й чеське міністерство, спасибіг, дало ці гроші. Пані Галаган, Ґригорієва і Новицька своєю працею зорґанізували приют. в Горних Черношицях коло лісу. Помешкання було поганеньке, але довелось пробути в ньому майже рік. Я кермувала цим приютом коло 5 літ і, хоч скільки клевет не кидали на мене »щирі українці«, скільки доносів на мене не робили до міністерства, але там не стратили до мене довіря й я по щирости можу сказати, що дітям було добре й вони були ситі, веселі, окружені ласкою й добре виховані. З приюту вони безпосередньо переходили до української ґімназії. Працювали в нім як учительки наші слухачки — Нагірна, Січинська, Панкевич, Кульчицька й інші. Тяжко було знайти завідательку, яка б задоволила усі вимоги. В 1930 р. я зріклась кермування приютом і він перейшов у руки пані Мартос.

При Громадському Комітеті, де був відділ опіки над жіноцтвом і дітьми, працювало щиро й дружньо 4 жінки: пп. Галаган, Ґригорієва, я і пані Шаповал. Добували усякими звязками гроші, рятували жінок і діточок, яким не велося в еміґраційному життю. Коли я була в 1922 р. в Газі на Зїзді Міжнародньої Жіночої Ради, я познайомилась із шведськими жінками і на моє велике здивування вони прислали нам 200 шв. корон, що дало нам 500 ч. к. Потім високоповажаний Митрополит ексц. Шептицький прислав мені 3.000 ч.к. Ці гроші давали ми на запомоги для хорих дітей і жінок. Женевське Товариство Жінок теж прислало нам 500 к. ч. ще в 1923р., теж для дітей українських еміґрантів. Допомагали й нашим жінкам у Тарнові, які ледви заробляли на існування, вишиваючи та мережучи день і ніч на продаж, помагали і в таборі в Юзефові, де було багато вбогих українських дітей.

Згадаю ще деякі приємні для мене хвилини, як

відкриття Робітничого Університету при Соціольоґічному Інституті, який хотіли провести самостійно, не утрудняючи новими проханнями міністерства. Але він проіснував 2 роки і за браком грошей припинив свою дуже корисну працю. Потім був світлий вечір, коли Педаґоґічний Інститут поставив в память Лисенка його гарненьку оперу „Nocturno", з гарними декораціями Наталі Геркен-Русової, з найкращими інститутськими співаками. Ця музична перлина виставлена була з великим успіхом і саля була повна. Приємно було бачити людей з дуже ріжних ґруп еміґрації. Потім з великою пошаною українська еміґрація вітала славну письменницю О. Кобилянську, що проїздом до Карльсбаду перебувала кілька днів у Празі. Вітали ми також паню сенаторку Кисілевську, що приїздила в Прагу на кілька днів, разом із чеськими жінками.

*

На цьому я припиняю свої спогади. Останні роки еміґраційного життя ще занадто живі й до них тяжко ставитись цілком обєктивно. Якщо нашій празькій еміґрації можна робити докір, що вона не завоювала собі перед Европою певного політичного становища й не виявила бажаної політичної акції, то не можна не визнати, що завдяки матеріяльній запомозі Чеського Уряду вона визначилася своєю культурною працею й придбала шану нашій науці участю в ріжних наукових зїздах в Берліні, Штокгольмі, Празі, Женеві, Гайдельберґу, Римі й інших містах, на яких виступали завжди професори Українського Університету й Педаґоґічного Інституту.

Чеське Міністерство закордонних справ може з гордістю похвалитися тою великою запомогою, яку воно дало в страшну годину нашої руїни 1920 р. — 1922 р. українській еміґрації, й вона, на мою думку, використала ту поміч якнайкраще, щоб піднести українську культуру.

ЗМІСТ

Від Видавництва . . . . . ст. III—IV

Вступ авторки 4

I. Походження авторки. Характеристика членів ближчої й дальшої рідні. Маєток Ліндфорсів в Алешні на Чернигівщині. Сусіди-поміщики . . . . . 5—14

II. Дитячі літа (народилася 1856 р.). Батько по визволенні селян з кріпацтва (1861) стає мировим посередником. Перший виїзд за кордон з батьком і старшою сестрою (1863). Звязок сестри й брата Олександра з тодішнім російським визвольним рухом. Переїзд родини до Києва. Вступлення до гімназії (1867). Знайомство з молодим подружжям Старицьких вперше вносить у родинне життя Ліндфорсів український елемент. Ріжні постаті з товариського й культурного світу Києва шістьдесятих років. Смерть батька (1871) . 15—33

III. Початки педагогічної діяльности, — заснування у Києві дитячого садку (1871). Приятелювання з родиною Старицьких і знайомство з родиною Лисенків. Інші постаті тодішніх українських діячів у Києві. Південно-західній Відділ Геогр. Тов. — осередком українського наукового життя (1874—1876). Знайомство з Олександром Русовим, учителем гімназії. Збирання укр. етнографічних матеріялів під впливом Русова. Перші українські театральні вистави у Києві в помешканні Ліндфорсів (1872—1873). Переїзд до Петербурга, заміжжя з Русовим (1874) . . . . . 34—53

IV. Петербурзькі українці. Поїздка з Русовим за кордон. Видання »Кобзаря« в Празі (1875—1876). З закордону до Алешні й Києва. Національно-політичне обличчя сестри й брата. Русов статистиком в Чернигівському земстві. Культурне життя в Чернигові. Балканська війна й українці (1877). Ліберальна опозиція в Чернигівському Земстві. »Ходження в народ« — перехід на селянське життя на хуторі в борзенському пов. Русова вибирають писарем шаповалівської волости. Відносини з селянами. Приятелі дому М. Маковіїв і Л. Жебуньов. Зїзд ліберальних і революційних гуртків у Києві 1878 р. Русов на статистичній праці в Ніженському пов. Партія Народньої Волі. Переїзд до Києва (1879) . . 54—87

V. Фельдшерський іспит у Києві й поворот на хутір. Культурницький характер українського руху. Народження постій-

ного українського театру. Русов на археольоґічних дослідах на Кавказі. Революційне підпілля у Києві. Русов редактором часопису »Труд« у Києві. Арешт авторки. По трьох місяцях тюрми в Києві випускають за кавцією 10.000 руб., зложених братом. В межичасі Русов дістав посаду статистика в Херсонському земстві. Виїзд до мужа в Одесу (1881). 88—95

VI. Українська Ґромада в Одесі. Нове арештування авторки й подорож до Києва. Ще три місяці в Лукянівській тюрмі, а відтак »під гласним надзором«. В межичасі Русов виїхав з Одеси на опис Єлисаветґрадського пов. Єлисаветґрадські українці, — родина Тобилевичів й інш. Адміністративне видалення авторки з Єлисавету. Переїзд до Катеринослава. Знайомство з місцевим революційним ґуртком. Новий арешт. По 13-ох місяцях тюрми випускають »під гласний надзор« на пять літ. Українське життя в Херсоні. Збірник »Степ« (1886). Херсонські поміщики . . . . . 96—120

VII. Адміністративне видалення Русових з Херсонської ґуб. Переїзд до Харкова (1888). Русов працює в Харкові над історією Харківського Земства. Смерть брата. Українські діячі в Харкові. Харківське Общество Грамотности. Культурне життя в Харкові. Русов переводить міський перепис у Києві, а відтак у Харкові. Арешт Русових у звязку з провалом ґрупи тарасівців (1893). Переїзд до Чернигова (1895) . . 121—143

VIII. В Чернигові (1895—1899). Маршалок М. Долгоруков. Українська ґромада. Чернигівські земці. Поїздка з дочкою Любою за кордон. Русова запрошено на статистичну роботу до Полтави (1899). Син Михайло, студент харківського університету, основує з товаришами Революційну Укр. Партію (1900). Полтавське ґромадське життя . . . . . 144—156

IX. 25-літній ювилей статистичної праці Русова. Селянські розрухи на Полтавщині 1902 р. Адміністративне видалення Русових з України. Переїзд до Петербурґу. Українське життя в Петербурзі. Війна 1904—1905 р. і революція. Оживлення українського життя по революції. Українські орґани преси в Петербурзі. Смерть сина Михайла (1909) . . 157—174

X. Переїзд Русова до Києва на посаду проф. Комерц. Інституту (1908). Українське життя в Києві. На хуторі коло Винниці. Ґромадське життя у Винниці. Педаґоґічний журнал »Світло« у Києві — орґанізаційним осередком українського учительства. Поїздка з мужем і сином Юрієм закордон. Участь в міжнародньому зїзді журналістів у Брукселі. Учителькою комерційної школи у Києві (1910) і Фреблівського Інституту. Українська політична орґанізація ТУП. Вибух війни 1914 р. Евакуація до Саратова. Смерть Ол. Русова (1915). . . . 175—197

XI. В Саратові. Місцеве ґромадське життя. Евакуовані школи. Вибух революції 1917 р. Поворот до Києва. Орґанізаційна праця українців по вибуху революції. Центральна Рада. Культурне життя. Большевицький наступ на Україну в січні 1918 р. Виїзд Центр. Ради до Житомира. Большевицький терор в Києві . . . . . 198—210

XII. У Києві за німців (1918). Гетьманський переворот. Відкриття українського університету в Камянці. Протигетьманське повстання. Новий большевицький наступ на Україну. Евакуація до Винниці. В Камянці, Рівнім, в Галичині (весна 1919). Поворот до Камянця. Опіка над вояками УНР. . . 211—227

XIII. По таборах полонених й інтернов. в Польщі (1919). 228—231

VXI. Поворот до Камянця. Культурна праця в Камянці за поляків. У Винниці. Заведені надії на звільнення України від большевиків (літо 1920 р.) . . . . . 232—239

XV. В Камянці під большевиками. Поїздка до Києва й Алешні. Поворот до Камянця. Життя в Камянці під большевиками. Знущання большевиків над науковими робітниками. Большевицький терор над населенням . . . . . 240—253

XVI. Рішення втекти з большевицького пекла. Кілька невдалих спроб утечі. Нарешті — перехід через Збруч. В Галичині. Переїзд до Відня. Життя у Відні. Участь в міжнародніх жіночих зїздах . . . . . 254—267

XVII. В Подєбрадах і Празі. Українське культурне життя на еміґрації. Українські високі школи. Деякі постаті зпоміж еміґрантських культурних діячів . . . . . 268—280

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ:

1. Софія Русова в молодих літах 1
2. Михайло Старицький 24
3. Микола Лисенко 40
4. Михайло Драгоманов 43
5. Федір Вовк 45
6. Ольга Лисенко 48
7. Ольга Лисенко і Надія Булах 51
8. Олександер Русов 55
9. Леонід Глібів 67
10. Леонід Жебуньов 80
11. Леонід Смоленський 99
12. Опанас Михалевич 101
13. Іван Тобилевич 104
14. Дмитро Маркевич 116
15. Олександра Єфименко 126
16. Дмитро Багалій 129
17. Іван Липа 138
18. Ілля Шраґ 145
19. Михайло Русов 151
20. Петро Стебницький 161
21. Василь Доманицький 176
22. Петро Холодний 186
23. Михайло Грушевський 191
24. Будинок Центральної Ради 203
25. Перший український уряд — Ґенер. Секретаріят . . 206
26. Симон Петлюра 216
27. Людмила Старицька-Черняхівська 230
28. Софія Русова (фотоґрафія з останніх літ) 249
29. Орґанізаційна Комісія для утворення Педаґоґ. Інституту в Празі 270

ЗАУВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ:

На ст. 90. примітка. Рік смерти Олександра II має бути не 1880, а 1881.

На ст. 146, 15 рядок знизу: Надруковано: Хажняков, — має бути: Хижняков.

На ст. 169, 22 рядок знизу: Надруковано: чомний, — має бути: чемний.

На ст 220, 5 і 10 рядок знизу: Надруковано: Земельна Управа, має бути: Земська Управа.

БІБЛІОТЕКА НАУКОВ. Т-ВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ПОПРАВКИ:

В останньому аркуші через поспіх при випуску книжки вкралися такі похибки:

На ст. 273, 3-й рядок знизу треба читати: Любину дочку, замість: Дочку Любу.

На ст. 274, 14-й рядок знизу треба читати так: ського Жіночого Союзу Українок і Канадійської Націо-

На ст. 274, 4-й рядок знизу треба читати: Надії Суровцової, замість: Сировцевої.

Зкрб. | 8,40 (1986)

Р 1 4975

Ціна 3 зл., з пересилкою 3·50 зл. — — В чужих краях 4 зл.

С 7350

СОФІЯ РУСОВА

МОЇ СПОМИНИ

ЛЬВІВ 1937

ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ХОРТИЦЯ"